

Х. ДОНИЁРОВ
Б. ЙЎДОШЕВ

Адабий
тил ва
бадний
стиль

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ МЕХНАТ ҚИЗИЛ БАЙРОҚ
ОРДЕНЛИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Х. ДОНИЁРОВ, Б. ЙЎЛДОШЕВ

АДАБИЙ ТИЛ ВА БАДИЙ СТИЛЬ

Масъул муҳаррир:
Ўзбекистон ССР ФА академиги
Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1988

Мазкур китобда адабий тилнинг миллий тил ва маҳаллий диалектлар билан муносабати, ўзбек адабий тилининг ривожланиш манбалари, адабий тил стиллари ва уларнинг бир-бирига таъсири, бадий асар тилини ўрганишнинг назарий масалалари ёритилган. Шунингдек, ишда Алишер Навоий, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Парда Турсун, Ҳамид Ғулом, Саид Аҳмад сингари шоир ва адибларнинг адабий тил тараққиётига қўшган ва қўшаётган улушлари таҳлил қилинган, адабий тилнинг бадий таржима билан муносабатига доир фикр-мулоҳазалар юритилган.

Китоб ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги билан шуғулланувчи ўқитувчилар, аспирантлар ва студентларга мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари, Ж. МУХТОРОВ, Б. ЎРИНБОЕВ

Д 463300000-4018
М 355(С4)-88 161-88

ISBN 5-648-00156-8

© Ўзбекистон ССР
«Фан» нашриёти, 1988 й.

СУЗ БОШИ

Маълумки, ўзбек адабий тили ва бадий стилининг айрим муаммоларини ишлаш процесси анча илгари бошланган бўлиб, бу соҳада А. К.Боровков, Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, Ғози Олим Юнусов, В. В. Решетов, У. Турсунов, Ш. Шоабдурахмонов, Ғ. Абдурахмонов, Ф. Абдуллаев, А. Ғуломов, М. Асқарова, А. Ҳожиёв, А. Рустамов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Б. Ўринбоев, И. Қўчқортёев, Э. Бегматов ва бошқа бир қанча олимларимиз катта хизмат қилганлар. Лекин шу вақтга қадар қилинган ишларнинг ҳар қайсиси адабий тилни тилшуносликнинг муайян аспекти бўйича тадқиқ қилишга бағишланган. Масалан, бу ишларнинг бир қисми адабий тилни грамматик жиҳатдан характерлаган бўлса, иккинчи қисми адабий тилнинг тарихини ёритган, учинчи қисми эса стилистикага (грамматик стилистика, лексик-грамматик ёки амалий стилистикага) бағишланган.

Дарвоқе, ўзбек адабий тилининг шаклланиши, унинг тараққиёт босқичлари, адабий тилнинг таърифи, унинг нормалари, адабий тилнинг умумхалқ тилининг бошқа функционал кўринишлари ва формалари билан муносабати, хусусан, адабий тилнинг бадий тил билан алоқаси ҳақида яхлит ва умумлаштирувчи характерга эга бўлган алоҳида тадқиқот ишлари ёки монографиялар йўқ. Ҳолбуки, ҳаётимизда сўнгги вақтларда юз бераётган қайта қуриш, ошкоралик ва демократия сиёсати билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар ва, хусусан, миллий тиллар тараққиётига бўлаётган эътибор тилшунослигимизда шу вақтгача қўлга киритилган ютуқларни янги имкониятлар билан боғлиқ равишда қайта кўриб чиқиш зарурлигини тақозо этади.

Ушбу монография ана шундай талабларга маълум даражада хизмат қилишга қаратилган бўлиб, у адабий тил ва бадий тилни ўрганиш соҳасида шу вақтгача

йўл қўйиб келинган айрим камчиликларни тўлдиришга қаратилган дастлабки уриниш, биринчи тажрибадир. Ушбу монографияни ёзишда машҳур тилшунос олимларнинг эълон қилинган асарларидан умумий тарзда фойдаланиш билан бир қаторда авторлар қуйидаги асарларга материал сифатида таяниб иш кўрдилар: Х. Дониёров, С. Мирзаев. Сўз санъати (маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар), ЎзССР давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1962; Ҳ. Дониёров. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент 1972; Х. Дониёров. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари (лекциялар тексти), Тошкент, 1976; Х. Дониёров. Қипчоқ диалектларининг лексикаси, Тошкент, 1979; Ш. Шоабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, И. Расулов, Х. Дониёров. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Тошкент, 1980; У. Турсунов, Б. Ўринбоев. Ўзбек адабий тили тарихи, Тошкент, 1982; Б. Йўлдошев. Бадий нутқ стилистикаси, Самарқанд, 1982 ва бошқалар.

Ҳеч шубҳа йўқки, бу монография биринчи тажриба бўлгани учун унда айрим камчиликлар, янада тўлдирилиши ва бойитилиши зарур бўлган ўринлар бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам мазкур иш ҳақида фикр айтиб, маслаҳат билдирган кишиларга авторлар олдиндан миннатдорчилик билдирадилар.

АДАБИЙ ТИЛ ВА БАДИЙИ СТИЛНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

МИЛЛИЙ ТИЛ, АДАБИЙ ТИЛ ВА МАҲАЛЛИЙ ДИАЛЕКТЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Миллий тил, умумхалқ тили ва адабий тил тушунчалари тилнинг қирралари (аспектлари)га оид тушунчалар бўлиб, улар ўзаро умумийликка эга ва бир-бирлари билан узвий боғлангандир, лекин улар орасида ўзаро маълум даражадаги фарқ ва ўзига хос томонлар ҳам мавжуд. Бироқ бу ўзига хос томонларни кўпгина мутахассис бўлмаган кишилар, баъзан эса ҳатто айрим мутахассислар ҳам аниқ фарқламайдилар, бу терминлардан бири ўрнида иккинчисини қўллаб, уларни бир-бири билан аралаштириб юборадилар.

Биз бу ўринда миллий тил, адабий тил, умумхалқ тили ва маҳаллий диалект тушунчаларининг қўлланиш доираси, бир-бирига муносабати ва ўзаро фарқлари ҳақида, уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири ҳақида қисқача фикр юритамиз.

Миллий тил тушунчаси умумхалқ тили тушунчасига барабардир. У ҳозирги даврнинг умумхалқ тилидир. Уларнинг фарқи шундаки, умумхалқ тили тушунчаси тил тараққиётининг ҳамма даврларига хос тушунча бўлса, миллий тил маълум даврга хосдир, яъни миллий тил капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши ва миллатларнинг ташкил топиши даврида миллатнинг асосий бирлигини ташкил қилувчи тушунча сифатида юзага келган ва ҳозирги даврда ҳам ўз қиммати ва актуаллигини тўлиқ сақлаб келмоқда.

Демак, миллий тил тушунчаси юзага келишнинг асосий шarti капиталистик муносабатларнинг юзага келиши ва миллат тушунчасининг пайдо бўлишидир. Бошқача қилиб айтганда, миллий тил тушунчаси капитализм даврида юзага келади. Умумхалқ тили тушунчаси эса, қадимдан мавжуд бўлиб, у ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган (йўқотмайди ҳам) ва у ҳозирги вақтда миллий тил тушунчаси билан барабар қўлланилади. «Ўзбек тили» тушунчаси умумхалқ ўзбек

тили ёки ўзбек миллий тили тушунчаси билан тенг туради. Ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда юз берадиган муҳим ўзгаришлар адабий тил тараққиётига ҳам таъсир этади. Бунинг сабаби шундаки, «тил маълум маънода ижтимоий тараққиётнинг барометри бўлиб хизмат қилади, чунки унда жамият ҳаётидаги асосий тўлқинлар, ўзгаришлар акс этиб туради»¹. Лекин шунинг унутмаслик зарурки, жамият ҳаётида юз берган у ёки бу ўзгариш тилнинг барча ярусларига бир хилда таъсир кўрсатмайди. Айниқса, тилнинг грамматик қурилиши унинг бошқа ярусларига нисбатан жуда секинлик билан ўзгаради. Грамматикадаги бундай ўзгаришни муайян бир хил тараққиётнинг барча этапларини изчил ўрганиш асосида аниқлаш мумкин бўлади².

Юқорида қайд қилинганидек, миллий тил тушунчаси ҳозирги вақтда умумхалқ тили тушунчасига тенг келади ва кўпинча унинг синоними сифатида қўлланади. Бу тушунчанинг чегараси кенг бўлиб, шу тилда гаплашувчи жамият аъзолари фаолиятининг ҳамма томонларини ўзида акс эттиради. Миллий тил тушунчасига адабий тил ҳам киради, чунки адабий тил тушунчаси миллий тил ёки умумхалқ тили тушунчасига нисбатан анча торроқдир.

Шунингдек, миллий тил тушунчаси доирасига маҳаллий диалектлар, шевалар ва ҳатто социал жаргонлар, арголар, вульгар сўзлар ҳам киради. Фақат бу ерда шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, адабий тил миллий тил ёки умумхалқ тилининг қайта ишланган, силлиқлаштирилган ва муайян нормага солинган қисми. Шунга кўра, у миллий тил ёки умумхалқ тилининг юқори формаси бўлса, маҳаллий диалект ва шевалар шу умумхалқ тили ва миллий тилнинг қуйи формалари бўлиб ҳисобланади. Социал жаргон ёки арголарни умумхалқ тилининг инқирозга юз тутган ёки бузилган формаси, дейиш мумкин.

Миллий тил билан адабий тил тушунчалари орасидаги учинчи фарқ шундан иборатки, миллий тилнинг юзага келиши капиталистик муносабатлар ёки капитализм формацияси билан боғлиқ бўлса, адабий тил тушунчасининг юзага келиши (ёзма адабий тил назарда тутилади) ёки унинг шаклланиши, одатда, кўпинча

¹ Демериев Ю. Д. Проблема функционального развития языка и задачи социолингвистики // Язык и общество. М.: 1968. С. 55—56.

² Будагов Р. А. Проблемы развития языка. М.—Л., 1965. С. 53.

ривожланган ёзув ва ёзма адабиётнинг мавжудлиги билан, умуман олганда, ривожланган ёзма адабиёт, маданият ва традицияга эга бўлган ёзувнинг юзага келиши, аниқроғи, унинг мавжудлиги билан боғлиқдир. Шу билан боғлиқ равишда миллий тил билан адабий тил тушунчаларининг яна бир фарқи бор. У ҳам бўлса шундан иборатки, адабий тил, одатда капиталистик формация мавжуд бўлган давргача, яъни феодализм даврида ҳам ва баъзан ундан олдинги даврда ҳам юзата келаверади. Шу билан бирга, юқоридаги шартлар илгари мавжуд бўлмаган тақдирда капиталистик формациядан кейинги даврда, яъни ҳамма миллат ва элатларнинг ривожланиши учун чинакам шароит яратувчи социализм даврида ҳам юзага келади ва шаклланади.

Социализм даврида миллий тил тушунчасининг мазмуни шу миллатларнинг муносабати ва тараққиёти харақтерига мос равишда қисман ўзгаради, холос.

Маълумки, адабий тилнинг одатда икки формаси бўлади, яъни бу унинг оғзаки ва ёзма формаларидир. Адабий тилнинг оғзаки формаси унинг ёзма формасига нисбатан кўпинча эскироқ ва қадимийроқ бўлади. Шу оғзаки форма асосида тегишли шароит мавжуд бўлган тақдирда ёзма форма юзага келади. Адабий тилнинг ёзма формаси юзага келмаган, шаклланмаган халқларда кўпинча унинг оғзаки формаси ана шу ёзма форманинг вазифасини ҳам бажаради. Бу баъзан уст диалект форма (наддиалектная форма) ёки диалектлараро форма деб ҳам аталади³.

Бу ерда шу нарсани ҳам алоҳида айтиш керакки, адабий тилнинг ёзма формаси мавжуд бўлган жойда ҳам айни бир вақтда унинг оғзаки формаси ёки шу оғзаки форманинг турли кўринишлари унинг ёзма формаси билан параллел равишда мавжуд бўлиши ва параллел яшаши мумкин. Октябрь революциясига қадар эски ўзбек адабий тили билан бир қаторда ўзбек адабий тилининг ана шундай оғзаки ва диалектлараро формаси бўлган ва у ёзма адабий тил билан бир қаторда давом этиб келган. Революциядан кейин эски ўзбек адабий тили нормаларини қайта ишлаб, адабий тилни халқ ишлаб, адабий тилни халқ тилига яқинлаштиришда адабий тилнинг ана шу оғзаки формалари муҳим роль ўйнаган.

³ Десницкая А. В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка, М., 1970. С. 8—9.

Адабий тилнинг оғзаки формаси унинг ёзма формасига нисбатан ўзгарувчанроқ ва прогрессивроқ ҳисобланади. Унинг ёзма формаси эса, аксинча, унинг оғзаки формасига нисбатан маълум даражада консервативдир.

Бу ҳол, хусусан, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар бўлган даврда кўзга аниқ ташланган ва у даврда адабий тилнинг ёзма формаси маълум сабабларга кўра ва матбуот органлари ҳозиргидек алоқа воситаларининг йўқлиги, мактабларнинг жуда камлиги, аҳолининг тарқоқ яшаганлиги, кўпчилик қисмининг саводсизлиги, иқтисодий турмушнинг қолоқлиги ва бошқа шунга ўхшаш сабабларга кўра кенг халқ оммасига етарли даражада таниш бўлмаган ва шу сабабларга кўра у кенг халқ оммаси орасида етарли даражада қўлланмаган. Шу боисдан унда консерватив томонлар ҳам вақт ўтиши билан кўпая борган. Буларнинг ҳаммаси адабий тилнинг оғзаки формаси билан унинг ёзма формаси ўртасида алоқанинг бўшашувига, ёзма адабий тилнинг сезиларли даражада эскиришига сабабчи бўлган.

Шунинг учун ҳам Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин эски ўзбек адабий тилининг нормалари жонли халқ тили ва маҳаллий диалектлар асосида қайтадан ишлаб чиқилди ва адабий тилнинг жонли халқ тили билан алоқаси, унинг ички базасини ташкил этувчи маҳаллий диалектлар билан алоқаси, адабий тил ёзма формасининг оғзаки формаси билан муносабати беқиёс даражада мустаҳкамланди, натижада улар бир-бирларига яқинлашди, улар орасидаги фарқлар камая борди.

Лекин баъзилар ўйлаганидек, эски ўзбек адабий тилининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги қайта ишланиш ва янги ўзбек адабий тилини шакллантириш жараёни эски ўзбек адабий тилининг иштирокисиз ёки ундан ташқарида юзага келган эмас. Аксинча, эски ўзбек адабий тилининг халқ тили асосида қайта ишлаб чиқирилишида ва шаклланишида биринчи ички манба шу эски ўзбек адабий тилининг ўзи бўлиб ҳисобланади. Иккинчи ички манба халқ оғзаки сўзлашув тили ва халқ шеваларининг материалларидир. Учинчи қўшимча ички манба эса халқ оғзаки ижодининг тил хусусиятлари бўлиб ҳисобланади.

Ҳар бир адабий тилнинг тараққий этишида ташқи фактор ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек адабий тилининг ривожланишида араб, форс-тожик тиллари

муҳим ташқи фактор бўлиб хизмат қилди. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ва бошқа СССР халқлари тилларининг тараққиётида асосий манба сифатида улуг рус тилининг ҳам беқиёс даражада катта хизмати бор.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилини эски ўзбек адабий тилидан бутунлай фарқ қилади деб ҳисоблаш ва уни эски ўзбек адабий тилига бутунлай қарама-қарши қўйиш илмий жиҳатдан асоссиз ва нотўғри бўлиб, у тилининг, жумладан, адабий тилнинг ижтимоий категория сифатидаги характери яхши тушунмасликнинг оқибатидир. Чунки тил, бир томондан, адабиётга ўхшаб ижтимоий ҳодисалар қаторига кирса-да, адабиётга жуда яқин турса-да, лекин у ўзининг алоқа воситаси сифатидаги характери билан устқурма категориясига кирувчи адабиётдан кескин фарқ қилади. Бу фарқ, биринчидан, тилнинг синфий эмаслигида ва синфларга барабар хизмат қилишида кўринади. Иккинчидан, бу фарқ тилдаги сифат ўзгаришларнинг эскини инкор қилиш йўли билан эмас, балки эскини аста-секин тўлдира бориш ва шу орқали янги сифатга ўтиш йўли билан содир бўлишида кўринади. Қиёсланг: Улуг Октябрь социалистик революциясидан кейин том маънодаги янги социалистик адабиёт яратилди, унинг характери томонан ўзгарди. Лекин тамоман янги тил юзага келган эмас, тилнинг характери бутунлай ўзгарган эмас. Уни бутунлай ўзгартириш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган, чунки бундай қилиш Дон кихотчилик, аниқроғи, пролеткультчилик билан тенг ҳисобланарди. Шундай экан, эски ўзбек адабий тилининг, жумладан, А. Навоий асарлари тилининг ҳозирги адабий тилимиздаги ўрни ва хизмати кўрмаслик мумкин эмас.

Тўғри, Улуг Октябрь социалистик революциясидан кейин эски адабий тилимизнинг айрим аспектлари халқ тили асосида қайта ишлаб чиқилди, унинг айрим эскирган сўз ва формалари янгилари билан алмаштирилди, янги терминология билан бойиди. Хизмат доираси ва стилистик системаси кенгайди ва ҳоказо. Лекин бу даврда бир адабий тил ўрнига тубдан сифат жиҳатдан фарқ қилувчи янги адабий тил юзага келиб қолмади, эски ўзбек адабий тилининг характери бутунлай ўзгариб кетмади. Қолаверса, тилимизнинг асосий хусусиятлари, унинг табиати ва системаси шу ҳолда давом этиб келмоқда. Масалан, тилнинг грамматик системасида силлиқлашиш юз берган бўлса-да, лекин у система сифатида бутунлай ўзгариб кетмаган, масалан, келишк категорияси, сўз яшаш усуллари от ва феълнинг категориял

формалари ва тилнинг фонетик системаси эски ўзбек адабий тилига қандай хизмат қилган бўлса, ҳозирги адабий тилимизга ҳам шундай хизмат қилиб келмоқда.

Миллий тил тушунчаси билан адабий тил тушунчасининг яна бир фарқи шундан иборатки, миллий тилларнинг айрим асосчилари бўлмайди. Миллий тилнинг асосчиси шу тилнинг эгаси бўлган халқдир.

Адабий тилнинг эса (тўғрироғи, капиталистик формациягача бўлган адабий тилнинг) ўз асосчиси бўлиши мумкин ва кўпинча шундай бўлади ҳам. Масалан, эски ўзбек адабий тилининг асосчиси ўзбек халқининг улур шоири ва мутафаккири Алишер Навоий бўлганидек, рус адабий тилининг асосчиси А. С. Пушкиндир⁴.

Шундай қилиб, адабий тил умумхалқ тилининг ёки миллий тилнинг шоирлар, адиблар ва сўз усталари томонидан қайта ишланган, маълум нормага солинган ва стандартлаштирилган қисмидир. А. М. Горький адабий тилни қайта ишланган тил (язык обработанный) деб баҳолаганда худди ана шу ҳолни назарда тутган. Бошқача қилиб айтганда, адабий тил бу умумхалқ тилининг силлиқлаштирилган, сайқал берилган ва амалда, хусусан, ёзувда кўпроқ қўлланиладиган қисми ёки формасидир. Шу жиҳатдан қараганда, адабий тил тушунчасига бадиий адабиёт ва матбуотнинг стиллари ҳамда бошқа функционал стиллар ва уларнинг турли хил кўринишлари ҳам кирази.

Бадиий тил ҳам адабий тилнинг бир кўринишидан иборат ва у адабий тил тушунчаси доирасига кирази. Аслини олганда, бадиий тил деган категория йўқ. Бадиий тил дейишимиз адабий тилнинг бадиий стилдаги кўриниши ёки бадиий стилга тўғри келади. Шунга кўра бадиий тил ибораси, шу жумладан, Навоий тили, Пушкин тили, Чехов тили, Л. Толстой тили, А. Қаҳҳор тили деган иборалар аслида Навоий стили, Пушкин стили каби тушунчаларга тенгдир, лекин юқоридаги иборалар узоқ вақтдан буён анъанага айланиб, одат тусига кириб қолгани учун улар ҳозирги адабий тилимизда ҳам шу ҳолда қўлланаверади.

Адабий тил баъзи кишиларнинг назарида гўё миллий тил ва умумхалқ тилига нисбатан юқорироқ, дабдабалироқдай ва ҳатто кенгроқдай бўлиб туюлади. Бунинг сабаби адабий тилнинг қайта ишланганлигида, силлиқ-

⁴ Бу ҳақда мазкур китобнинг «Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили» ва, хусусан, «Ҳамзанинг ўзбек адабий тилини ривожлантириш соҳасидаги хизматлари ҳақида» деган темаларига қаранг.

лашганлиги туфайли товланиб кўринишида, унинг кўпроқ қўлланишида ва ҳамма функционал стилларнинг хусусиятларини ўзида акс эттиришидадир. Лекин миллий тил билан адабий тил орасида, шунингдек, адабий тил билан бадий тил орасида Хитой девори даражасидаги ажралиш йўқ. Аксинча, улар орасида узвий боғлиқлик ва доимий ўзаро муносабат мавжуд. Чунки миллий тилнинг бу қисмида унинг қандайдир хусусиятлари доимо ишланиб ва қайта ишланиб, ўз имкониятларидан баъзи томонларини адабий тилга ўтказа боради, шу йўл билан адабий тилнинг эскирган ёки эскира бошлаган элементлари янгилана боради, адабий тил тўлдирилади, ривожланади, унинг имкониятлари ошиб, мукаммаллаша боради. Бошқача қилиб айтганда, адабий тилнинг ўзи миллий тил базасида қурилади ва унинг базасида ривожланиб такомиллаша боради. Демак, миллий тил адабий тилнинг мустаҳкам пойдевори, таянчи бўлиб ҳисобланади. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда миллий тилсиз адабий тилнинг ўзи ҳам бўлмайди. Чунки миллий тил адабий тилда йўқ нарсани унга беради.

Қисқаси, миллий тил ёки умумхалқ тили билан адабий тил ўртасида узвий боғлиқлик бўлиши билан бир қаторда уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига муносабати, бир-бирига таъсири доимий тўхтовсиз жараён сифатида давом этади.

Миллий тилнинг қуйи формалари бўлган маҳаллий диалектлар ва халқ шеваларининг ҳам адабий тил билан боғлиқлилик жараёни ва ўзаро алоқаси доимий ҳодиса сифатида давом этиб туради. Маҳаллий диалектлар ва халқ шеваларидан қандайдир формалар доимо аста-секинлик билан адабий тилга ўта боради, уни тўлдиради ва бойита боради.

Ўз навбатида ҳар бир адабий тил ҳам миллий тилнинг бошқа томонларига, хусусан, унинг қуйи формалари ҳисобланган маҳаллий диалект ва шеваларига кучли таъсир кўрсатиб, улардан бир қисмини ўзига мослаштиради, бўйсундиради ва ўзига сингдириш йўли билан ўз ихтиёрига ола боради. Лекин шу билан бирга, аynи вақтда, адабий тилдаги қандайдир сўзлар, қандайдир ибора ва формалар замонлар ўтиши билан аста-секин эскириб, истеъмолдан (қўлланишдан) чиқа бошлайди ва уларнинг ўрни халқнинг жонли тили ҳамда шу жонли тилнинг турли кўринишларидан иборат бўлган маҳаллий диалектлар ва халқ шевалари томонидан, уларнинг янги-янги имкониятлари ёки ташқи омил томонидан тўлдирила боради.

Шундай қилиб, маҳаллий диалект ва халқ шевалари миллий тилнинг қуйи формалари бўлиб ҳисобланиши билан бир қаторда, айни вақтда, улар адабий тилнинг ички ривожланиш имкониятларини ташкил қилади, адабий тилнинг ёки миллий адабий тилнинг тараққиётига хизмат қилувчи ички манба, таянч ҳисобланади. Шунинг учун ҳам маҳаллий диалект ва халқ шеваларига миллий адабий тилнинг ички манбаи, ички тараққиёт ресурси ва таянчи сифатида авайлаб муносабатда бўлиш талаб қилинади.

Демак, диалектизмларга қарши курашаман деб, диалект ва шеваларга қарши ўт очмаслик керак. Акс ҳолда, биз миллий тил ва адабий тилга зарар етказган, унинг ривожланиш имкониятини бирмунча қисқартирган, ил-дизига болта урган бўламиз.

Тил тўғрисидаги марксча-ленинча таълимотдан маълумки, маҳаллий диалектлар ва халқ шевалари ҳар бири ўзига яраша грамматик қурилиши, ўзига хос лексик состави ва ички имкониятига эга бўлади. Улар ана шу имкониятлар асосида тараққий этади ва миллий адабий тилига база бўлиб хизмат қилади. Вақти келганда ана шундай хусусиятларига кўра маҳаллий диалект ёки халқ шеваларидан бирортаси ёки бир группаси алоҳида ривожлана бориб, ҳатто миллий адабий тилнинг юқори формаси даражасига кўтарилиши, яъни адабий тилга асос бўлиши ҳам мумкин.

Лекин ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ва шаклланиши маълум бир диалект ёки группа шевалар асосида бўлган эмас, балки у ўзбек миллий тилининг составидаги учта компонент, учта катта лаҳжанинг бирлашуви асосида юзага келган. Бу ҳақда Е. Д. Поливанов биринчи бўлиб қуйидаги фикрни айтган эди: «Ўзбек тили (ўзбек диалектларининг бир бутун йиғиндиси сифатида) ягона системанинг, ҳеч қачон амалда бўлмаган ўзбек бобо тилининг диалектологик парчаланиши йўли билан эмас, балки тил системаларининг бирлашуви йўли билан пайдо бўлган»⁵. Е. Д. Поливанов томонидан бундан ярим асрдан кўпроқ вақт илгари айтилган бу фикр вақт ўтган сари кўпроқ аҳамият касб эта бормоқда.

Шундай қилиб, сўнгги вақтларда ўзбек адабий тилининг таянч диалектлари деб Тошкент ва Фарғона шевалари тез-тез тилга олинаётганга қарамасдан, аслида ўзбек адабий тилини ривожлантиришда ўзбек тили сос-

⁵ Ҳозирги ўзбек адабий тили. 11-қисм. Тошкент. 1980. 19-бет.

тавидаги кўзга кўринган диалект ва шеваларнинг деярли ҳаммаси ҳам ўз имкониятларига қараб қатнашиб келмоқда. Бошқача қилиб айтганда, проф. Е. Д. Поливанов ва проф. Ғози Олим Юнусовлар томонидан кўрсатилган ўзбек тилининг учта катта лаҳжаси (қорлуқ-чигил ёки турк-барлос, қипчоқ ва ўғиз) асосида ўзбек адабий тили тез суръатлар билан ривожланиб келмоқда, бойиб бормоқда ва тараққий этмоқда. Айниқса, сўнгги вақтларда қипчоқ шеваларининг ҳозирги ўзбек адабий тилини ҳам, эски ўзбек адабий тилини ҳам ривожлантиришда актив қатнашганлиги ва муҳим роль ўйнаганлиги исботланди.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилига юқорида санаб ўтилган учта катта лаҳжанинг ҳаммасини ҳам маълум даражада асос бўлган деб ҳисоблашимиз ва, хусусан, ҳозирги ўзбек адабий тилини ривожлантиришда ўзбек миллий тили составидаги кўзга кўринарли маҳаллий диалект ва шеваларнинг ўзига яраша иштироки борлигини эътироф қилишимиз Тошкент — Фарғона — Андижон шеваларининг ҳозирги ўзбек адабий тилига таянч диалект бўлиб хизмат қилишини инкор қилмаганидек, ҳозирги ўзбек адабий тилимизга эски ўзбек адабий тилининг бевосита асос бўлиб хизмат қилганлигини ҳам инкор этмайди.

Ҳолбуки, кейинги вақтларда баъзи бир кишиларнинг тушунчаларида ана шундай ҳол юз бераётганга ўхшаб кўринадик⁶, бундай ҳолга кенг йўл қўйиб берилса, биринчидан, у ўзбек адабий тилининг шаклланиши, ривожланиши ва унинг ички манбалари тўғрисида кўпчиликда нотўғри тасаввур уйғонишига сабабчи бўлади. Иккинчидан, бундай ҳол ўзбек адабий тилининг бундан кейинги даврда шевалар ҳисобига ривожланишининг йўлини боғлаб қўйишга олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, адабий тилимизнинг потенциал ривожланишидаги имкониятлардан бир қисмини йўққа чиқаради. Оқибатда ўзбек адабий тилининг келгуси ривожланишига салбий таъсир кўрсатади, уни кучсизлантиради, шунинг учун ҳам бундай тушунчанинг тарқалишига йўл қўймаслик керак.

Дарвоқе, замонамизнинг машҳур адиби Ч. Айтматов тўғри қайд қилганидек, «Халқнинг абадийлиги унинг тилидир. Биз ҳеч қайси тилни, у қай халқники бўлишидан қатъий назар, ҳеч вақт камситмаслигимиз керак, бундай қилишга ҳаққимиз йўқ. Ҳар биримиз бизни

⁶ Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 2-сон. 3—9-бетлар.

дунёга келтирган ва бизга ўзининг энг муқаддас бойлиги — тилини ҳады қилган халқимиздан бир умрга қарздор эканлигимизни ҳеч қачон унутмаслигимиз шарт. Агар биз ўз она тилимиз, унинг ривожига ҳақида жиддийроқ ўйламасак, бора-бора унинг йўқолиб кетиши ҳеч гап эмас. Тарихдан шу нарсани маълумки, тилнинг йўқолиши осон, йўқолган тилнинг эса қайта пайдо бўлиши амримаҳол. Янги тиллар вужудга келадиган замонлар аллақачоноқ ўтиб кетган. Шунинг учун ҳам мавжуд тилимизни асраб авайлашимиз, уни ривожлантиришимиз керак. Тил экологияси худди табиат экологияси сингари мўрт ва мураккабдир»⁷.

Демак, адабий тил ҳам парваришга муҳтож. Яхши боғбон боғини, яхши чавандоз отини ва яхши инженер (механик-ҳайдовчи) машинасини парваришлаб турганидек, адабий тилни ҳам парваришлаб туриш керак.

Ўзбек тили туркий тиллар ичидагина эмас, дунё тиллари орасида ҳам энг кўп диалектли тиллардан ҳисобланади. Шундай экан, табиий равишда шу кўп диалектлик хусусияти ўзбек тилининг мусбат томоними ёки манфий, деган савол туғилади. Бизнингча, бу хусусият ўзбек тилининг ижобий томонидир.

Тўғри, кўп диалектлик баъзан бошқаларнинггина эмас, шу миллат аъзоларининг ўзаро муносабати сўзлашувида ҳам баъзи бир қийинчиликлар туғдиради. Шундай қийинчиликлар бу тилнинг хусусан луғат составини ўрганишда кўринади. Кўп диалектлик, биринчи навбатда, миллий тилнинг ўзи ва айниқса унинг адабий формасининг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратади. Кўп диалектлик баъзи ҳолларда шу миллат аъзоларига тил жиҳатдан қариндош бўлган бошқа миллат аъзолари тилларини ўрганиш ва ўзлаштиришга ёрдам беради. Масалан, шаҳарлик ўзбекларнинг уйғур тилини, қипчоқ ўзбекларининг қозоқ ва қорақалпоқ, нўғай, балқор тилларини, Хоразм ўзбекларининг туркман ва озарбайжон тилларини нисбатан тез ўзлаштириши фикримизнинг далилидир.

Масалала бу жиҳатдан қараганда, тилимиздаги кўп диалектлик бошқа қариндош тилларни қиёсий планда ўрганиш ишини ҳам осонлаштиради ва унга ёрдам беради. Шу айтилганларни назарда тутиб, ўзбек тилини унинг ички имкониятлари билан бирга тил тарихи ва ҳозирги барча туркий тилларни қиёсий жиҳатдан ўрганишнинг ижодий лабораторияси дейиш мумкин.

⁷ Совет Ўзбекистони санъати. 1987. 7-сон. 22-бет.

Демак, тилимиздаги кўп диалектликдан нолимаслик, уларни ўрганиш, уларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш лозим.

Яна шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, адабий тил билан маҳаллий диалектларнинг ҳозирги вақтдаги ўзаро муносабати ва алоқасини тушунишда олимлар ўртасида икки-уч хил қараш бор. Баъзи олимлар (бу ерда кўпроқ рус олимларининг фикри назарда тутилади) ҳозирги рус адабий тилининг табиатидан келиб чиқиб, ҳозирги вақтда маҳаллий диалектларнинг адабий тилни лексик-грамматик жиҳатдан бойитиш ва ривожлантиришдаги роли умуман тугаган. Шунга кўра, ҳозирги вақтда маҳаллий диалектлардан адабий тилни ривожлантириш учун фақатгина стилистик планда, яъни маҳаллий колоритни акс эттирувчи диалектизмлар сифатида ёки персонажлар тилини индивидуаллаштирувчи восита сифатида фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблайдилар.

Бошқа бир группа олимлар фикрича эса, маҳаллий диалект ва шевалардан адабий тилни, хусусан, унинг лексикасини бойитиш учун ҳам фойдаланиш мумкин, бироқ бу жараён адабий тил билан маҳаллий диалектлар орасида бевосита юз бермайди, у фақат хусусий жонли халқ сўзлашув тили ёки умумий койне орқали ёки унинг воситасидагина рўёбга чиқади, деб ҳисоблайдилар. Биз шу фикрга кўпроқ қўшилаемиз.

Учинчи группа олимлар адабий тил билан маҳаллий диалектлар, халқ шевалари ўртасидаги алоқа бевосита йўл билан ҳам юз беришини тан оладилар. Биз ҳам шу фикрдаемиз.

Дарҳақиқат, республикамиздаги кўп сонли тилшунос-диалектолог олимларнинг узоқ йиллар мобайнида олиб борган кузатишлари ва хулосалари маҳаллий диалект ва халқ шеваларининг адабий тил билан алоқаси кўпинча бевосита юз беришидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, миллий тил, адабий тил ва маҳаллий диалектлар орасида доимий ўзаро муносабат ва боғлиқлик бўлиши билан бир қаторда, улар орасида маълум фарқлар ва ўзига хос чегаралар ҳам мавжудки, бундай фарқ ва чегаралар ҳақида ҳар бир филолог аниқ тасаввурга эга бўлиши керак.

Учинчидан, маҳаллий диалект ва халқ шевалари адабий тил билан ҳозирги вақтда ҳам бевосита алоқада бўлиши, ўзининг ички имкониятлари билан адабий тилнинг базаси сифатида унинг бойиши, ривожланиши ва мукаммаллашувида муҳим роль ўйнаши мумкин. Шун-

дай жараён ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда кўпроқ учрамоқда.

Биз бундай процесснинг қадрига етмоғимиз ва адабий тилимизнинг келгусида ўз ички имкониятлари асосида ривожланишида ундан тўлароқ фойдаланмоғимиз лозим.

АДАБИЙ ТИЛИМИЗНИНГ ҲАЁТБАХШ МАНБАЛАРИ

Маълумки, тил тараққиётининг ҳозирги босқичида СССРдаги миллий адабий тилларни ривожлантиришнинг иккита муҳим манбаи мавжуд. Шулардан бири, улуғ рус тили бўлса, иккинчиси ҳар бир миллий тилнинг ўз ички имкониятларидир. Миллий адабий тилни ривожлантирувчи ички имконияларга, биринчи навбатда, унинг ички резервлари бўлган халқ тили — халқ шева ва диалектлари киради. Адабий тил билан халқ тили ва шевалари ўзаро доимий алоқада бўлиб туради ва бир-бирига таъсир кўрсатади.

Халқ шевалари ва маҳаллий диалектларни адабий тилимиз билан боғлаб ўрганиш соҳасида кейинги вақтларда анчагина жиддий ишлар қилинди. Тилшунослигимиз учун ана шундай ишлар бениҳоя зарур. Чунки у ёки бу диалектнинг, у ёки бу группа шеваларининг адабий тилимизга қўшган ҳиссаси ва унга берадиган имкониятларини ўрганмасдан туриб, шу шеваларнинг ёки адабий тилимизнинг истиқболини белгилаш, унинг келажагини таъминлаш соҳасида бирор жиддий иш қилиш қийин. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда бир қатор тилшунос олимларимизнинг халқ шеваларини классификация қилиш ва уларни адабий тилимиз билан боғлаб ўрганиш соҳасида қилган ишларининг аҳамияти тилшунослигимиз учун беқиёс даражада каттадир. Бироқ бу ишларни ҳали амалий стилистик, стиль ва бошқа функционал стиллар ҳамда нутқ маданиятини бойитиш аспектида ва янги-янги шевалар, диалектлар ва халқ оғзаки ижодининг тил хусусиятлари билан боғлаб ўрганишни давом эттирмақ лозим. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, қилинган ишлар ҳали жуда оз. Лекин ўрганилиши лозим бўлган материаллар ва адабий тилимизни бойитишга хизмат қилувчи ҳаётбахш манбалар жуда кўп. Ана шундай манбалардан бир қисми ўзбек тилининг ҳали кам ўрганилган қипчоқ диалектлари билан боғлиқ бўлиб, бу соҳадаги материаллар фақат адабий тилимиз учунгина эмас, бадий нутқ стили учун ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек тилининг қипчоқ диалектлари деганда биз, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар, ўзларини ўзбек номи билан атаб келган кўп сонли аҳолининг шева ва диалектларини назарда тутамиз. Маълумки, улар ҳозирги ўзбекларнинг катта асосий қисмини ташкил этади, революциядан олдин улар ўзларини «92 бовли ўзбек» деб атаганлар ва шу жумлага ўзбекларнинг минг, юз, қирқ, қиёт, қўнғирот, марқа, найман, манғит, ўймовит, боёвут, қорабчи, қатағон, куччи, кенас, қипчоқ, қангли, сарой, туркманжуз, чайит, сартжузи, жалойир, керайит, бешюз, туёқли, ўроқли, сўлоқли, парча юз, ўюзли, очамойли, баҳрин, лоқай сингари уруғлари киритилган.

Бу шеваларнинг вакиллари ҳозирги вақтда Самарқанд, Жиззах, Сурхондарё ва Қашқадарё областларининг асосий қисмида, Тошкент, Сирдарё областларининг катта бир қисмида, Фарғона водийсида, Хоразм областининг шимолий қисмида ва ҚҚАССРнинг бир қисмида, шунингдек, Тожикистон ССРнинг кўпгина районларида, Қозоғистон ССР ва Қирғизистон ССРнинг жанубий қисмида, Туркменистон ССРнинг бир қисми ва Афғонистоннинг шимолида яшайдилар.

«Ўзбек» номи Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ҳозирги ўзбек миллатининг ҳамма аъзолари учун умумий ном бўлиб қолгач, баъзи олимлар, жумладан, академиклар А. Н. Самойлович В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов, М. Ш. Шералиев, Ш. Шоабдурахмонов, профессорлар Н. А. Баскаков, В. В. Решетов, Э. Н. Нажип, Ф. А. Абдуллаев, А. М. Шчербак, У. Т. Турсунов, С. Иброҳимов ва бошқалар илгари «ўзбек» номи билан аталиб келган бу аҳолининг шеваларини қипчоқ шевалари деб атай бошладилар ва бу номни муомалага киритдилар. Биз ҳам шуларга қўшилиб, кейинги вақтларда бу шевалар группасини қипчоқ шевалари ёки қипчоқ диалектлари деб атай бошладик. Уларнинг вакилларини эса, баъзан ўтмишга нисбатан, қипчоқ ўзбеклари деб юрита бошладик. Аслида, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар, бу шеваларнинг ҳамма вакиллари бир бутун ҳолда ўзбеклар деб аталган, қипчоқлар эса, ўша «ўзбек» бирлашмасига киритилган 92 уруғ ёки қабиладан биттасининг номи бўлган, холос.

¹ Дониёров Х. Ўзбек тилининг шажара ва шевалари. Тошкент. 1968.

тилининг қипчоқ диалектлари ўзбек адабий тилининг ва унинг стилистикасининг ривожланиши, такомиллашуви ва бойишида катта роль ўйнаган. Қипчоқ диалектларининг бу роли Октябрь инқилобидан кейин айниқса сезиларли даражада кенгайди ва орта борди. Далиллар келтирамиз.

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида, равишлар қиёсий даражасининг *-дай* ва *-дек* аффиксли икки параллел шакли мавжуд. Булардан *-дек* адабий тилимизга шаҳар шеваларидан олинган. Шаҳар шеваларида бунинг *-дақ, доқ, дағ-доғ* каби вариантлари ҳам бор. *-дай* аффикси эса қипчоқ диалектларидан олинган. Қипчоқ диалектларида унинг *-дай* ва *-дой* каби икки варианты бор. Шуниси ҳам борки, ҳозирги адабий тилимизда *-дай* аффикси *-дек* аффиксига нисбатан кўпроқ қўлланилади. Шунинг учун ҳам бу ўзаро синонимик муносабатга эга бўлган аффикслар маълум қўлланиш чегараси билан характерланади. Масалан, *шундай* ва *шундай қилиб* сўзларида ҳам доимо *-дай* аффикси ишлатилади. *Шу* оломи қаратқич келишигида келганда эса, фақат *-дек* аффикси билан бирлашади: *шунингдек*.

Шундай қилиб, *-дай* ва *-дек* адабий тилда морфологик вариантларгина бўлиб қолмасдан, балки маълум даражада дифференциаллашган грамматик-стилистик синонимлар ҳамдир³. Шунга кўра, улар адабий тилимизда параллел равишда кенг қўлланади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, бадиий адабиётда *-дай* аффикси *-дек* ка нисбатан кўп қўлланади. Бу Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Миртемир, Уйғун, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Суннатилла Анорбоев, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Хуршид Даврон ва бошқаларнинг асарлари тили орқали тасдиқланган.

2. Ҳаракат номларининг уч формаси (*-моқ, -ов*), (*-ув*), *-и* (*-иш*)дан фақат *-моқ* шаҳар шеваларидан ўзбек адабий тилига кирган. Қолган иккитаси қипчоқ лаҳжасидан олинган. Бу уч форма адабий тилда бирдай қўлланади. Аммо булар учови ҳам дастлаб турли диалект ва лаҳжаларда бир вазифани бажарганлиги, деярли бир маъноли бўлганлиги туфайли бу шакллардан ё бири қўлланиши ёки уларнинг семантик-стилистик та-

³ Қўнғуров Р. Ўзбек тили грамматик стилистикасидан очерклар. Самарқанд. 1975; Шу автор. Стистика имени существительного в узбекском языке. Ташкент. 1983.

бақаланиши зарур эди. Масалан, моқ аффиксли феъл шакли кўпроқ инфинитив маъносига эга бўлса, *-ув (-иш)* аффиксли формалар ҳаракат номлари ва отлашган сўзларни билдиради. Лекин бу ерда масаланинг асосий томони шундаки, улар тилда параллел мавжуд бўлиб, ўзбек адабий тилининг грамматик-стилистик системасини бойитади. Ана шундай стилистик табақаланиш ривожлана бориб, баъзи ҳолларда бу формаларни бир-бирига нисбатан инкор қилиш даражасига олиб келган.

Масалан, *бориш-келиш қилмоқ* фразеологизмидаги жуфт ҳаракат номи *бориш-келиш* фақат *-иш (-иш)* шаклида ишлатилади: бунда *бориш-келишни бормоқ-келмоқ, борув-келув* каби формалар билан алмаштириб бўлмайди. Акс ҳолда, ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматик-стилистик системасига фразеологизмларнинг қўлланиш нормативлигига путур етади. Лекин бу ҳаммаси тилдаги салбий ҳодисалар эмас, балки ижобий томонлардир, тилимизнинг услубий ранг-баранглигини кўрсатувчи томонлардир. Шунинг учун ҳам бундай ҳодисалардан бадий нутқ жараёнида кенгроқ фойдаланиш лозим бўлади.

Ҳайдамоқ, ҳайдаш керак, ҳайдов бермоқ керак каби грамматик-стилистик формаларни ҳам ўзаро алмаштириб бўлмайди. Таъкидлаш керакки, *-в (-ув)* аффиксли феъл шакллари бошқалардан фарқ қилиб, семантик силжиши билан аста-секин отга ўтишга мойилдир. Бу ўринда *ҳайдов, кечув* (синоними кечик), *оқлов, қишлов, судлов* каби кўплаб отлар пайдо бўлади ва улар ҳозирги адабий тилимизда кенг хизмат доирасини ўтамоқда⁴. Қизиғи шундаки, шаҳар шеваларидаги *қишлоқ* сўзи ва қипчоқ диалектларида худди шу маънодаги *қишлов* сўзи адабий тилга параллел кирган. Лекин улар ҳозирги вақтда адабий тилда фарқли маънода қўлланади: *қишлоқ* — аҳоли пункти, *қишлов* — чорва қишлови. Худди шунингдек, *сўроқ* сўзи ҳозирги адабий тилимизда савол маъносида қўлланса, *сўров* талабнома (опрос) маъносида қўлланмоқда.

Ўзбек адабий тилида *в/ув* нинг қўлланиши билан боғлиқ бўлган юқорида келтирилган бир неча далилнинг ўзиёқ шуни кўрсатиб турибдики, қипчоқ диалектлари совет даврида ўзбек адабий тили стилистик системасининг тараққиёти ва юксалиши учун жуда кўп нарсалар берди ва бермоқда.

⁴ Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Тошкент. 1975. 258-бет.; Ш. Абдурахмонов Ш., ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент. 1980. 250-бет.

3. Қипчоқ диалектларида сифатдош формаларнинг адабий тилдаги *-маслик* ва *-маган* шакллари ўрнида *-мав/-мов* инкор шакли тез-тез учраб туради. Бир қараганда қипчоқ диалектларига хос бўлган бу шакл адабий тил шаклидан жуда узоқ тургандай ва адабий тил грамматикаси ёки стилистикаси учун деярли ҳеч нарса бермайдигандек туюлади. Ҳақиқатда эса, бундай эмас. Гарчи қипчоқ лаҳжаларига хос бўлган бу форма адабий тилда турғун ҳолатда ва кам учраса ҳам, адабий тил стилистик системасини бойитади. Масалан, *бўйсунмовчилар, етишмовчилик мавжуд, англашмовчилик юз бердими ёки хоҳламовчилар кетиши мумкин* каби.

Шу аффикснинг бўлишли шакли эса, масалан, *борувчи, келувчи, ҳайдовчи* ва бошқалар ҳозирги ўзбек адабий тилида тез-тез учраб туради. Шунингдек, сўнгги вақтларда адабий тилимизда *-диган* сифатдоши шаклининг ўрнини кўпроқ *-увчи, -вчи* аффикси эгалламоқда. Сабаби, бу аффикс кўпроқ стилистик имкониятларга эга. Масалан, *бўйсунмаганлар* деганда фақат ўтган замон тушунилса, *бўйсунмовчилар* формаси ҳамма замон учун бирдай хизмат қилиши мумкин. Шунга ўхшаш *...рейс билан учадиган* иборасида асосан келажак замон тушунилса *...рейс билан учувчи* иборасида ҳам ҳозирги замон, ҳам келаси замон тушунилади: *45-рейс билан учувчи пассажирлар 3-йўлга чиқишларингизни сўраймиз* (Аэропортдаги диктор нутқидан).

Шундай қилиб, *-в/-ув* аффикси қипчоқ диалектларидан ўзбек адабий тилига яқинда (асосан совет даврида) ўтган бўлишига қарамасдан, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги энг маҳсулдор сўз ясовчи (форма ясовчи) аффикслардан бири бўлиб қолди.

4. *-япти, -ётир, -моқда* шаклидаги ҳозирги замон феъл формаларининг қўлланишида ҳам қизиқ жараён рўй бермоқда. Бу формаларнинг биринчиси Андижон, Фарғона шеваларига, кейинги иккитаси эса қипчоқ диалектларига мансубдир (учинчисини умумий деб аташ ҳам мумкин). Дастлаб булар ҳам адабий тилда тенг қўлланилар эди⁵. Лекин кейинчалик уларнинг маъно ва қўлланишида айрим ўзгаришлар юз берди. *-япти* аффикси ҳозирги замоннинг умумий маъноси билан бирга, худди шу нутқ сўзланаётган пайт маъносига ҳам эгадир:

⁵ Адабий тилимиздаги замон формалари ҳақида проф. А. Ҳожиёвнинг «Феъл» (Тошкент, 1973) китобида батафсил фикр юритилган.

-келяпти, сенга гапиряпман, яъни ҳаракат нутқ моментида юз бераётир. -ётир аффикси эса -яптига нисбатан бирмунча узоқроқ вақтни англатади: *узоқдан келаётир, бу ҳодиса кўп вақтдан бери давом этиб келаётир, -моқда* шакли эса ҳаракат ёки вақт мавсумининг яна узоқроқ муддатини ёки давомлилигини кўрсатиш учун қўлланади: *пахта топшириш давом этмоқда, суръат кундан-кунга ошиб бормоқда. Бу ҳодиса неча вақтлардан бери давом этиб келмоқда* кабилар.

Демак, -япти формаси асосан ҳозирги вақтда бўлаётган ҳодисани билдирса, -моқда асосан давомли ва сурункали иш-ҳаракатни ифодалайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш керакки, ҳозирги замон давом феълининг кўрсатилган уч шакли адабий тилимизда ҳали тамоман фарқланиб, расмий тус олган эмас. Лекин бу замон формаларидан бирининг ҳозирги ўзбек адабий тили стилистик системасида ўзига хос маъно бўёғи ва ўрни бор. Шунинг учун уларни ўз ўрнида қўллаш ва уларнинг стилистик имкониятларидан бадиий адабиётда, матбуотда кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

5. Кузатишлар шуни кўрсатадики, адабий тилнинг лексик-стилистик воситалари орасида қипчоқ диалектларининг лексик-фразеологик birlikлари кўп учрайди.

Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилида параллел равишда кенг қўлланилаётган қуйидаги фразеологизмларнинг иккинчи компоненти *очиқ* сўзи билан, биринчиси эса юз сўзининг синонимлари билан ифодаланган: 1. *юзи очиқ*, 2. *бети очиқ*, 3. *чеҳраси очиқ*. Умумий маънога эга бўлган бу иборалар бир-биридан стилистик жиҳатдан фарқ қилади. Масалан, *юзи очиқ* ибораси кўпинча стилистик бетарафдир, *бети очиқ* ибораси эса сўзловчининг бошқа шахсга нисбатан салбий муносабати (уятсиз маъноси)ни ифодалайди, *чеҳраси очиқ* фразеологизми эса сўзловчининг ўша кишига нисбатан хайрихоҳлик муносабатини ёки ўша объектнинг яхши кайфиятини ифодалайди.

6. Ҳозирги адабий тилимизда ота маъносини англатиш учун учта синоним сўз ишлатилади. Булар: а) *ота*, б) *дада*, в) *ада*. Булардан *ота* сўзи илгари кўпчилик диалект ва шеваларда, жумладан, қипчоқ лаҳжасида ҳам ишлатилар эди. Шунинг учун ҳозир адабий тилда ота маъносини ифодалашда бу сўз етакчи роль ўйнайди. Ҳозирги адабий тилда худди шу маънода *дада* сўзи ҳам тез-тез ишлатилиб туради. Бу сўз адабий тилга шаҳар ёки шаҳар тип шеваларидан кирган. Ҳозирги

адабий тилда *ада* сўзи ҳам мавжуд бўлиб, Тошкент шаҳар шевасидан кирган⁶. Бу сўз стилистик жиҳатдан отани эркалаб аташ ёки болаларнинг отага мурожаат қилиши маъно оттенкасини ифодалаб келмоқда.

7. Ҳозирги ўзбек адабий саломлашишнинг *ассалому-алайкум, салом алайкум, ассалом, салом, келинг* ва *ҳорманг* каби шакллари мавжуд.

Дастлабки тўрт сўз келиб чиқиши жиҳатидан арабча бир сўзнинг турли вариантларидир⁷. Лекин уларнинг ҳар бири ўз стилистик оттенкасига эга. Кўпроқ кексаларга ва ҳурматли кишиларга салом беришда ана шу биринчи ибора ишлатилади, чунки бунда кўпроқ ҳурмат ва эҳтиром бўёғи мавжуд: *салом алайкум* — оддий, одатдаги саломлашиш, шу билан бирга, ҳурмат маъно бўёғига эга бўлган бетараф стилистик йўналишни ифодайди: *ассалом* — умумий саломлашишнинг қисқарган шакли. Илгари бу сўз билан асосан Самарқанд шаҳри атрофидаги аёллар эркакларга салом берилган (ислом дини ақидаларига кўра, аёлларнинг эркаклар билан тўлиқ шаклда саломлашишига руҳсат этилмаган), ҳозирги вақтда бадий адабиётда ва хусусан поэзияда *ассалом* формаси қисқа саломлашишнинг янги усули. Масалан, *ассалом рус халқи, буюк оғамиз ёки ҳурматли пахтакорлар сўзи, салом-ассалом ёки ассалом, навқирон авлод!* Ҳозирги вақтда *салом* ҳамма учун саломлашишнинг ихчам шакли сифатида қабул қилинган. Шу билан бирга, бунда иш услубига хос маъно бўёғи ҳам бор. Масалан, ўқитувчилар студентларга, офицерлар солдатларга, муаллимлар ўқувчиларга шундай салом беради ва шундай жавоб олади:

Саломлашишнинг *келинг* шакли қизиқ семантик-стилистик ўзгаришга учраган ва бизнинг кунларимизда ҳам айрим регионларда қўлланади. Бу сўз адабий тилга асосан қипчоқ диалектларининг вакиллари бўлмиш аёллар нутқидан ва Андижон шаҳар шеваси вакиллари нутқидан кирган. Кўпроқ аёллар томонидан эркакларга салом бериш учун қўлланилган.

Келинг сўзи аёллар томонидан кўпроқ саломлашиш формаси сифатида қўлланилиши билан бирга, эркаклар томонидан ҳам таклиф ва тавозе маъносида тез-тез ишлатилади. Одатдаги саломлашишдан сўнг (баъзан олдин ҳам) қўшимча равишда, қаттиқроқ туриб таклиф

⁶ Тошкент область шевалари. Тошкент. 1976.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. М., 1981. 15-бет.

қилганда, умумадабий формадаги *марҳамат*, *марҳабо* ёки *марҳамат*, *келинг* ўрнида *келинг* дейишади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, саломлашишнинг араб тилидан олинган *марҳабо* шакли⁸ кейинги йилларда янги стилистик мазмун касб этмоқда. У бир кишидан кўра кўпроқ кўпчиликка юқори пафос билан ёки бадий поэтик услуб билан (риторик) мурожаат ва таклиф қилиш шаклига айланиб бормоқда: *Марҳабо, азиз меҳмонлар, республикамизнинг ардоқли олимлари, марҳабо! ёки марҳабо, талантлар! каби.*

8. Қипчоқ диалектларидан адабий тилга чорвачилик, пахтачилик ва ғаллачилик соҳаларида пайдо бўлган жуда кўплаб лексик-фразеологик бирикмалар кириб келган. Шулардан чорвачиликка оидлари, айниқса характерлидир. Масалан, ҳозир адабий тилимизда ва айниқса вақтли матбуот саҳифаларида дастлаб фақат чорвачилик ёки от чопиш ҳолати билан боғлиқ бўлган шундай барқарор бирикмалар учрайди: *отни қамчиламоқ, отга қамчи босмоқ, улоқни олиб чиқмоқ, совринни эгалламоқ, маррага етмоқ, от айланиб қозигини топар, от солмоқ, қоралаб бормоқ, бостириб ўтмоқ, ўзиб кетмоқ, жиловни бўш қўймоқ, от изини той босади, от йиғитнинг қаноти, қўй келади қўзи билан, семизликни қўй кўтаради, чилвирни бўшатмоқ, қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди, тушов бўлмоқ, отликқа бор, яёвга йўқ ва бошқалар.*

9. Маълумки, ўзбек тилининг қипчоқ диалектлари олти келишикни кўрсаткичлари билан сақлаб қолган. Шаҳар шеваларида эса қаратқич ва тушум келишиклари қориштирилади. Кейингиларида бу икки келишик бир аффикс — тушум келишиги кўрсаткичи (*-ни*) билан ифодаланади. Демак, келишикларнинг олти кўрсаткичли формаси ҳозирги адабий тилимизга бевосита қипчоқ диалектларидан олинган. Шу билан адабий тилда келишикларнинг маъно ва моҳиятини бутун нозикликлари билан аниқ фарқлаш таъмин этилган.

Ўзбек адабий тилини янада бойитиш ва ривожлантириш соҳасида миллий тилнинг қуйи формаси бўлган, баъзан эса тадқиқотчиларнинг назаридан бирмунча четда турган маҳаллий диалектларнинг ички имкониятлари қанчалик кенг даражада эканлигини биз юқорида биргина қипчоқ диалектлари мисолида кўриб чиқдик. Бундай имкониятлар ўзбек тилининг бошқа лаҳжа, диалект ва шеваларида ҳам етарли миқдорда топилади.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-том. 449-бет.

Уларни авайлаб тўплаш, илмий ва ижодий муомалага киритиш ва уларнинг ҳаммасини адабий тилимизнинг ҳақиқий мулкига айлантириш тилшунос ва адабиётшунос олимларимизнинг, бадий сўз усталарининг муқаддас бурчидир.

Дарҳақиқат, адабий тилимизнинг ҳаётбахш ички манбалари кўп. Лекин улардан тўғри ва тўла фойдаланмаслик натижасида юзага келган муаммолари ҳам кўп. Масалан, алфавит ва ёзувимизда жуфт унлиларни фарқламаслик билан боғлиқ бўлган бир камчилик борки, унинг аста-секинлик билан ўз таъсирини оғзаки адабий тилимизга ўтказиб бораётганлиги натижасида оғзаки ва ёзма нутқнинг бир-бирига таъсири сўнгги вақтларда адабий тилимизда умуман сусайиб бораётганлиги ҳам сезилмоқда. Натижада сўнгги вақтларда адабий тилимизда умуман мувозанатнинг (симметриянинг) бузилиши ва чап қанотга оғиш ҳолати юз бермоқда. Жумладан, ҳозирги адабий тилимизда «бўлгон» сўзини майинлаштирмасдан, ўзининг табиий ҳолатига мос равишда қаттиқ талаффуз билан айтишнинг ҳеч имконияти йўқ. Чунки ҳозирги имломизда *-фон* аффикси йўқ, у грамматик қоидага киритилмаган, амалдаги *-ган* аффикси эса *ў* унлисини қаттиқ қилиб айтишга имкон бермайди. Шунинг учун ҳам бу сўзни кўпинча тил олдида чучукроқ қилиб *бўлган* (майдаланган) тарзида талаффуз қиладилар ва ўз-ўзидан маъно чалкашлигининг келиб чиқишига йўл очилади. Аслини олганда, бу биргина нутқ жараёнининг ўзида бирданига учта нуқсон юз беради: унли товушининг талаффузи бузилади, яъни оҳанги ёки ранги ўзгаради, маъно чалкашлиги содир бўлади ва аффиксининг бир қанотга оғиши кўзга ташланади.

Ёзма адабий тилимизда юз бераётган бундай чалкашликларнинг яна бир ёмон томони шундан иборатки, улар Алишер Навоий даврининг ва Навоий тилининг талаффузидан бизни бутунлай узоқлаштириб қўймоқда ва, умуман, адабий талаффуз нормасини тобора тор рамкага солиб қўймоқда.

Бу каби камчиликлар айниқса тарихий ўтмишга бағишлаб ёзилган бадий асарларнинг тилидаги айрим сўзлар талаффузида кўзга яққол ташланмоқда, бу эса уларнинг эстетик таъсир кучини маълум даражада камайитиришгача бориб етмоқда, шу йўсинда адабий тилимизда кўпроқ зарарли из қолдирмоқда.

Масалан, бундан бир неча йил бурун Ойбекнинг «Навоий» романи асосида намоёйиш қилинган тўққиз серияли видеофильмда кўзга кўринган санъаткорлари-

мизнинг талаффузида юз берган хилма-хил чалкашликлар асосан тилимизнинг ҳозиргина юқорида айтиб ўтилган жуфт унлилар талаффузи билан боғлиқ қонуниятини яхши билмасликлари ва унлиларни пала-партиш талаффуз қилишлари билан изоҳланади. Чунки сингармонизм қонуни бўйича «кўз», «ўз», «кел» сўзларидан кейин *-га* ёки *-гай* аффикслари қўшилиши керак. Булар эса шундай сўзлардан кейин ҳам *-га* ёки *-гай* аффиксини қўшиб гапирадилар. Бундан гўё Алишер Навоийнинг тили фақат қаттиқ товушлардан иборат экан-да, деган тушунча пайдо бўлади. Ҳолбуки, бундай ҳол Навоий тилини сохталаштиришдан бошқа нарсаси эмас.

Дарҳақиқат, биз филологлар (тилшунос ва адабиётшунослар), журналистлар ва, шу жумладан, қалам аҳллари ҳам халқ тилининг қонунларини чуқур ўрганишимиз, ардоқлашимиз ва унинг имкониятларидан тўғри фойдаланишимиз, унга доимо амал ва риоя қилишимиз зарур.

Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи вақтда айрим танқидчилар ва адабиётшунослар орасида юз бера бошлаган бир кайфиятга жиддий эътироз билдириб ўтишга тўғри келади. У ҳам бўлса шундан иборатки, айрим танқидчи ва адабиётшуносларимиз сўнгги вақтларда «адабиёт — сўз санъати» деган қоида кейинги йилларда бироз эътибордан четда қола бошлади»,— деган хулосага келиб, ўзларининг танқидий асарларида ва таҳлилларида тил анализига эътиборни бирмунча сусайтира бошладилар. Ҳолбуки, адабий тилга ёки бадий асар тилига нисбатан бундай кайфиятда бўлиш бутунлай нотўғри ва зарарлидир (Биз бундай қарашларнинг аччиқ мевасини ҳозирнинг ўзидаёқ татиб кўра бошладик).

Аслини олганда, бадий асар тилига совет адабиётининг асосчиси М. Горький томонидан ўз вақтида «Тил — адабиётнинг биринчи элементи»,— деб берилган классик таъриф ҳамма давр учун бирдай бўлиб қолади, чунки тилнинг бадий адабиёт олдидаги, қолаверса, инсоният олдидаги хизмати ҳамма давр учун бирдай бебаҳо ва ҳал қилувчи хизматдир. Ана шунинг учун ҳам адабий тил ҳақида қайғуриш, унинг қонун-қоидаларини тўла рўёбга чиқариш, уни жонли халқ тилининг манба ва имкониятлари ҳисобига бойита бориш ва адабий тил қонун-қоидаларига риоя қилиш фақат тилшуносларнинггина эмас, танқидчи, адабиётшуносларнинг ҳам, адибларнинг ҳам, журналистларнинг ҳам ва маданият

ходимларининг ҳам муқаддас бурчи бўлиб ҳисобланмоғи лозим.

Масалан, биз Алишер Навоий асарлари тилида, жонли халқ тилининг кўпчилик қисмида ва бошқа туркий тилларнинг ҳаммасида кенг қўлланилувчи сингармонизм қонунини ҳозирги адабий тилимизда инкор қилиш билан охир-оқибатда нимага эришдик? Бир қараганда, маълум ютуқларга эришилгандек бўлиб туюлади, чунки жуфт унлиларнинг талаффузини фарқлашдан озод бўлдик, 9 та унли ўрнига ёзувда 6 та унлини қўллай бошладик. Шунингдек, жуфт аффиксларни йўқотиб, уларнинг ўрнига ёзувда бир хил аффиксларни қўллай бошладик, гўё бу билан грамматик қоидаларимиз осонлашгандек туюлди. Лекин кейинчалик аниқ бўла бошладикки, биз сингармонизмдан воз кечиш билан тилимизнинг товушларига хос бўлган жуфтлик мувозанатини йўқота бошладик. Икки хил талаффуз ўрнига бир хил талаффуз қилиниши натижасида кўпгина сўз маъноларининг чалкашлиги юзага келди. Тилимиз унли товушларининг бўёқдорлиги ва оҳангдорлиги 9 тадан 6 тага келиб қолди. Бу эса тилимизнинг товуш табиатиغا катта хавф туғдирди.

Қолаверса, унли товушларнинг ҳар хил талаффузи натижасида юзага келувчи аффиксларнинг икки хил кўриниши, икки хил грамматик формасига ҳам жиддий путур етказилди: амалдаги икки хил формадан фақат биттаси қўлланиши натижасида тилимизнинг аффикслар системаси, грамматик имкониятлари қашшоқлашди. Масалан, *-моқ* ва *-мак* ўрнида фақат *-моқ*, *-лик* ва *-лик* ўрнида фақат *-лик*, *-гон* ва *-ган* ўрнида фақат *-ган*, *-га* ва *-га*, *-қа* ва *-ка* аффикслари ўрнида фақат *-ға* (қисман *-ка* ва *-қа*) аффиксини қўллаш адабий-орфографик нормага айланиб қолди.

Натижада бадий тилимизнинг қофиядошлик ва туюқдошлик имкониятлари ва сифатларига ҳам маълум даражада зарар ета бошлади. Дарвоқе, ҳозирги грамматик қоидамизда *-го*, *-қа*, *-ган*, *-гон*, *-гай* сингари аффикслар бутунлай қўлланилмайди. Ана шунинг учун бунда амалда сезган баъзи бир замонавий шоирларимиз (масалан, Уйғун, Миртемир, Зулфия, Э. Воҳидов, А. Орипов, Омон Матжон, Хуршид Даврон кабилар) ўзларининг ижодий-услубий изланишларида Навоий тилида ва халқ оғзаки тилида бўлган имкониятларни излаб топмоқдалар ва шу билан қофия системаларини, оҳангдорликни бойитмоқдалар, юқорида қайд қилинган аффикс-

ларнинг ҳозирги ёзма адабий тилимизда ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканлигини исботламоқдалар.

Ўзбекистон ССР халқ артисти Шерали Жўраевнинг шоир Эркин Воҳидов сўзи билан ижро этиладиган «Яхшидир аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлғон ёмон» деб бошланувчи қўшиғи шу жиҳатдан характерлидир. Чунки бу ерда ёлғон сўзига қолган ва олган сўзларини тўлиқ қофия қилиб бўлмаслиги сабабли шоир ва санъаткор ҳозирги ёзма грамматик нормада бўлмаган, лекин оғзаки адабий тилимизда ва классик адабиётимизда яшаб келаётган -ғон формасидан унумли фойдаланганлар:

*Яхшидир аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлғон ёмон,
Шу ширин ёлғонга лекин алданиб қолғон ёмон....*

Эркин Воҳидов бошқа бир ғазалида -ғай аффиксидан ҳам унумли фойдаланган:

*Сенингсиз менга ком йўқдир,
асал ичсам заҳар бўлғай,
Сенинг бирлан ширин сўзим,
заҳар ютсам шакар бўлғай.*

Энди ўзингиз бир ўйлаб кўринг. Шу мисралардаги бўлғай сўзини бўлғай деб талаффуз этилса нима бўлади? Биринчидан, маъно бузилади, иккинчидан, табиий оҳангдорлик йўқолади, учинчидан, тилимизнинг ички имконияти бора-бора сўнади.

Демак, ҳозирги адабий тилимизда ҳам сингармонизм қонунидан унумли фойдаланиш мумкин ва лозим. Шунга кўра, жуфт аффикслар ҳам адабий-грамматик қоидалардан ўз ўрнини олиши мақсадга мувофиқдир.

Яна бир мисол. Қуйидаги халқ мақолини олиб кўрайлик: *Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ*. Агар сингармонизм қонунидан воз кечадиган бўлсак, бу мақолдаги оққан сўзини оқган тарзида талаффуз этишга ва ёзишга тўғри келади. Бу эса талаффузда ҳам сунъийликни, ғайри табиийликни вужудга келтиради. Ҳатто бундай талаффуз қилиш ўзбек тилининг товуш табиатини бузади ва бошқа миллат вакиллариининг ўзбекча гапиришига ўхшаб кетади. *Тўғри гап туққанингга ёқмас* мақолидаги *туққан* сўзининг талаффузида ҳам шундай вазият юзага келади. Бунга ўхшаш мисоллар тилимизда жуда кўп.

Демак, сингармонизм қонунини адабий тилимизда тўлиқ қайта тикламаган тақдирда ҳам жуфт унлиларнинг маъно бузилишидан сақлаб қолувчи хусусиятларини ва аффиксларнинг энг зарур турларини тўла ўрганиб

чиқиш ва ёзма адабий тил нормасига киритиш лозим. Шунга кўра, тилимизнинг бундай хусусиятини мактаблардан ўргата бориш, олий ўқув юртларида эса студентларда тўла таҳлил қилиш ва фарқлаш малакасини орттириб бориш лозим.

Ҳозирги алфавит ва ёзув қоидаларимизни ҳам ана шу талаблар асосида қайта ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш зарур. Бизнингча, *дж, нг* сингари чалкаш ундошлар белгиси тузатилиши билан бир қаторда тилимиздаги 9 та унлининг ҳар бирига алфавитда алоҳида-алоҳида ўрин (белги) берилиши керак. Ҳеч бўлмаганда, тил олди ва тил орқа *ў (о)* унлилари бир-биридан фарқланиши, алоҳида белги (ҳарф)лар билан берилиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда, доим шуни ёдда тутишимиз лозим, халқ тили — умумхалқ мулки, халқ бойлигидир. У адабий тилимизнинг ички озиқлантирувчи ҳаётбахш манбаидир. Юқоридаги сингари муаммоларни ҳам халқ тилининг материалларига ва қонуниятларига таянган ҳолда, улар билан боғлиқ ҳолда очиш керак бўлади. Адабий тилимизнинг асосига халқ тили элементларини тобора кўпроқ киритмоғимиз зарур. Чунки халқ тилига асосланган адабий тил қандайдир қотиб қолган механизм эмас. У ҳам ўзгаради, ўсади, бойийди ва такомиллашади.

АДАБИЙ ТИЛИМИЗНИНГ ШУ КҮНГИ МУАММОЛАРИ

Ўзбек адабий тили ва унинг функционал стиллари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин қисқа вақт ичида беқиёс даражада ривожланди ва ўз тараққиёт босқичининг янги юқори поғонасига кўтарилди: қисқа вақт ичида янги, том маънодаги халқчил ўзбек адабий тили юзага келди, унинг луғат состави бойиди, грамматик қурилиши янада силлиқлашди, функционал доираси ва стилистик имкониятлари янада кенгайди. Шу билан бир қаторда, эски адабий тилимизда асосан бадий адабиётда кенг ривожланган стилистиканинг ҳозирги адабий тилимизда жуда кўп янги формалари юзага келди, адабий тилнинг халқ тили билан алоқаси кучайди. Натижада совет даврида буюк қардошлик оиласида ривожланаётган ўзбек социалистик миллатининг замонавий баркамол адабий тили юзага келди, улғайди ва тараққий этмоқда. Ўзбек адабий тилининг қисқа вақт ичида бундай катта ютуқларга эришувида унинг ички ресурслари, хусусан, традицияларга эга бўл-

ган эски ўзбек адабий тилининг мавжудлиги, ташқи факторлари билан бир қаторда экстралингвистик факторлар, хусусан, совет воқелиги ва Коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсати муҳим роль ўйнайди.

Лекин, шу билан бирга, адабий тилимизда ва бадийий стиль соҳасида янги-янги муаммолар ҳам пайдо бўлди. Ана шундай муаммолардан бир қисми «Шарқ юлдузи» журналининг 1985 йил 1-сонида эълон қилинган «Бадийий тил муаммолари» номли давра суҳбатида қисман акс этди ва бу суҳбат адабий тилга доир келгуси баҳс ва мунозараларнинг янги босқичини бошлаб бердики, у ҳозир ҳам ҳар хил доирада ва ҳар хил формада давом этмоқда.

Бу «давра суҳбати»да атоқли адибларимиз — Ҳамид Ғуломнинг «Давр кўзгуси», Мирмуҳсиннинг «Тил — жа-воҳир» номли мақолалари, хусусан, Саид Аҳмаднинг «Боқимонда жумлалар» деб аталган мақоласи эълон қилиндики, булар китобхонларда катта эътибор ва қизиқиш уйғотди. Ҳақиқатан ҳам, адабий тил масаласига, жумладан, бадийий тил масаласига кейинги вақтларда эътибор анча сусайиб қолган эди. Шу жиҳатдан қараганда «Шарқ юлдузи» журналі редакциясининг бу масалани кўтариб чиқиши ҳаммага ҳам манзур бўлди.

«Давра суҳбати»да берилган материаллар ичида, ҳеч шубҳасиз, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг мақоласи масаланинг кўлами билан ҳам, кескин ва очиқчасига қўйилиши билан ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Адиб ўз мақоласида адабий тил ва бадийий стилга тааллуқли бўлган кўпгина масалалар ҳақида куйиниб, рўйи рост, асосан билиб гапирган. Мақолада жуда муҳим масалалар кўтариб чиқилган. Шунинг учун ҳам бу мақола кўпчилиكنинг алоҳида эътиборини қозонди ва қўшимча мунозараларга сабаб бўлди.

Дарҳақиқат, Саид Аҳмад адабий тилимизнинг, жумладан, бадийий асар тилининг сўнгги йилларда юз бераётган кўпгина камчилик ва муаммоларини ошкора айтган ва улардан кўпчилигини ўринли танқид қила билган. Лекин биз атоқли адиб Саид Аҳмаднинг адабий тил ҳақидаги кўпгина фикрларига асосан қўшилганимиз ҳолда, улардан айримлари ҳақида мулоҳаза юритмоқчимиз, баъзи бирларига ўз эътирозларимизни ҳам айтиб ўтмоқчимиз.

Чунки Саид Аҳмад республикамызда ва ундан ташқарида ҳам кенг танилган адибларимиздан, ажойиб сўз усталаридан биридир. Бас, шундай экан, Саид Аҳмаднинг ҳар бир фикрини, қолаверса, ҳар бир сўзини кенг

ўқувчилар оммаси тугал фикр сифатида, қоида сифатида қабул қилади, унга эргашади, унга тақлид қилади. Шу боисдан биз адибнинг баъзи бир эътирозли ёки изоҳталаб фикрларининг кенг тарқалиб кетишини ва усиз ҳам муаммоси кўп бўлган адабий тилимизнинг муаммолари ёнига яна бир қанча жумбоқ бўлиб қўшилишини истамаймиз. Қолаверса, биз адиб Саид Аҳмад билан мунозара қилиш, маслаҳатлашиш ёки унга эътироз билдириш орқали адабий тилимизда тўпланиб қолган жумбоқлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларимизни айтиш билан ҳақиқатга интилиб, ўз юрагимизда йиғилиб юрган тугунларни батафсилроқ баён қилмоқчимиз, бу тугунларнинг ечимлари ҳақида ёзувчи ва шоирлар билан, адабий тилимизнинг бошқа жонкуярлари билан маслаҳатлашиб олмоқчимиз. Биз бу ерда «Давра суҳбати»да эълон қилинган мақолаларнинг ютуқлари ҳақида кенг тўхтаб ўтирмаймиз, балки айрим тортишувли, эътироз уйғотувчи ўринлар устида тўхтаб, кенгроқ фикр юритамиз.

I

Саид Аҳмад «Боқимонда жумлалар» номли мақоласида «Мен бутун умрим давомида бирон ўзбек олимнинг адабий тил ёки бирон асарнинг тили тўғрисида ёзган мақола ёхуд бирон кичкинагина китобчасига кўзим тушмади» (178-бет),— деб ёзган эди.

Ҳақиқатан ҳам, Саид Аҳмад бирор ўзбек олими ёки адибининг адабий тил ҳақидаги мақола ёки китобини ўқимаган бўлиши мумкин. Лекин шундай деб ошкора ёзиши унчалик чиройли чиқмаган, деб ўйлаймиз.

Дарҳақиқат, ҳеч бўлмаганда Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асарида адабий тил, унда синонимларнинг роли ҳақидаги фикрларни эсга олиш ўринлидир. Шунингдек, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби улкан сўз усталари ҳам бадий тил масаласи билан махсус шуғулланганлар. Масалан, Абдулла Қодирий бадий асар тилига оид «Ёзишғувчиларимизга», «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак» сингари мақолалар ёзган. Атоқли адибимиз Ойбек эса 1934 йилдаёқ «Ўзбек поэзиясида тил» номли махсус мақола билан чиққан. Абдулла Қаҳҳор «Ёшлар билан суҳбат» асарида ёки бошқа чиқишларида бадий тил ва бадий услуб масалаларига алоҳида урғу бериб гапирган, тилнинг бадий асардаги аҳамиятини қайта-қайта уқтириб, шу соҳада эътиборга арзирли фикрлар

айтган. Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжонлар «Алпомиш» достонининг тили ҳақида, Ғафур Ғулом ва Уйғунлар Машраб ва Муқимийларнинг услуби, тили ҳақида фахрланиб ёзганлар, қимматли фикрлар айтиб чиққанлар. Оқсоқол адибимиз Уйғун ҳозирги кунда ҳам имломизнинг такомили учун, луғат бойлигимизни орттириш ва унинг ранг-баранглигини сақлаб қолиш учун ҳормай-толмай хизмат қилмоқда.

Таниқли олим ва адиб Пиримқул Қодиров бадий тил масалаларига бағишлаб «Тил ва дил» (1972), «Халқ тили ва реалистик проза» (1973) деган асарлар ёзган. Асқад Мухтор «Ёш дўстларимга» (1980) китобининг катта бир қисмини бадий тил масаласига бағишлаб, бадий тилни «ажойиб, сирли гармония» деб атаган.

Танқидчи ва адабиётшунос олимлардан В. Абдуллаев, И. Султонов, В. Зоҳидов, Ҳ. Зарифов, А. Қаюмов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, О. Шарафиддинов, С. Мамажонов, Н. Шукуров, С. Мирзаев, С. Н. Иванов, А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаев, Н. Владимирова, М. Юнусов, П. Шермуҳамедов, У. Норматов, Н. Худойберганов, Ғ. Саломов, Э. Каримов, И. Ғафуров, М. Султонова, Т. Бобоев, Т. Мирзаев, Н. Ҳотамов, Ф. Насриддинов, А. Раҳимов, И. Ҳаққулов, И. Солижонов, У. Носиров, Қ. Самадов ва бошқа кўплаб кишилар бадий услуб ва бадий тил масаласига бағишлаб ўнлаб китоб ва мақолалар ёзганлиги маълум.

Булардан ташқари, А. К. Боровков, В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Ғ. Абдурахмонов, А. Ғуломов, У. Турсунов, С. Иброҳимов, М. Асқарова, О. Азизов, Ф. Абдуллаев, Ш. Раҳматуллаев, А. Ҳожиев, Э. Нажиб, Э. Фозилов, А. Рустамов, Б. Ўринбоев, И. Расулов, И. Қўчқортюев, Р. Қўнғуров, Ш. Шукуров, М. Мирзаев, А. Матғозиев, Л. Абдуллаева, А. Шомақсудов, О. Усмонов, Э. Бегматов, Ж. Ҳамдамов, Х. Жамолхонов, Н. Маҳмудов, М. Мукаррамов, Э. Қиличев, Б. Жўраев, Ҳ. Шарипов, Ҳ. Рустамов, Б. Турдиалиев, М. Аъламова, С. Каримов, Б. Бафоев, Б. Умрқулов каби тилшунос олимларимиз ҳам ўз соҳаларини бажариш билан бир қаторда адабий тил ёки бадий тил масалалари бўйича ҳам бақадру ҳол хизмат қилиб келмоқдалар.

Дарҳақиқат, тилшуносликнинг бадий тил муаммоси билан бевосита боғлиқ бўлмаган соҳалари ҳам анчагина бор. Ана шулар жумласига морфология ва синтаксис масалаларини, тил ва тилшунослик тарихини, фонетика, орфография, орфоэпия, лексикология, грамматика ёки норматив стилистика масалаларини ишлаш, халқ

шеваларининг миллий адабий тил билан муносабатини ва адабий тилга қўшган ҳиссасини ўрганиш, фольклор асарлари тилини ўрганиш, ўзбек тилининг рус тили ва бошқа тиллар билан муносабатини ўрганиш, тил материаллини, жумладан, бадий асар тилини статистик метод асосида ишлаб чиқиш, миллий адабий тилларнинг шаклланиш жараёни ва тараққиёт этапларини ўрганиш, бир тилли ва кўп тилли луғатлар тузиш, умумий тилшунослик ёки тилшуносликнинг умумназарий проблемаларини ишлаб чиқиш ва шунга ўхшаш кўпгина масалалар киради. Демак, тилшуносларнинг иши зоҳиран унчалик кўзга кўринарли бўлмаса-да, лекин унинг анчагина заҳмати ва мураккаб томонлари бор. Умуман олганда, бу масалаларнинг ечилиши ва шундай масалалар билан шуғулланган ҳар бир тилшунос олимнинг иши у ёки бу тарзда адабий тилга ёки филология фанини ривожлантиришга маълум даражада ҳисса бўлиб қўшилади.

Дарвоқе, адабий тилнинг ёки унинг бир қисми бўлган бадий тилнинг муаммоси шунчалик кўпки, бу масалаларнинг ҳаммасини бир-икки киши ҳал қила олмайди. Кўпчилик деганда биз ёзувчилар, шоирлар, санъаткорлар, олимлар ва бадий тил ёки маданиятнинг бошқа ходимларини назарда тутамиз.

Уларнинг ҳаммасини Саид Аҳмаднинг бир сўз билан йўққа чиқариши адолатдан бўлмаса керак. Лекин ёзувчи бир масалада ҳақ. Адабий тил ва бадий стиль муаммоларини ўрганишда ҳали камчилик ва нуқсонлар кўп. Масалага шу жиҳатдан қараганда, танқидчи ва адабиётшуносларнинг ишларини бир чеккага қўяйлик-да, тилшунос олимларимизнинг хизматларини танқидий равишда кўздан кечириб, уларни объектив баҳоламоқчи бўлсак, улар орасида бадий тил ёки адабий тил масалаларини мукамал ёритиш у ёқда турсин, баъзан ўзининг бевосита вазифасини ҳам тузукроқ эплаб бажармай келаётганлари ҳам учраб туради. Акс ҳолда, тилшуносликнинг муҳим ва долзарб муаммоларини ташкил қилувчи алфавит ва имломизда йўл қўйилган камчиликларни тузатиш, фонетика, орфография ва орфоэпия масалаларини илмий асосда ишлаб чиқиш, адабий тилимизнинг нормаларини замон талабига кўра қайта ишлаб чиқиш, нутқ маданияти ва амалий стилистика масалаларини тартибга солиш, адабий тилимизнинг шаклланиши процессини ўрганиш ва унда ҳозирги вақтда юз бераётган жараёнларни тадқиқ қилиш каби масалалар ҳанузгача очилмасдан ётмас эди ёки улардан

баъзилари номигагина қайта-қайта кўрилиб, охирига етказилмасдан ташлаб қўйилмас эди.

Ёзувчи Саид Аҳмадни биз яна бир масалада тўлиқ равишда ҳақ деб ҳисоблаймиз. Танқидчи, адабиётшунос ва тилшунос олимларимиз орасида, ҳақиқатан ҳам, адабий тил ёки бадий тил билан узоқ вақт, доимий равишда, махсус шуғулланган, шу соҳада кўп нарсани эгаллаган олим ёки адибимиз йўқ.

Лекин бу айтилганлардан қобилиятли кишилар филология соҳасида бутунлай йўқ, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Чунки Фурқат: «...жаҳон ҳоли қолурму ҳеч ақли расолардин»,— деб ёзганидек, бадий стилистика соҳасида ҳам яқин орада ана шундай кишилар чиқишига ишончимиз комил. Чунки биринчидан, ана шундай типдаги олимларнинг яқин орада чиқиши учун мустаҳкам пойдевор яратилган, бу пойдевор асосан юқорида исми саналган олимларнинг шу соҳада ҳозиргача қилган хизматларидан иборат.

Иккинчидан, бадий ижод соҳасида ҳам, филология соҳасида ҳам бадий стилистика билан озми-кўпми шуғулланиб келаётган анчагина талантли ёш авлод етишмоқда.

Учинчидан, «Шарқ юлдузи» томонидан бошлаб берилган «Давра суҳбати» ва бу «Давра суҳбати»нинг доимий мунозарага айлантирилиши, хусусан Саид Аҳмад, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Ҳаким Назирга ўхшаш атоқли адибларнинг ана шундай мунозараларда катта масалаларни кўтариб чиқишлари ва шу йўл билан муҳим аҳамиятга эга бўлган баҳсни бошлаб беришлари бу жараёни, шубҳасиз, тезлаштиради.

Дарҳақиқат, ушбу мунозара ўй-хаёлларда юзага чиқмай ётган жуда кўп фикрларни юзага чиқаришга туртки беради, имкониятларни ҳақиқатга айлантириш учун хизмат қилади.

II

Масалага шу нуқтаи назардан қараганда юқорида эслатилган «Давра суҳбати»да Саид Аҳмаднинг: «Талантли ёзувчи бу ҳолатларни дафтарга ёзиб юрмайди...», деган фикри ҳам мунозаралидир. Чунки, биринчидан, ёш ва бошловчи ёзувчилар учун ён дафтар тутиш, луғат ва бошқа хил манбаларни кўришнинг, хусусан, тил манбаларини ўрганишнинг аҳамияти катта. Иккинчидан, талантли ёзувчилардан Л. Толстой, М. Шолоховлар ҳам доим луғатдан ёки ён дафтардан фойдаланган ва халқ орасида юриб, халқ тилини синчиклаб ўрганган.

Учинчидан, Саид Аҳмад бир ўринда бадий ижод ва унда тилдан фойдаланишнинг нақадар мураккаблиги ҳақида «Тилни билиш фақат қайси сўзнинг неча хил маъноси борлигини билиш билангина ўлчанмайди. Шу сўзлардан қаҳрамон кайфиятига мос жумла тузиш, аввалги жумлага уни ҳамоҳанг қилиш, қаҳрамон портретини ўқувчи кўз олдига келтира олиш, унинг қайси касб эгаси эканлигини англатиш, атрофида қандай манзара борлиги ва бошқа жуда кўп шартларни бажариш керак. Шуларнинг ҳаммасини биттагина жумла ўстига юклай олиши керак»¹, деб асосан тўғри гапиргани ҳолда, иккинчи бир ўринда ижод жараёнини анча жўн ва ўз-ўзидан бўладиган жараён, ҳодиса тарзида тушунтиришга ҳаракат қилгандек туюлади: «У (ёзувчи — Х. Д., Б. Й.) ўз қаҳрамонининг образини аниқ тасаввур қилганда, унинг ички руҳиятига кира олганда бу сўзлар ўз-ўзидан келади ва қоғозга тушганини ўзи ҳам билмай қолади»².

Кичик ҳажмдаги маълум бир асарни, айниқса ҳикоя ва новеллани ёзишда шундай ҳодиса юз бериши мумкин дир балки, лекин А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, М. Горький, М. Шолоховлар доимо ўз асарларини қайта-қайта ишлаб, қайта-қайта таҳрир қилганлар. Эҳтимол, айрим ёзувчилар ўз асарлари ёки унинг тилини қайта ишламас, лекин бунинг ҳамма учун, айниқса ёш ижодкорлар учун тавсия қилиш тўғри келмайди.

Айниқса, Саид Аҳмаднинг «Ахир одам боласи маълум қонун-қоидаларга қараб йиғлаши, кулиши мумкин эмас. Кулги ҳам, йиғи ҳам унинг ичидан вулқондек отилиб чиқади. Адабий асар тили ҳам ёзувчи қалбидан гоҳ қўйилиб, гоҳ портлаб чиқиши керак. Бунинг учун ёзувчи ўз она тилини бутун ранглари билан, оҳанглари билан, нозу назокатлари билан билиши керак» (173-бет), деган фикрлари ҳам мунозаралидир.

Тўғри, ёзувчининг бу сўзларига жўшқин нутқ жараёнида образли қилиб айтилган фикрлар сифатида шартли равишда қўшилса бўлади, лекин уни ёшларга таълим сифатида қабул қилиб бўлмайди. Зотан, ҳеч бир танқидчи, олим, ҳатто ёзувчи ўз она тилисини Саид Аҳмад айтган даражада бирданига ва ҳар тарафлама мукаммал билолмайди, чунки тилни мукаммал билиш учун ҳам маълум даражада машқ керак, ўрганиш керак.

¹ Шарқ юлдузи. 1985. 1-сон. 173-бет.

² Ўша жойда.

Хусусан, узоқ ўтмиш ҳақида бадий асар ёзишга киришмоқчи бўлган ёзувчи албатта ўша даврнинг тилини бирданига мукаммал билолмайди. Ана шунинг учун ҳам ўша даврга хос бўлган луғатлардан ва бошқа шунга ўхшаш асарлардан, манбалардан фойдаланмай туриб иш кўролмайди. Ҳатто ҳозирги давр бўйича бадий асар ёзганда ҳам образнинг характериға ёки асарнинг темасига қараб ҳозирги тилимизнинг диалектал хусусиятларини ёки касб-ҳунар сўзларини, илмий-техник терминларни ҳам билиш керак бўладики, буларни ҳам маълум тайёргарликсиз амалга ошириб бўлмайди. Бу жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»идаги Худоёрхон, Мусулмонқул, Ўзбекойим ва бошқа персонажларнинг тилини ёки «Меҳробдан чаён»идаги лоақал учта бухоролик меҳмоннинг тилини индивидуаллаштириш соҳасидаги маҳоратини эслатиб ўтиш фойдадан ҳоли эмас.

Яна бир кичик деталь ҳақида ушбу ўринда тўхтаб ўтишга тўғри келади. У ҳам бўлса шундан иборатки, Саид Аҳмад ўз мақоласида бадий ижоднинг бир тури бўлган шеърят ҳақида ва унинг тили ҳақида бутунлай гапирмаган. Ҳолбуки, бу соҳа бадий асар тилини қайта-қайта ишламасдан ёзишни бутунлай ёқтирмайди, чунки шеърятда прозаик асарлардаги талабларга қўшимча равишда яна шоир айтмоқчи бўлган фикрни маълум вазнга-ўлчовга, туроққа ва қофияларга солиб бера билиш ҳам талаб қилинади.

Зотан, Саид Аҳмаднинг ўзи «Назм чорраҳасида» номли ёшлар учун ибратли бўлган китобда қайд қилиб ўтганидек, одатда бир шеърни бир ўтиришда ёзиб ташлайдиган устоз шоир Ғафур Ғулом ҳам баъзан ўз асарлари тилини қайта ишлаган, бир мисра учун бир неча мисраларни қурбон қилган.

Қолаверса, Саид Аҳмад юқорида келтирилган парчада ўз моҳияти эътибори билан жамиятнинг энг муҳим алоқа воситаси бўлган тилни физио-психологик ҳодиса бўлган йиғлаш ва кулиш процесси билан тенглаштирмоқда. Ҳолбуки, булар бир-бири билан сира ҳам тенг эмас, чунки йиғи ёки кулги бутун ўй-хаёлларни ёки ички кечинмаларни эмас, фақат биргина ҳолатни акс эттиради, холос. Шу нуқтаи назардан қараганда, йиғлаш ва кулиш процесси тил функциясини ҳатто мингдан бир даражада ҳам бажара олмайди.

Лекин йиғи ва кулгининг сўз билан қўшилган ифодаси бутунлай бошқа гап, чунки бу ерда тил асосий ролни ўйлайди, ўй-хаёллар ҳамда ички кечинмаларни (руҳий ҳолатни) тўлиғича юзага чиқаради. Шунинг

учун ҳам Саид Аҳмад мунозарадан кейинроқ бўлиб ўтган ижодий кечада «Сиз поэзияга қандай қарайсиз?» деб берилган саволга «Бизнинг халқимиз йиғини ҳам шеър билан ифодалайди», деб жуда тўғри жавоб берган эди, чунки бу ерда руҳий ички кечинма фақат йиғи орқали эмас, балки шеър орқали, сўз орқали, тил орқали тўлиғинча юзага чиқади ва тил воситасида бадиий йўл билан ифода этилади.

Демак, Саид Аҳмад тўғри айтганидек, талантли ёзувчи тилни амалий жиҳатдан мукаммал билиши ва уни амалда, шу жумладан, бадиий адабиётда ҳам ўринли қўллай олиши лозим ва шарт. Саид Аҳмадга ўхшаган сўз усталари бу муҳим вазифани деярли бекаму кўст бажаради, улар ўзларининг шу хизматлари эвазига жамиятда, халқ ичида, жумладан, филолог олимлар орасида ҳам катта обрўга эга бўлади, адабий тилда фойдаланишнинг ёки бадиий фикрлашнинг ёки бадиий нутқнинг юксак намунасига эришади. Лекин тилни амалда шундай мукаммал даражада яхши билган кишилар ҳам бир оз тайёргарлик кўрмасалар, тилнинг таҳлилида ҳар хил камчилик ва хатоликларга йўл қўйишлари мумкин.

Бир томондан олиб қараганда, бу ҳол маълум даражада табиий бўлиб чиқади, чунки образли қилиб айтганда, ёзувчиларни учувчиларга қиёсласак, танқидчи, адабиётшунос, хусусан тилшуносларни кўп ҳолларда механик-инженерларга қиёслаш мумкин. Учувчилар парвоз қилади, тез учади, баланд учади ва учиш жараёнида ҳар хил шакллар, ҳар хил фигуралар яратиб томошабинларда завқ уйғотади, мардлик, жасурлик, чаққонлик ва маҳорат намуналарини кўрсатади. Лекин улар баъзан самолёт моторининг юрак уришини — унинг овозини, унинг ёнилғи билан таъминот йўллариини ёки двигателларнинг айланиш қонуниятларини оддий бир механикчалик билмасликлари ҳам мумкин.

Кўринадики, механик-инженер учувчи сингари парвоз қилолмаса ҳам, томошабинларнинг кўнглида завқ уйғота олмаса ҳам, лекин учувчининг парвозини тайёрлашда, бу парвознинг хавф-хатарсиз амалга ошувида, деталларнинг ўз ўрнида бир текис ишлашида хусусан ўзига яраша хизмат қиладики, бу хизматни баъзан энг уста учувчи ҳам маълум тайёргарликсиз тўлиқ бажариши қийин бўлади.

Демак, ёзувчиларимизнинг ижодий парвозлари янада юксак, янада серзавқ бўлиши учун биз тилшунослар самолётнинг мурувватларини, айрим деталлари ва қисм-

ларини (бадий асарнинг тили ва услубини) ўз вақтида кўздан кечириб турмоғимиз, ёш ёзувчиларнинг ҳам катта ижодий парвозлар қилишига кўмаклаша бормоғимиз лозим.

Юқоридаги образли қиёслашда бир сезиларли камчилик бор. У ҳам бўлса шундан иборатки, учувчи самолётнинг лойиҳасини ўзи чизмайди, уни ўзи ишлаб тайёрламайди, у фақат тайёр машинани бошқаради, лекин ёзувчи ўз асарининг лойиҳасини ўзи тузади, уни ўзи ёзади ва уни бошқаришни ҳам, мурувват ва деталларни ўз ўрнида ишлатишни ҳам кўп ҳолларда бошқалардан яхшироқ билади. Шунинг учун ҳам ёзувчилар киши руҳининг инженерлари деган ибора бежиз айтилмаган.

Учувчилар катта маррани асосан машқ билан, меҳнат билан эгалласа, ёзувчилар катта маррани асосан талант билан, меҳнат билан эгаллайди. Шунинг учун ҳам ёзувчининг овози кучлироқ, ўткирроқ ва жарангдорроқ бўлади, унинг сўзи ҳам салмоқлироқ ва таъсирлироқ бўлади. Шунга кўра, ёзувчилар эл орасида, халқ орасида ва Ватан олдида ҳамиша ҳурмат ва иззатга сазовор бўладилар.

Демак, ёш ижодкорларнинг камолга етиши учун ўзига яраша истеъдод бўлиши кераклигини тан олганимиз ҳолда, шу талантнинг юзага чиқиши учун зарур бўлган меҳнат, таълим ва муҳит (шароит) сингари муҳим компонентларнинг бўлиши шарт эканлигини ҳам ҳисобга олишимиз керак.

III

Баҳсни давом эттирамиз. Саид Аҳмад бир китобда «ўрик дарахти гуллади» деб ёзилган жумлани танқид қилиб: «Дарахт нима? У мевасиз кўчат. Ҳеч қачон мевали дарахтни ўрик дарахти, олма дарахти демайди. Бир туп ўрик ёки бир туп олма дейди. Дарахтзор бошқа, олмазор, ўрикзор, олчазор бошқа»³,— деб ёзади.

Аслида тилда ихчамликка интилиш жараёни доимий равишда юз бериб туради ва бу тилнинг такомил учун жуда катта фойда келтиради. Масалага шу жиҳатдан қараганда Саид Аҳмаднинг *ўрик дарахти гуллади* деган жумлага эътироз билдириши табиий ва мақсадга мувофиқ, чунки шу жумлани ёзган одам ўз фикрини ушбу ўринда уч сўз билан эмас, балки икки сўз билан (ўрик гуллади) деб ифодаласа яхшироқ бўлар эди. Лекин

³ Шарқ юлдузи. 1985. 1-сон. 173-бет.

Саид Аҳмаднинг кейинги жумлаларининг ўзи ҳам эътирозли, чунки бу ерда адиб, биринчидан, *дарахт* сўзини фақат мевасиз дарахтларга боғлаб қўймоқда, ҳолбуки, дарахт тушунчаси мевали ва мевасиз дарахтларга бирдай тааллуқли. Тўғри, *дарахтзор* деганда кўпинча мевасиз дарахтлар назарда тугилади. Агар биз *дарахт* сўзини мева берувчи дарахтлардан бутунлай ажратиб қўйсак, унда тилимизнинг шаклланиб улгурган лексик бойлигининг бир томонига ва маъно имкониятларига анча зарар етказган бўламиз.

Қолаверса, *олма*, *ўрик*, *олча* сўзлари аслида дарахтнинг номидан эмас, унинг мевасининг номидан келиб чиққан ва кейинчалик уларнинг турини англатишга хизмат қилиб кетган.

Демак, ҳар қандай дарахтнинг умумий номи битта. У мева беришига қараб икки хил аталади: мевали, мевасиз ва ундан кейин ҳар бир дарахт ўзининг конкрет тури (номи) билан аталади: *олма*, *ўрик*, *олча* ёки *тол*, *терақ*, *чинор*, *қарағай* сингари.

Масалага шу жиҳатдан қараганда *олма кўчати* ёки *чинор кўчати экдим* дейиш ҳам мумкин ёки буларни қисқартириб *олма экдим*, *чинор экдим* дейиш ҳам мумкин. Бунинг қайси бирини қандай вақтда қўллаш, контекстга, тил ёки стилнинг маълум ситуациясига боғлиқ.

Тилдаги ихчамликка интилиш жараёни қонун тусига кирган, муттасил давом этиб турувчи жараёндир. У одатда оғзаки нутқдан бошланади ва бу ҳолат ёзма нутқда, айниқса сарлавҳаларда ва китобларнинг номларида халқ тили ва мақолларида кўп учрайди ҳамда улар бора-бора турғун бирикма ёки қўшма сўзларга айланиб, тилга табиий равишда сингиб кетади. Оғзаки ва ёзма нутқда бошланган ана шундай қисқартиришлар кўпинча дастлабки пайтларда бирмунча эришроқ, ноқулайроқ бўлиб туюлса ҳам, даврлар ўтиши билан тилнинг умумий қонуниятига, умумий мулкига айланиб қолади.

Масалага ана шундай нуқтаи назардан қараганда, Саид Аҳмаднинг Абдулла Қодирӣ, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби етук ёзувчиларимиз асарларининг номларини танқид қилиб бунга сабабчи «адабий танқиднинг сустлиги» деб баҳо бериши ҳам унчалик тўғри эмас. Масалан, Саид Аҳмад ўз мақоласида «*Меҳробдан чаён*» «*Меҳробдан чиққан чаён*» ёки «*Меҳроб чаёни*» деб аталса тўғри бўлар эди, дейди. «*Олтин водийдан шабадалар*»ни эса «*Олтин водийдан эсган шабадалар*» ёки «*Олтин водий шабадалари*» деб аталишига тарафдор

бўлиб чиқади. «Тобутдан товуш» ёзувчи фикрича «Тобутдан чиққан товуш» деб тузатилиши керак эди.

Тўғри, бу асарлар Саид Аҳмад айтган тарзда аталиши ҳам мумкин эди (контекст ичида бўлган тақдирда шундай аталиши лозим эди). Лекин номларни қисқартириб беришнинг қулайлиги нуқтан назардан қараганда ва тилдаги ихчамлашиш қонуниятини ҳисобга олганда ушбу ўринда А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор каби улкан сўз санъаткорлари, ҳақиқатан ҳам, бепарволикка йўл қўйганмиканлар?

Бизнингча, ундайга ўхшамайди. Чунки бу адибларнинг қай даражада туғма талант эканлиги ва тилни қай даражада яхши билганлиги аниқ⁴. Шу нуқтан назардан қараганда, улар тилдаги ихчамликка интилиш қонуниятини ҳам яхши билганлар деб бемалол айта оламиз. Дарҳақиқат «Меҳробдан чаён» даставвал қулоққа бирмунча эришроқ туюлса ҳам, лекин ушбу контекстда энг аҳамиятли ва бир-бири билан қовушмаган сўзларни қовуштириб бериши нуқтан назаридан ўқувчининг эътиборини ўзига жалб қилади. Агар уни «Меҳроб чаёни» деб атасак, образлилик, рамзийлик ва экспрессивлик сусайган бўларди. «Олтин водийдан шабадалар» ҳақида ҳам шунга ўхшаш фикрни айтиш мумкин.

«Тобутдан товуш» ҳақида шунини айтиш керакки, А. Қаҳҳор шу номни атайлаб, била туриб қисқартирган ва ихчамлаштирган, чунки у кенг компонентли номни даставвал «Дардақдан чиққан қаҳрамон» повестида берган эди. Демак, адиб янги асарида кенг конструкцияли (компонентли) номни такрорлаб ўтиришни хоҳламаган. Қолаверса, юқорида қайд қилингани сингари А. Қаҳҳор ҳам А. Қодирийга ўхшаб ёки ундан таъсирланиб, қовушмаган сўзларни қовуштириб (муносабатга киритиб) ном ясаган. «Тобут» ва «товуш» компонентларини бириктириб ном яшаш асарнинг сатирик характерини (оҳангини), рамзий-мажозий аҳамиятини (демак, образлилигини ҳам) ва экспрессивлигини кучайтирган. Бу номда ихчамликдан ташқари товушлар такрори (уйғунлиги) ҳам маълум аҳамият касб этади.

Тўғри, бундай қисқарган номлар ўзаро гаплашган вақтда шу ҳолда қўлланмайди, контекстда, ёзиш пайтида ҳам бу жумлаларни тўлиқ келтириш керак бўла-

⁴ А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва А. Қаҳҳорнинг «Қўшичипор чироқлари» романларининг тил хусусиятлари китобнинг иккинчи қисмида махсус ўрганилади.

ди, акс ҳолда, жумлалар тўмтоқ чиқади. Лекин асарнинг номи сифатида улар қисқартирилган ҳолда жуда ўринли танланган. Шу номларни танлаган авторларнинг сўз санъаткори сифатидаги маҳорати ҳам шунда кўринадик, бундай номлар бора-бора қанотли иборага, фразеологизмга айланиб қолишлари ва ҳатто маълум қолипга тушиб оғзаки ва ёзма нутқда табиийдек қўлланиб кетишлари мумкин.

Дарҳақиқат, тилимизда дастлабки даврда эришдай туюлган бўлса-да, кейинчалик тилимизга тамоман сингиб, табиийлашиб кетган ана шундай қисқарган компонентли номлар анчагина учрайди. Масалан, *Жарбулоқ* (жар ёқасидаги булоқ ёки жарнинг ичидаги (устидagi) булоқ), *Жартепа* (жар ёнидаги (устидagi) тепа), *симёғоч* (сим уланган) боғланган (ёғоч), *олтин соат* (олтиндан қилинган (ясалган) соат, олтин суви югуртирилган соат), *Тошкўприк* (тошнинг ёнидаги кўприк), *Тахтакўприк* (тахтадан қилинган кўприк ёки устига тахта ётқизилган кўприк), *Кўқон арава* (Кўқондан келган арава ёки Кўқонда ясалган арава ёки Кўқоннинг араваси), *чуст дўппи* (Чустда тикилган дўппи, Чустдан келган дўппи ёки Чустнинг дўпписи) шулар жумласидандир. Ҳатто *ошхона*, *чойхона*, *атиргул*, *карнайгул*, *чиннигул*, *қайт*, *жўнат* типидagi сўзлар ҳам ана шундай қисқарган бирикмаларнинг натижасидир. Бундай қисқарган бирикмалар ёки қўшма сўзлар тилимизда шу даражада табиийлашиб кетганки, ҳатто, уларнинг дастлабки тўлиқ шакли (кенг тўлиқ конструкцияси) қандай бўлганлигини эндиликда бирданига айтиб бериш қийин. Буларнинг деярли ҳаммаси оғзаки нутқдан бошланиб, кейинчалик тилнинг ҳамма соҳасига сингиб кетган қисқартма ҳисобланади. Ҳолбуки, шу сўзларнинг кўпчилигини талаффуз қилганда биз уларда қисқариш юз берганлигини кўпинча хаёлимизга келтирмаймиз, чунки уларнинг ҳозирги ҳолати бизга тамоман табиийдек туюлади.

Ҳатто тилимизда нисбатан сўнгги вақтларда бирданига ясалиб, бирданига қисқарган ҳолда қўлланиб кетаётган қисқартмалар мавжудки, уларнинг тўла номини айтиш эришдай туюлади. Масалан, *Тошкент—Андижон поезда* (аслида кенг конструкция билан тўлиқ қилиб айтсак, «Тошкент—Андижон оралиғида қатнайдиған поезд» бўлиши керак) ёки *Андижон поезда* бирикмасини олиб кўрайлик. Буни ҳам кўпчилик *Андижонга борадиган поезд* деб тўлиқ формада қўлламайди.

Булардан ташқари, тилимизда ҳозир қисқаришга мўлжалланган ёки қисқариш жараёнини бошидан кечираётган бирикма, компонентлар ҳам мавжуд. Булар жумласига *дўстимдан хат* (дўстимдан келган хат). *Танқидчига жавоб* (танқидчига айтилган (ёзилган) жавоб). *Раисга арз* (раисга айтилган арз). *Акамдан совға* (акамдан келган совға). *Онамга хат* (онамга ёзилган хат). *Яхшидан от қолар, ёмондан дод. Тўйдан олдин ногора чалмоқ* сингари бирикма ва ибораларни киритиш мумкин. Фараз қилайлик, мана бу бирикма ва иборалардан биттасини бадий асарга сарлавҳа сифатида танламоқчи бўлингanda асосан улардан ҳар бирининг қисқарган ёки ихчамлашган варианты танланган бўларди. Бу бирикма ёки иборалар текст ичида берилган тақдирда, шубҳасиз, уларнинг тўла вариантлари қўлланиларди. Ҳатто текстда уларнинг қисқарган вариантларини бериш адабий тил нормасига тўғри келмайди, чунки бундай ҳол баъзан услубни тўмтоқликка олиб келади. Умуман олганда, бу ерда ҳам ҳар бир формани ҳар бир контекстнинг мазмуни билан боғлиқ равишда ёки конкрет ситуация билан боғлиқ ҳолда олиб қараш тўғрироқ бўлади.

IV

«Давра суҳбати» асосан бадий тилга бағишланган бўлса ҳам, Саид Аҳмад, Ҳамид Ғулом ва бошқа адиблар ўз мақолаларида адабий тилнинг бошқа кўпгина масалаларини, жумладан, амалий стилистика, матбуот тили ёки умуман нутқ маданиятига доир масалаларни ҳақли равишда кўтариб чиққанлар ва уларни кўтариб чиқиш билан жуда тўғри иш қилганлар, чунки бадий тил аслида адабий тилнинг ажралмас бир қисмидан иборатдир. Бас, шундай экан, бадий тил масалаларини адабий тилдан ажралган ҳолда ёки адабий тилнинг бошқа масалаларисиз тугал ҳал қилиб бўлмайди.

Масалага ана шу нуқтаи назардан қараганда, Саид Аҳмаднинг баъзи бир тажрибасиз журналист ёки ёзувчиларнинг сўз ва ибораларни палапартиш қўллашларига қарши жон куйдириб гапириши ва бонг уриб чиқиши жуда ҳам ўринлидир. Масалан, Саид Аҳмад тилда сиртқи ялтироқликка интилиш натижасида юзага келувчи *барака уруғи, шарбат оқизиш, эъозлаш* каби сўз ва бирикмаларни ўринсиз қўллашларга қарши жуда яхши ва юқори дид билан гапирган. Худди

шунингдек, шоир Эркин Воҳидовнинг «Биз ишляймиз» шеъри ҳам бадиний адабиёт ва матбуот тилидаги ана шундай жимжимадорлик, мадҳиябозлик, дабдабабозлик ниқобига ўралган ёлғончиликнинг асл башарасини кўрсатиб бериши билан диққатга сазовордир. Бу шеър оддий меҳнаткаш деҳқон билан гапга тўн кийдириб, аравани қуруқ олиб қочадиган мадҳиябоз мухбир — шоир орасидаги суҳбат асосида қурилган.

Мухбир — шоир йигитнинг деҳқонни *дала паҳлавони, бобо деҳқон, чавандоз, жонбоз* деб кўкларга кўтариши, даладаги кундалик, меҳнатни *пахта ишқи, чопиқ гашти, зафар марраси қучиб жавлон урмоқ, пўлат отни мағрур сурмоқ* каби чучмал китобий безакларга буркаб таъриф этиши оддий меҳнаткаш деҳқон учун кулгили ва эриш туюлади. Шоир бу шеърида мухбир тасавури, таърифига қарама-қарши бўлган ҳақиқий ҳаёт лавҳаларини оддий деҳқон тилидан қуйидагича чизади:

*«Чопиқ гашти» дединг,
эҳ, бу не роҳат,
Билмоқ бўлсанг
сезмоқ бўлсанг, не ҳузур
Кун бўйи демайман,
бир-икки соат
Лолақизғалдоқнинг офтобида тур
Бу иш
«пўлат отни мағрур суриш»мас
Рост гапни айтавер,
уялтирмас рост.
Далада чанг ютиш, «жавлон уриш»мас
Биз ишляймиз,
Бу — меҳнат, холос...⁵.*

Дарҳақиқат, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов каби адиблар кўрсатиб ўтган ана шундай мисолларнинг ёнига яна биз қуйидагиларни қўшиб кўрсатишимиз мумкин. Масалан, *дала маликаси* иборасининг жуда кўп қўлланиши асабга тегади. Маълумки, дала маликаси деб маккажўхорини атайдилар. Аслини олганда, маккажўхори Ўзбекистон ва Ўрта Осиё шароити учун

⁵ Воҳидов Эркин. Сайланма. Икки жилдлик, 2-том. Тошкент. 1986. 13—14-бетлар.

ҳеч ҳам дала маликаси бўлолмайди, чунки *дала маликаси* деган сўз шу дала шароитидаги энг суюкли, энг қимматли экин демакдир. Демак, Ўзбекистон шароитида пахта дала маликаси деб аталмоғи лозим. Ҳолбуки, маккажўхорини дала маликаси деб бундан чорак аср илгари атаган кишиларнинг ўзлари ва уларнинг таълимотлари ҳаётдан ўчиб кетди-ю, биз бу ноўрин иборани ҳозир ҳам қайта-қайта қўллаб, тилни яхшироқ тушунадиган кишиларнинг асабига тегишдан нарига ўтолмаяпмиз.

Вақтли матбуот саҳифаларида ёки радиода кўпроқ тажрибасиз журналистлар томонидан қайта-қайта қўлланадиган *сут чашмаси, сут булоғи, серқаймоқ сут, серёғ сут, сут булоғини бунёд қилувчилар, сут булоғини тоширувчилар, қаҳрабо дон ижодкорлари, зангори кема капитанлари, кексалик гашти* каби ибора ёки бирикмалар ҳам шулар жумласидандир.

Умуман олганда, юқорида саналган сўз, ибора ва бирикмаларнинг ҳар бири худди *эъзозлаш, пўлат от чавандозлари, барака уруғи* сингари жуда чиройли, бадий асарбоп, таъсирли, образли иборалардир. Агар улар ўрнини топиб ишлатилса, шубҳасиз, бадий асар тилини безашга, унинг таъсирини оширишга хизмат қилади. Лекин ҳамма бало шундаки, биз бундай сўз ва ибораларни қайта-қайта чайнайвериб, уларнинг охорини ҳам, ширасини ҳам, таъсир қувватини ҳам камайтириб қўймоқдамиз. Лекин афсуски, булардан баъзилари ҳақида аҳён-аҳёнда ёзиб, танқид қилиб турилганига қарамасдан улар тилимизда, нутқимиз ёки услубимизда тез-тез қўлланишда ҳамон давом этиб келмоқда.

Саид Аҳмад ўз мақоласида яна бир нарсани, яъни «Биз Навоийни, Бобуру, Машрабларни ўқиганмиз. Уларнинг дoston ва ғазалларидаги услубга маҳлиё бўлиб, уларнинг ўзлари ҳам худди шу услубда гапирганлар деган хулосага келишимиз мутлақо хатодир» (174—175-бетлар),— деб ёзиши билан эски тил услубига берилиб кетишнинг ҳам зарарли оқибатлари борлигини, бизнингча, тўғри кўтариб чиққан. Дарҳақиқат, Саид Аҳмад кўрсатиб ўтганидек, маъносини тўлиқ тушунмаган ҳолда *жаннатмакон, қадам ранжийда, лутфан таклиф қилиш* сингари асосан арабча компонентлардан ташкил топган сўз ва ибораларни бўлар-бўлмасга ҳозирги тилимизнинг амалий муомаласида қўллай бериш ҳам адабий тилимизнинг нормасига унчалик тўғри келмайди.

Бу жиҳатдан биз айниқса бир нарсани эслатиб ўтмоқчи эдик. У ҳам бўлса шундан иборатки, кўпгина ёш ёзувчи ва журналистларимизгина эмас, ҳатто кўзга кўринган адабиётшунос ва танқидчиларимиз ҳам кейинги вақтларда баъзи бир арабча, форсча терминларни қўллашда меъёрдан биров четга чиқиб кетмоқдалар. Биргина мисол:

Бундан йигирма-йигирма беш йил бурун *мунаққид* сўзини адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳеч ким қўлламас эди. Унинг ўрнида асосан *танқидчи* деган сўз қўлланар эди. Сўнгги пайтларда *мунаққид* сўзи шунчалик кўп қўллана бошладики, у *танқидчи* сўзини бутунлай четга суриб қўйди. Аслини олганда, *танқидчи* сўзи архаик сўзлар жумласига кирмайди, чунки у совет ҳокимияти даврида юзага келган. Қолаверса, уни *мунаққид* сўзига нисбатан кенг халқ оммаси яхши тушунади. Ва ниҳоят, *мунаққид* сўзи тамоман арабча бўлса, *танқидчи* сўзи арабча сўзга ўзбекча кенг оммалашган *-чи* аффикси қўшилиши ёрдамида ясалган.

Демак, ҳар жиҳатдан *мунаққид* сўзига нисбатан устун бўлган ва ҳар жиҳатдан тушунарли бўлган ҳамда кенг халқ оммаси тили ва муомаласига тамоман сингиб кетган *танқидчи* сўзини бадарға қилиб, унинг ўрнига ўрта асрларда зиёлилар томонидан қўлланган, ҳозирги вақтда кенг халқ оммасига тушунарли бўлмаган *мунаққид* сўзига бунчалик сажда қилиб ўтиришнинг нима ҳожати бор?! Ҳозирги тилимизда шу сўзнинг маъносини ифодаловчи бошқа ундан яхшироқ сўз бўлмаганда ҳам майли эди ёки *мунаққид* сўзи тарихий асарларнинг персонажлари тилида қўлланганида ҳам бошқа гап эди.

Худди шунга ўхшаш, *мулоқот* сўзи ҳам ҳозирги матбуот тилида керагидан ортиқ даражада тез-тез учрамоқда. Ҳатто баъзи ҳолларда бу сўз тилимизда аввалдан мавжуд бўлган учта сўзнинг (*суҳбат*, *музокара*, *мунозара* сўзларининг) вазифасини бажаришга киришиб кетди. Ажабланарли жойи шундаки, тилимизда аввалдан мавжуд бўлиб оммалашиб кетган учта арабча сўзнинг ўрнини кейинги вақтларда қайтадан тирилтирилган, кенг халқ оммасига унчалик таниш бўлмаган битта сўз бажармоқчи. Лекин бундай ҳоллар тилимизнинг тараққиётини ҳам, услубимизнинг ранг-баранглигини ҳам яхши йўлга бошқара олмайди.

Шунга ўхшаш масалалар «Давра суҳбати»да, умуман олганда, жуда яхши кўтариб чиқилган.

Дарҳақиқат, «Бадний тил муаммолари»га оид

«Давра суҳбати»да *Бу билан фойдаландингми?, Йўталдан доринг борми?, Ишлашга берасанми, йўқми?* каби тилимизнинг табиатига тўғри келмайдиган ва палапартиш, тўмтоқ ибора ёки бирикмаларнинг ёшлар нутқида кўпроқ қўллана бошланганлиги жуда тўғри танқид қилинган ва бундай камчиликларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳам тўғри белгиланган. Бу соҳада «Давра суҳбати»да айтилган мисолларга, яна *Мен «Россия» меҳмонхонасида тўхтадим, йирик шохли қорамол, ингичка толали пахта, ўтириб чиққан* (қамалиб чиққан ёки ётиб чиққан демоқчи), *она қўй* (совлиқ маъносида), *қўзилатиш кампанияси* (тўл маъносида), *жун қирқиш кампанияси* (қирқим маъносида), *ёзги спартакиада ўйинлари программасидан жой олган баскетбол мусобақалари* каби мисолларни ҳам қўшиб айтиш мумкин.

«Давра суҳбати»да тўғри қайд қилинганидек, *меҳмонхонага жойлашдим* (ўрнашдим, тушдим, қўндим) сингари тилимизда аввалдан мавжуд бўлган ажойиб синонимлар тургани ҳолда *меҳмонхонада тўхтадим* деб ўтириш ҳамманинг энсасини қотиради. Шунинг учун ҳам бу ерда ҳеч бўлмаса *Мен «Россия» меҳмонхонасида турибман* дейилиши керак эди.

Шунингдек, *йирик шохли қорамол* бирикмаси ҳам калька таржима воситасида юзага келган бўлиб, ўзбек тилининг табиатига мос эмас (майда шохли қорамол ҳам бўладими?) Демак, бу ерда юқоридаги чўзиқ ва чалкаш бирикманинг ўрнида битта *қорамол* сўзини қўллашнинг ўзи кифоя.

Бундай тўмтоқликлар одатда нотўғри таржима-калькачилик, ҳарфхўрлик натижасида юзага келади. Масалан, республикамиздаги бир аҳоли пункти марказида фронтда ҳалок бўлган ватандошлар шарафига ёдгорлик қад кўтарган. Унда *Биз эслаймиз* деган ёзув бор. Албатта, бу ёзув авторлари *Мы помним* деган русча иборани ўзбек тилига таржима қилмоқчи бўлганлар. Лекин ўзбекча таржимада, гарчи грамматик хатолар бўлмаса ҳам, жиддий стилистик чалкашлик бор: (тўғри бу стилистик чалкашликни ҳамма бирданга пайқамайди). Гап шундаки, русча *Мы помним* ибораси бир вақтнинг ўзида ҳам ҳозирги замонни, ҳам келаси замонни кўрсатади. Афсуски, ўзбекча текстда асосан келаси замон маъноси мавжуд. Ўзбек тилида текстнинг тўлиқ маъносини *Сиз бизнинг ёдимиздасиз* тексти билан бериш мумкин бўлур эди. Бу маънони қисқартириб *Ёдимиздасиз, Эсимиздасиз* ёки *Хотира-*

миздасиз, Кўнглимиздасиз каби бир неча синоним сўзларнинг фақат биттаси билан бериш ҳам мумкин эди. Бу кейинги вариант тилимизнинг табиатини сақлагани ҳолда ихчамлик нуқтаи назаридан ҳам қулай чиққан бўларди.

Бундан бир неча йил олдин экранларга «Ты — моя жизнь» деб номланган кинофильм чиқди. Фильм номи ўзбекчага калькалаш йўли билан «Сен менинг ҳаётим» деб таржима қилинди. Ўзбекча текстда гарчи сўзлар рус тексти билан шаклан мос келса ҳам, сўзлар стилистик жиҳатдан қовушмаяпти. Ваҳолонки, фильм номини қисқартириб ўзбекчага «Ҳаётимсан» деб бир сўз билан таржима қилиш мумкин ва лозим эди. Агар русча текстдаги барча сўзларни шаклий жиҳатдан сақлаб қолмоқчи бўлсалар, «Сен менинг ҳаётимсан» деб таржима қилиш мумкин эди.

Бир районнинг асфальт йўли ёнида *Ишонмасанг, қувиб ўтма* деган огоҳлантирувчи ёзув устунини ўрнатилган. Текст авторлари рус тилида кенг қўлланадиган *Не уверен, не обгоняй!* иборасининг мазмунини бермоқчи бўлганлар, лекин бу ибора сўзма-сўз таржима қилинганлиги туфайли кулгили стилистик ғализлик юзага келган, яъни ўзбекча таржимада *Не поверишь, не обгоняй!* деган маъно чиқиб қолган. Бу текстни *Кўзинг етмаса, қувиб ўтма!*, *Ишончинг бўлмаса, қувиб ўтма!*, *Ўзингга ишонмасанг, қувиб ўтма!* тарзида таржима қилиш лозим эди.

Бундай стилистик нуқсонлар вивескаларда, плакатларда, эълонларда тез-тез учраб турибдики, булар нутқ маданияти, амалий стилистикага адабий тилимизнинг такомиллашувига зарар келтиради.

Лекин қайд қилинган «Давра суҳбати»да Саид Аҳмаднинг *устимдан кулма* иборасини тилимизнинг табиатига тўғри келмайди деб ҳисоблашига қўшилиб бўлмайди. Ушбу ўринда ёзувчи юқоридаги иборанинг *масхара қилма, майна қилма, эрмак қилма, калака қилма, кулги қилма* каби синонимлари борлигини жуда тўғри кўрсатган. Лекин «ўнта бўлса ўрни бошқа» деганларидек, тилимиздаги синонимлардан ҳар бирининг ўз ўрни, ўз ранги, ўз оҳанги ва ўз маъно оттенкаси бор. Бу маъно оттенкаларидан бири иккинчисининг ўрнини баъзан тўлиқ қоплай олмайди.

Дарҳақиқат, *устимдан кулма* иборасига нисбатан Саид Аҳмад юқорида санаб келтирган синонимларнинг бирортасида ҳам бу иборага хос бўлганчалик образлилик ва кўчма маъно бериш хислати йўқ (демак,

улардан сўз ўйини қилиш имконияти ҳам камроқ). Қолаверса, бу ибора бошқа тил таъсирида юзага келган эмас, чунки ўзбек тилида бу иборанинг шу қолипда ясалган ва шу қолипда айтилувчи, аввалдан анъанага кириб қолган нусхалари бор. Булар *устингиздан арз қиламан, устингиздан шикоят қиламан, устидан иш қўзганга* каби иборалардир. Демак, *устимдан кулма* ибораси тилимизнинг ички қонунияти асосида яратилган ўз мулки бўлиб, у тилимизнинг табиатига мос келади. Бу иборани адабий тилимиздан чиқариб ташламоқчи бўлсак, биз адабий тил ва бадий стилнинг бир ажойиб воситасидан ўзимизни маҳрум қилган бўлиб чиқамиз ва унинг ўрнини бошқа ҳеч бир синоним билан ўзидай қилиб қоплай олмаймиз.

Демак, *устимдан кулма* синоними ўзига хос ранг берувчи ва образли иборалардан бири сифатида тилимизда яшаб қолиши керак.

Саид Аҳмад «Боқимонда жумлалар» мақоласининг яна бир жойида «Театр ва рассомлик институти»ни бирон китоб ёки газетада тўғри ёзилганини кўрмадим. «Рассомчилик» деб ёзишади. Ахир бу нонвойчи, ошпазчи, заргарчи, шоирчи, дегандек маъносиз бир гап-ку»⁶ деб ёзади. Лекин бу ерда ҳам ёзувчи унчалик ҳақли эмасдек туюлади. Аслида тилимизнинг табиати ва нонун-қондаларига кўра *рассомлик институти* дейишга нисбатан *рассомчилик институти* деб аташ тўғрироқ бўлади. Чунки «рассомлик» дейиш баъзан «шаҳарлик» деганга ўхшаб кетади. Ҳолбуки, бу икки сўз бутунлай бошқа-бошқа маъно ташвишди. Тўғри, «ошпазчи», «заргарчи», «шоирчи» деб бўлмагани сингари «рассомчи» деб ҳам бўлмайди. Лекин шу сўзларнинг ҳар бири охирига «рассомчилик» сўзидагидек «лик» аффиксини қўшиб чиқсак, уларнинг ҳар бири янги, умумий маъно берувчи ажабтовур сўзларга айланади — касб-ҳунарнинг жойини ёки номини билдиради.

Дарвоқе, *рассомчилик институтига* ўхшаш *-чилик* аффикси ёрдамида ясалиб, касб-ҳунарни ва жойни билдирувчи ясама сўз моделлари тилимизда кўп учрайди. Масалан, *боғдорчилик ва узумчилик совхози, пиллачилик лабораторияси, тажриба уруғчилик станцияси, пахтачилик институти* кабилар.

Саид Аҳмад ўз мақоласининг яна бир жойида *мўлкўлчилик* ибораси ҳақида гапира туриб, «Мўл-кўл пойафзал чиқарайлик» деган сарлавҳани асосан ўринли

⁶ Шарқ юлдузи. 1985. 1-сон. 174-бет.

танқид қилади ва ўз фикрини давом эттириб: «Халқ хўжалигининг биргина тармоғига бу иборани ишлатиб бўлмайди. «Мўл-кўлчилик» деб умуман юрт маъмурчилигига айтилади. Бунга етиштирилган, яратилган хўлу қуруқ маҳсулотнинг ҳаммаси киради»⁷,— деб ёзади. Бу ерда кичкина эътироз бўлса ҳам шуни айтмоқчимизки, халқимиз одатда *мўл-кўлчилик* иборасини халқ, юрт маъмурчилиги ўрнида қўллаши билан бир қаторда, кўпинча озиқ-овқатга ёки ейимлик маҳсулотларига, хусусан полиз, меваларга нисбатан ҳам *мўл-кўлчилик бўлиб қолди* деган бирикмани актив қўллайди.

Саид Аҳмад ўз мақоласининг яна бир жойида айрим ёзувчи ва журналистлар тилида учровчи камчиликлар ҳақида гапира туриб, қуйидагиларни ёзган: «Сўзларнинг маъносини билмай ишлатиш ёзувчини ўз китобхонлари олдида бебурд қилиб қўяди.

— Мен,— деди у қўлини белига тираб, чексиз уфқларга тикиларкан, ўз ҳаётидан мамнун эканлигини англатувчи ажиб бир табассум ила.— Бу йил ҳар гектар оқ олтин даласидан қирқ икки центнердан пахта кўтараман.

Ёзувчи таъкидлаётган пахтакорнинг мен деган сўзи ўн етти сўзнинг орқасида қолиб кетди-ку! Пахтакор айтаётган гапларнинг олдига ўша мен ни қўшиб, кейин унинг қўлини белига тирагани борми, чексиз уфқларга тикилгани борми, ўз ҳаётидан мамнун экани борми, айтақолса, асакаси кетармиди. Ахир, бу сўзларни маъносига қараб, оҳангига қараб, жумла тузиш,— гишт териш эмас-ку»⁸.

Дарҳақиқат, баъзан бир сўзни жумлада ўз ўрнига қўёлмаслик, яъни сўз тартибини бузиб ишлатиш ҳар хил чалкашликлар, ўнғайсизликлар туғдиради, баъзан эса гаплар (жумлаларнинг) маъносининг бутунлай бузилишига олиб боради (Минг афсуски, шундай ҳоллар матбуот тилида ҳам, радио, телевидение эшиттиришларида ҳам ҳанузгача тез-тез учраб туради). Ҳолбуки, гапдаги биргина сўзнинг ўрнини ўзгартириш билан бундай жумлаларни ёзувчи Саид Аҳмад айтганидек, аниқ ва раvon қилиб тузиш мумкин. Мисоллар келтирамиз: *Яқиндагина найриётдан чиққан адабимизнинг янги асарлар тўплами кенг жамоатчиликка манзур бўлди* (яқинда нашриётдан адаб чиққанми, китоб чиққанми?). Бу жумладаги *адабимизнинг* сўзини

⁷ Ўша журнал. 173-бет

⁸ Ўша журнал. 174-бет.

тилимизнинг қонун-қоидасига амал қилиб, биринчи ўринга чиқарилса олам гулистон.

Ёки *Ариқ бўйидаги тут дарахтига боғланган бригадирнинг оти кишнади* (тут дарахтига бригадир боғланганми ёки от боғланганми?) Бу ўринда ҳам *бригадирнинг* сўзини биринчи ўринга чиқариш керак.

Яна бир мисол: *Учрашувда Галабанинг қирқ йиллигига аталган шоирамизнинг янги тўпламидан шеърлар ўқилди* (Галабанинг қирқ йиллигига шоира аталганми, тўпламми?) Бу гапда *шоирамизнинг* сўзини иккинчи ўринга жойлаштириш керак эди.

V

Саид Аҳмад биз таҳлил қилаётган «Боқимонда жумлалар» мақоласининг охирида «Яна қайтариб айтаман, тилшунос, адабиётшунос олимларимиз адабий асарларимизнинг тилига эътибор берганларида, бу иш билан махсус шуғулланганларида, бу кичкина нуқсон аллақачонлар тузатилган бўларди» (174-бет), деб ёзди. Ёзувчининг масалани шу тартибда қўйиши ва адабий тилимиздаги нуқсонларни бартараф қилишга чақириши яхши. Лекин юқорида айтилганларнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, умуман, адабий тилимизда, жумладан, бадий асарларимиз тилида ва оғзаки нутқимизда учровчи бундай камчиликлар бир-икки мақола билан тузалиб кетадиган кичик камчиликлар эмас, балки кўпчиликнинг кучи билан, доимий кузатуви, интилиши ва иродаси билан амалга ошириладиган жиддий ишлардир.

Дарҳақиқат, адабий тилимизнинг муаммоси кўп. Биз бу ўринда шулардан бир қисмини, асосан, сўз ва иборалар доирасида учрайдиган, ўз моҳият-эътибори билан лексик-стилистик воситаларни ташкил қилувчи нуқсон ва камчиликларни кўриб чиқдик, холос. Лекин булардан ташқари тил системасининг бузилишига йўл очувчи тилнинг аниқ грамматик, фонетик, орфографик нормалари билан боғлиқ хато ва нуқсонлар ҳам бор. Энди биз ана шулардан бири — қаратқич келишиги аффикси *-нинг* ни белгили ва белгисиз қўллаш билан боғлиқ муаммо ҳақида ҳам қисқача фикр юритмоқчимиз. Гап шундаки, шаҳар шеваларининг баъзи вакиллари (фақат шаҳарларгина эмас) бошқалар ҳам қаратқич келишигининг қўшимчасини фақат оғзаки нутқда эмас, ёзма нутқда ва матбуот саҳифаларида ҳам тез-тез тушириб қолдирмоқда.

Тўғри, қаратқич келишиги аффиксини тушириб қолдириш айрим ҳолларда ўзини оқлайди, сўзловчининг бундай ҳаракати гапнинг маъноси, мазмунига зарар етказмаса, бундай ҳаракат ифодага қулайлик, нутққа ихчамлик ва енгиллик беради. Масалан, *Шарқ юлдузи, совет мактаби, халқ ижоди, совет қурилиши, СССР Конституцияси* ва ҳоказо. Афсуски, баъзи муаллифлар қаратқич келишиги кўрсаткичини тушириб қолдириш меъёрига риоя қилишни унутмоқда ёки уни сезмай келмоқда. Масалан, улар *Ленин номли колхоз колхозчиси, «Коммунизм» колхози сувчиси, совет спортчилари зафари, жаҳон газеталари саҳифаларида, ... газетаси махсус мухбири, СССР Фанлар академияси Ер физикаси институти катта илмий ходими* ва ҳоказо деб ёзадилар (ваҳолонки, бу ердаги биринчи мисолдан бошқа барча мисоллар битта газетанинг бир сонидан олинган).

Бу ерда тилнинг грамматик қонунларига эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлиш зарарли тенденцияга айланиб бормоқда, натижада, ҳатто бу қонунларни суистеъмол қилиш ҳоллари ҳам юз бермоқда. Чунки юқорида келтирилган мисолларда жиддий стилистик нуқсонларга йўл қўйилган: бу келтирилган бирикмалар грамматик алоқадан деярли маҳрум. Натижада, биринчидан, бундай яланғоч (деярли грамматик алоқасиз) сўзлар саводли ўқувчининг эъсосини қотиради, қулоғини зада қилади. Дарҳақиқат, гапнинг ичида аниқловчининг белгиси туширилиб қолдирила бергач, аниқловчи билан аниқланмишнинг чегарасини нутқ моментида белгилаш қоронғилашади. Бу эса информацияни ёки коммуникатив жараёни оғирлаштиради, ўқувчининг шу гапнинг асосий мазмунини аниқ англашига ҳалал беради, фикрини чалғитади. Бундай гаплар лойсиз ғиштлар билан терилган ва шувоқсиз тикланган уйларнинг деворини эслатади; иккинчидан, бундай ҳолларда кўпинча атов гапларнинг мазмуни ҳам чалкаштирилади. Масалан, *солдат отаси, резидент тақдир, ота бахти* ёки *жамиятимиз ифтихори* деб ёзганда, текстни ўқиб чиқмасдан туриб, гап ким ҳақида бораётганлигини билиб бўлмайди: солдатнинг отаси ҳақида ёки солдат бировнинг отасими, шунингдек, бизнинг жамиятимизнинг фахри ҳақида сўз бораяптими ёки бизнинг жамиятимиз кимларнингдир фахрими.

Учинчидан, маълумки, алоқа воситаси бўлган тилимиз ўзаро коммуникация вақтида жуда кўп каналлардан фойдаланиб иш кўради. Ахборотнинг бир меъёردа

текис берилиши ёки қабул қилиниши учун ўша ахборот каналлари ҳам бир текисда ишлаши ва уларга бир текисда юк ортилган бўлиши керак. Юқоридаги ҳолатларда эса, бир неча каналнинг юки (масалан, қаратқичли бирикманинг ҳам, изоҳловчи бирикманинг ҳам ва сифатловчининг ҳам нагрузкаси) ййғилиб келиб бир *-нинг* тушириб қолдирилган каналга тўпланиб қолмоқда. Натижада, юқорида қайд қилинганидек, ахборот йўналишининг чалкаштирилиши устига жиддий тил ва ётил ғализликлари ҳам келиб чиқмоқда. Оқибатда бундай ҳолларда аввало тилнинг қонун-қоидаларига, иккинчидан, тилнинг семантикасига (маъносига) ва, қолаверса, тилнинг шаклига (структурасига) ҳам зарар етказилмоқда, яъни тилнинг симметрик ҳолати бузилмоқда, номутаносиблик юз бермоқда, ҳам мазмунга ҳалаллик етмоқда, ҳам жиддий стилистик чалкашликлар келиб чиқмоқда.

Шуниси характерлики, бундай ҳолатлар ёзма адабий тилда, хусусан, матбуот тилида учрайди. Баъзи бир кишилар эса матбуот ходимларининг бундай хатоликларига кўр-кўрона эргашиб, уни оғзаки нутқ жараёнига ҳам татбиқ қилмоқдалар. Демак, тилимизда айниқса публицистик стилда сўнгги вақтларда борган сари кўпроқ учраётган бундай салбий ҳолатларнинг олдини олиш ҳаммамизнинг ҳам бурчимиздир.

Ваҳолонки, бундай ҳоллар фақат адабий тил нормаларига лоқайд муносабатда бўлиш оқибатида пайдо бўлмоқда. Дарҳақиқат, В. Г. Белинский ўз вақтида адабий тил нормаларига қатъий амал қилиш зарурлигини алоҳида уқтириб ёзган эди:

«Тил яратмоқ мумкин эмас, чунки уни халқ ижод қилади. Филологлар фақат унинг қонунини очадилар ва уни системага туширадилар, ёзувчилар эса шу қонунлар орқали ўзига хос тарзда унда фақат ижод қиладилар»⁹.

Демак биз, филологлар (тилшунос ва адабиётшунослар) халқ тилининг қонунларини чуқур ўрганишимиз, унга амал қилишимиз зарур. Шунга мувофиқ, *-нинг* аффиксидан адабий норматив жиҳатдан ўринли фойдаланишга доир айрим тавсияномаларни айтишни лозим топдик:

1. Қаратқич белгисини тушириб қолдириш ҳодисасини гапнинг мазмунига ёки сўзнинг мазмунига қараб

⁹ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. Т. 1. М., 1953. С. 44.

қўллаш мумкин. Яъни эгалик ҳақиқий маънода бўлса, қаратқич белгисини тушириб қолдириш мумкин эмас. Масалан: *Акбарнинг китоби, Аҳмедовнинг ўғли*. Эгалик кўчма маънода бўлса, қаратқич белгисини бемалол тушириш мумкин. Масалан: *Шарқ юлдузи, кино юлдузи. Ватан фарзандлари*.

2. Қаратқич белгисини тушириб қолдиришни бирикманинг (иборанинг) ёки сўзларнинг таркибига қараб ҳал қилиш мумкин. Масалан: *оқ олтин ўлкаси, Совет Ўзбекистони, санъат юлдузи* каби мисолларда (бирикма) икки қисмдан (сўздан) иборат бўлганлиги учун қаратқичнинг белгисини гап ёки нутқда бемалол тушириб қолдирса бўлади. Лекин шу бирикмалар уч сўздан (уч компонентдан) иборат бўлиши билан қаратқич белгисини тушириб қолдириш учун йўл бекилади, акс ҳолда, ғализлик пайдо бўлади. Масалан: *оқ олтин ўлкаси шуҳрати* деб бўлмайди. *Оқ олтин ўлкасининг шуҳрати* деб қўллаш керак. Шунингдек, *Шарқ юлдузи меваси* деб эмас, *Шарқ юлдузининг меваси* деб қўллаш, *СССР Конституцияси лойиҳаси* деб бўлмайди, *СССР Конституциясининг лойиҳаси* дейиш лозим бўлади.

Бу ерда шуни ҳам аниқлаб кетиш керакки, баъзан икки компонентли бирикма (ибора) атоқли отдан иборат бўлса, унинг ёнига учинчи компонент қўшилган вақтда ҳам қаратқичнинг белгисини тушириб қўллайвериш мумкин. Масалан: *«Совет Ўзбекистони» газетаси, «Шарқ юлдузи» журнали* ёки *«Ўзбек совет адабиёти»* сингари. Кўринадики, уч мисолимизнинг ўзи ҳам икки гурппага бўлинади. Демак, бундай мисолларни ҳам мукамал равишда ўрганиб, гурппа ва гурппачаларга бўлиб ажратиш, уларнинг ичида нутқда юз бериб туриши мумкин бўлган истисно ҳолатларни ҳам муфассал аниқлаб чиқиш лозим. Ана шундан кейингина бу ҳақда кенг ва узил-кесил тавсиялар тузиш мумкин бўлади.

3. Қаратқич белгисини тушириб қолдириш ҳодисасининг қондаси қисман тилнинг қурилиши (структураси) билан боғлиқ. Масалан, *Самарқанд қизи* дейиш мумкин, лекин *Самарқандим қизи* эмас, *Самарқандимнинг қизи* дейиш керак.

Шунингдек, мазмунининг талабига кўра баъзан қаратқич келишигининг кўрсаткичини уста-уст қўллаш ҳам мумкин. Чунки бу маъно ғализлигига йўл қўйишдан кўра афзалроқ. Масалан, *Бизнинг студентлар илмий ишлари* деб ёзгандан кўра, *Бизнинг студентлари*

мизнинг илмий ишлари деб ёзиш маъқулроқ. Чунки бу вариант *Бизнинг студентлар илмий ишлари* дейишга нисбатан ҳам тўғрироқдир. Яна *Менинг китобим* мазмуни дегандан кўра, *Менинг китобимнинг мазмуни* деган тўғрироқ.

Демак, бу биргина *-нинг* аффикси билан боғлиқ масалани узил-кесил ҳал қилиш учун тилдаги грамматик фактлар ҳам, эғалик масаласи ҳам, стилистик қонуниятлар ҳам ва, ниҳоят, грамматик-логик категорияларнинг ўзига хос қонуниятлари ҳам ҳисобга олинган ҳолда атрофлича қараб чиқилмоғи лозим. Умуман олганда, бундай ҳолларда кўпинча адабий тилимизнинг табиати ва норматив ҳолатига қараб иш кўриш керак. Бинобарин, умуман, адабий тилимизнинг табиати ва норматив ҳолатига кўра, қаратқич келишигининг кўрсаткичи жуда кам вақтлардагина тушириб қолдирилади, шунда ҳам мазмунга (маънога) зарар етказмайдиган ҳоллардагина бу ҳодиса юз беради. Бизнинг вазифамиз адабий тилимизнинг бу қадимий қонуниятини эътибор билан ўрганиш ва адабий тил стилистикасини янада такомиллаштириш мақсадида ундан тўғри ва унумли фойдаланишдан иборатдир.

Шундай қилиб, биз «Адабий тилимизнинг шу кунги муаммолари» баҳсига ҳозирча яқун ясар эканмиз, ана шу муносабат билан қуйидаги таклиф ва истақларни билдирмоқчимиз.

1. «Шарқ юлдузи» журналининг 1985 йил 1-сонида «Бадиий тил муаммолари» номи билан бошланган «Давра суҳбати» адабий тил ва бадиий стиль ҳақидаги баҳсларни янги босқичга кўтарди, энг муҳими у доимий мунозара майдонига айланиб қолди, дейиш мумкин. Истагимиз шуки, бу мунозара тўхтовсиз давом этиши лозим.

2. Шу мунозарага «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ўқитувчилар газетаси», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Гулистон», «Саодат», «Совет Ўзбекистони санъати», «Совет мактаби», «Ёшлик» каби газета ва журналларнинг ҳам ўз саҳифаларидан доимий равишда ўрин бериб туришлари яхши натижалар беради.

3. Адабий тилимиз муаммоларини тўғри, оқилона ҳал этишда радио ва телевидение хизматидан унумли равишда фойдаланиш керак. Улар орқали «Адабий тилимизнинг муаммолари», «Нутқ маданияти», «Ўзбек адабий тилининг талаффуз нормалари», «Тилга эътибор — элга эътибор», «Тил — ақл кўзгуси», «Тил нуқсони — фикрлаш нуқсони» каби циклларда системали

равишда кўрсатувлар уюштириш ва эшиттиришлар бериб бориш лозим.

4. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ходимларининг етакчилигида олий ўқув юртларида хизмат қилаётган мутахассислар билан биргаликда адабий тилимизнинг муаммолари юзасидан, шу жумладан, имло ва алфавит, нутқ маданияти, амалий ва бадий стилистика масалаларига бағишлаб илмий-назарий конференциялар, амалий семинарлар уюштириш ва ана шундай тадбирларнинг тавсияларини ҳамда материалларини кенг ўқувчилар оммасига етказиш учун китоблар, тўпламлар ҳолида нашр этиш мақсадга мувофиқдир.

5. Бадий асарнинг тилига доир илмий ишлар ва мақолаларнинг сўнгги йилларда анча камайиб кетганини ҳисобга олиб, янгилари яратилганга қадар, шу соҳада аввал эълон қилинган ва ўз вақтида жамоатчиликка манзур бўлган айрим мақолалар, таҳлиллар ва китобларни (ҳозирги кун талаби асосида қайта ишлаб чиқиш шарти билан) қайтадан нашр қилиш, бизнингча, адабий тилимиз ва бадий тилимизнинг долзарб муаммоларини тезроқ ҳал этишга ёрдамлашади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ СТИЛЛАРИ ҲАҚИДА

Стилистика французча *stilus* — стиль (услуг) сўзидан олинган бўлиб, биринчи марта 1840 йилда қўлланган¹.

Стиль сўзи илмий терминдир. Зеро, терминлар оддий сўзларга нисбатан ўзларининг моносемантик хусусияти билан фарқланиши керак. Лекин стиль термини бошқача характерга эга, яъни стиль фақат лингвистик терминология доирасига эмас, балки адабиётшунослик ва санъатшунослик доирасига ҳам киради, шунингдек, у оддий сўз сифатида ҳам тилда кенг қўлланади. Масалан, «иш стили (услуги)», «Бошқариш услуги», «тарбиялаш услуги», «эркин услубда (усулда) сузиш».

¹ Стиль сўзининг келиб чиқиши ва маънолари ҳақида қarang: Михайлов М. М. Стилистика русской речи. Чебоксары 1968. С. 77—87.; Соколов А. Н. Теория стиля. М., 1968.; Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. М., 1974. С. 19—25; Потockая Н. П. Стилистика современного французского языка. М., 1974. С. 16—18. Головин Б. Н. Язык и статистика. М., 1971. С. 118—119; Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1983. С. 43—55 ва бошқалар.

«барс ётили (услуги)да сузиш» (спортда), «комбинацион стиль» (шахматда) ва бошқалар.

Бу сўз энг қадимги замонларда ёзиш, ифодалаш услуги маъноларини билдирган. Вильгельм Либкнехт ўзининг «Маркс ҳақида хотиралар»ида стиль сўзини худди шу маънода қўллайди:

«Ўн саккизинчи брюмер»ни тушуниб бўлмайди, деб айтса бўладими?.. «Ўн саккизинчи брюмер» даги сўзлар — ўқ ва найзалардир; бу шармандаю шармисор қиладиган ва тор-мор қиладиган услубдир. Агар нафрат билдириш, лаънат ёғдириш, эркинликка оташин муҳаббат қўйдирувчи, емирувчи, даъват қилувчи сўзлар қачонлар ифодаланган бўлса, худди «Ўн саккизинчи брюмер» да ифодаланган, унда Тацитнинг шиддатли ғзаби, Ювеналнинг шармандаю шармисор қиладиган заҳархандаси, Дантенинг муқаддас қаҳр-ғзаби билан қўшилган. Бундаги услуб — *stilus*га, яъни римликлар қўлида бўлганидек, ўткир пўлат ханжарга айланадики, бу ханжар билан ҳам ёзадилар, ҳам санчадилар. Услуб — ҳеч хатосиз, нақ юракка бориб санчиладиган ханжардир»².

Дарҳақиқат, стилда автор ижодий шахснинг хусусиятлари ифодалангани учун бу сўз кенг, метафорик маъноларда қўлланиладиган бўлди. Буни академик В. В. Виноградов ҳам алоҳида таъкидлаган эди³. Масалан, В. Либкнехт Маркс услубининг улуг дохий ижодий шахси билан узвий боғлиқ эканлиги ҳақида сўз юритган: «Маркснинг услуги — Маркснинг худди ўзидир. Унга таъна қилиб, жуда ҳам оз жойга мумкин қадар кўп мазмун тиқиштиришга ҳаракат қилган, деб айтар эдилар, лекин Маркснинг Маркслиги ҳам ана шунда-ди»⁴.

Стиль тушунчаси тасвирий воситалар системаси, санъатнинг ўзига хос йўналиши деган маънода санъатшунослик фани томонидан кенг қўлланилмоқда.

Адабиётшуносликда эса бу терминга икки хил ёндашиш сезилади. Стилга нисбатан бундай икки хил қарашнинг сабабини А. Н. Соколов шундай изоҳлайди: «Бундай ҳолат бадиий адабиётнинг икки томонлама

² Либкнехт В. Маркс ҳақида хотиралардан//К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик. 2-том. Тошкент, 1977. 582-бет.

³ Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. М., 1961. С. 8.

⁴ Либкнехт В. Ўша жойда.

хусусияти билан белгиланади: бадий адабиёт, бир томондан адабий тил билан, иккинчи томондан санъат билан боғлиқ. Сўз санъати намунаси сифатида бадий адабиёт адабий тил билан ҳам, санъат билан ҳам алоқададир»⁵⁻⁶.

Кўпгина адабиётшунослар стиль (услуг)ни санъат ҳодисаси, эстетик категория сифатида кенг тушунадилар, бундай тушунишда бадий асар тили бадий асар стилининг компонентларидан бири ҳисобланади. Масалан, проф. Л. И. Тимофеевнинг фикрича: «Стиль ёзувчининг бутун ижоди давомида кўзга ташланувчи асосий ғоявий-бадий хусусиятлар (ғоя, тема, характерлар, сюжет ва тил) бирлигидан иборат»⁷. Г. Н. Поспелов эса стилни бошқача тушунади. «Бадий асар стили,— дейди олим,— унинг мазмуни эмас, балки формасининг хусусиятидир»⁸. «Адабиёт назарияси»да тўғри таъкидланганидек, «Услуг ёзувчининг ҳаётга ёндошиши, тема танланишидан бошланиб, воқеликни бадий акс эттириш ва талқин қилишдаги барча хусусиятларида кўзга ташланади. Бусиз бадий тафаккур тараққиётини, адабий ижоддаги оригинал юксалишларни асло тўла тасаввур этиш мумкин эмас»⁹.

Шундай қилиб, услуб (стилни) адабиётшунослик нуқтаи назаридан тушуниш бадий асарга ёки конкрет ёзувчига қаратилгандир.

Лингвистик стилистика эса икки асосий объектга эга: а) стиль (услуг) тил ёки нутқнинг бир кўриниши сифатида; б) бадий асар ёки ёзувчи стили.

Лингвистилистиканинг кейинги объекти бадий нутқ стили тадқиқ этилаётганда майдонга чиқади. Шунга кўра, лингвистилистиканинг асосий объекти стилни тил ёки нутқнинг бир кўриниши сифатида ўрганишдир, деган хулосага келган.

Олимлар, нотиқлар, ёзувчилар антик даврлардаёқ у ёки бу тил воситасини қўллаш алоқа процессининг характери, шароити, темаси ва мақсади билан боғлиқ эканлигига эътибор берган эдилар.

Тил стилларига оид бундай назариялар кейинчалик Европада нотиқлик ва стилистиканинг тараққиётига

⁵⁻⁶ Соколов А. Н. Теория стиля. М., 1968. С. 14.

⁷ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. М., 1976. С. 393.

⁸ Поспелов Г. Н. Проблемы литературного стиля. М., 1970. С. 34.

⁹ Адабиёт назарияси. Икки томлик. 2-том. Тошкент. 1979. 124-бет.

сезиларли таъсир кўрсатди. Жумладан, француз академияси XVIII асрда стилларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этди: юқори стиль — классик трагедиялар, одалар, ораториялар стили; замонавий стиль — роман, повестлар стили; фольклор стили ёки содда стили комедия, фарс ва масаллар стили¹⁰.

Ўша пайтларда нутқнинг уч кўриниши (стили) ўзаро фарқланган: паст, ўрта ва юқори стиль¹¹.

Шундан буён миллий тилларнинг стилистик системасида сезиларли ўзгаришлар юз берди, лекин антик олимлар бошлаб берган стиллар классификацияси тил воситаларининг қўлланиш доирасини аниқлашда, уларни группалашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Тил стиллари ёки функционал стиллар ҳозирги даврда стилистика фанининг марказий термини бўлиб қолди. Лекин бу терминнинг аниқ чегаралари ҳали ишлаб чиқилганича йўқ. Ана шу ҳолат тил стилларини классификация қилиш ва ўзаро фарқлаш ишида жиддий қийинчилик туғдирмоқда. Стиль ва стилистик воситалар ҳақидаги билдирилган хилма-хил фикрларни умумлаштириш ва бир системага келтириш учун интилган Е. Ф. Петришчева ҳам бунини алоҳида қайд қилади: «Стиль (услуг) тўшунчасининг моҳиятини, мундарижасини аниқлаш стилистиканинг энг мураккаб ва кам ўрганилган проблемаларидан биридир»¹².

Функционал стиллар тилнинг функциялашуви билан боғлиқ, яъни реал нутқда, текстда ўзига хос «композицион системалар» (акад. В. В. Виноградов термини) сифатида намоён бўладилар ёки бошқача қилиб айтганда, тилнинг турли яруслари (фонетик, лексик, фразеологик, морфологик, синтактик яруслари кабилар)га тааллуқли бўлган бирликлар хилма-хил стилистик бўёқда бўлишларидан қатъи назар алоқа қилишнинг маълум доирасига хизмат қилиш учун бўйсундирилади. Масалан, сўз тартибининг эркин бўлиши, тўлиқсиз гаплар ва бошқа содда гап турларининг кенг қўлла-

¹⁰ Қаранг: Потоцкая Н. П. Стилистика современного французского языка. М., 1975. С. 13.

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Античные теории языка и стиля. М., 1936; Брандес М. Стилистический анализ. М., 1971. С. 14; Скребнев М. Очерк теории стилистики. Горький. 1975.

¹² Петришчева Е. В. Стиль и стилистическое средство (обзор взглядов советских лингвистов) // Стилистические исследования. М., 1972. С. 162.

ниши, хилма-хил такрорлашнинг ишлатилиши оғзаки сўзлашув нутқи учун характерли хусусиятдир¹³.

— Борасанми? Рост айт, борасанми, бормайсанми, а?

— Хўп, майли, бораман (Саид Аҳмад. Уфқ. 263-бет).

— Юр, деяпман сенга!..

— Қаёққа бораман?

— Уйга!

— Йўқ, бормайман! (Саид Аҳмад. Уфқ. 454-бет).

Худди шунингдек, инверсиянинг деярли бўлмаслиги, текстнинг дарак — ҳикоя формасида ифодаланиши, таъсирлилик — бадий тасвир элементларининг учрамаслиги, маънонинг икки хил бўлишига йўл қўймаслик, қўшма гапларни кўпроқ қўллашга мойиллик каби хусусиятлар расмий нутқ стили учун хосдир: «СССР Олий Совети Президиумининг фармони. Совет адабиётини ривожлантиришдаги хизматлари учун ва туғилган кунига олтинчи йил тўлиши муносабати билан Асқад Мухтор (Асқад Мухторов) Халқлар дўстлиги ордени билан мукофотлансин...» («Совет Ўзбекистони», 1980 йил 23 декабрь); Ёки, «64-модда. Бошқа граждандарнинг миллий қадр-қимматини ҳурматлаш, кўп миллатли совет давлати миллатларининг ва элатларининг дўстлигини мустаҳкамлаш ҳар бир СССР гражданининг бурчидир» (СССР Конституциясидан).

Умуман олганда, функционал стилларнинг классификациясига қуйидаги икки фактор асос бўлиб хизмат қилади: а) экстралингвистик факторлар (алоқа қилиш доираси ёки сфералар ҳамда вазифалари кабилар); б) соф лингвистик факторлар (тил бирликларининг стилистик дифференцияси). Шунга мувофиқ, тилнинг функционал стилларига характеристика бераётганда экстралингвистик факторни ҳам, соф лингвистик факторни ҳам тўла ҳисобга олиш зарур.

Тилшунослик тарихида, жумладан, рус ва ўзбек тилшунослигида жуда ҳам кўп олимлар функционал стилларни классификация қилишга; уларни ўзаро фарқлашга интилганлар. Лекин бу олимларнинг бир группаси функционал стилларни белгилашда экстралингвистик факторларни биринчи планга қўйган бўлсалар, бошқа бир группа олимлар соф лингвистик факторларга таяниб иш кўрганлар.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. Тошкент: «Фан». 1982. 64—132-бетлар.

Масалан, совет тилшунослигида функционал стилларни тил функциялари асосида ажратишга дастлабки уриниш проф. А. М. Пешковский қаламига мансубдир¹⁴. Стилларни тил функцияларига кўра классификация қилишнинг академик В. В. Виноградов томонидан таклиф этилган принципи катта шуҳрат қозонди:

«Тилнинг асосий ижтимоий функциялари (алоқа қилиш, хабар узатиш ва эстетик таъсир кўрсатиш) инobatта олинган ҳолда тилнинг структураси умумий планда қуйидаги стилларга бўлинади: оғзаки сўзлашув стили (алоқа қилиш функцияси), расмий муомала, расмий иш қоғозлари ва илмий стиллар (хабар узатиш функцияси), публицистик ва бадий-беллитристик стиллар (эстетик таъсир этиш функцияси)»¹⁵. Лекин олимнинг қайд қилишича, баъзан стиллар (тил функциялари) билан алоқа қилиш доиралари бир-бирига мос келмаслиги ҳам мумкин, яъни тил функцияларига нисбатан стиллар кўпчиликни ташкил этади. Кўринадики, тилнинг асосий функцияларини бундай группалаш умумий характерга эга.

Р. Г. Пиотровский ва Ю. С. Степановнинг асарларида эса информация назарияси категорияларидан фойдаланиш асосида тил функцияларининг характерини аниқлашга интилиш сезилади. Бу олимлар тил элементлари асосий ва қўшимча (ёки стилистик) информация ифодалайди¹⁶, деб ҳисобладилар. И. В. Арнольд ҳам худди шу пландаги тил стиллари классификациясини олға суради¹⁷.

Юқорида таъкидланганидек, бошқа бир гуруҳ совет тилшунослари стилларни фарқлашда тил функцияларини эмас, балки нутқ доираларини (сфераларини) асос қилиб олмоқдалар.

Нутқ доиралари — кенг тушунча, у чексиз даражада хилма-хилдир. Чунки мактабдаги нутқий муносабат болалар боқчасидаги нутқий муносабатдан фарқ қилади. Ўқитувчи мактабда биринчи синф ўқувчилари

¹⁴ Пешковский А. А. Роль грамматики при обучении стилю. В кн. А. М. Пешковский. Избранные труды. М., 1959. С. 148.

¹⁵ Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. С. 6.

¹⁶ Пиотровский Р. Г. Очерки по стилистике французского языка. Л., 1960. С. 12; Степанов Ю. С. Французская стилистика. М., 1965. С. 21, 218.

¹⁷ Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973. С. 6.

билан бошқача планда сўзлашса, тўққиз ва ўнинчи синф ўқувчилари ўзгача нутқий муносабатларни талаб қиладилар. Магазинда харидор билан сотувчининг нутқий муносабати олимларнинг нутқий доирасидан ажралиб туради ва ҳоказо. Худди ана шундай турли-туман нутқий муносабатлар асосида тилнинг функционал стиллари классификацияси ҳақида гапириш мумкинми?

Фикримизча, бу хилма-хил нутқий муносабатлардан энг умумий, принципиал жиҳатдан турли-туман тил воситалари системаларини талаб этувчи, ижтимоий жиҳатдан типиклашганларини ажратиб олиш зарур. Худди шундай умумий ва типиклашган нутқий доиралар (муносабатлар) гина функционал стиллар классификациясига асос бўла олади.

Бу проблемага олимлар икки томондан ёндошмоқдалар. Бир гуруҳ олимлар нутқий муносабатларнинг тарихий жиҳатдан шаклланган икки турини — оғзаки ва ёзма турини ажратадилар, шундан кейин нутқнинг бу икки формаси яна майда типларга бўлинади, типлар эса ўз ички бўлинишларига эга бўлади. Натижада тил стиллари классификацияси кўп босқичли характер касб этади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида проф. Р. А. Будагов томонидан олға сурилган классификацияни кўрсатиш мумкин¹⁸.

Р. А. Будагов оғзаки ва ёзма стилларни тилнинг бош стиллари деб ҳисоблайди. Бу стиллар ичида яна илмий ва бадийий стиллар ажратилади. Қолган стиллар эса нутқий муносабатлар билан боғлиқ бўлиб нутқ стиллари деб юритилади. Нутқий стилларнинг сони ва ички бўлиниши алоқа муносабатларининг ўзи сингари чексиз ва хилма-хил формаларга эга.

Кўринадики, Р. А. Будагов классификациясида гарчи оғзаки ва ёзма, илмий ва бадийий стиллар орасидаги фарқлар тарихий ва умумтил нуқтаи назаридан анча чуқур ёритилган бўлса ҳам, бу классификацияда терминологик изчиллик, нутқий стилларни аниқ чегаралаш етишмайди.

Иккинчи гуруҳ олимлар «нутқий сфера» тушунчасини тилнинг функциялашуви учун ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайдиган факторлар билан чегаралаш асосида стилларни классификация қиладилар. Масалан, М. П. Кожина чехословакиялик олимларнинг ишлари-

¹⁸ Қаранг: Будагов В. А. Литературные языки и языковые стили, М., 1967. С. 77—92: Уша автор. Обоснование языковых стилей//Филология и культура, М., 1980. С. 136—153.

га¹⁹ таяниб, стиль ҳосил қилувчи объектив ва субъектив факторларнинг ўзаро уйғунлашуви ғоясини олға сурди ҳамда бундай факторларнинг уч группасини ажратиб кўрсатди²⁰.

М. Н. Кожина ўз асарларида экстралингвистик факторларни биринчи навбатда ҳисобга олади, чунки бу факторлар тилнинг моҳияти билан, ижтимоий онг формалари ва уларга мос келувчи инсон фаолияти турлари (фан, санъат, ҳуқуқ, адабиёт, маданият ва ҳоказолар) билан боғлиқ. Бу ижтимоий онг формаларининг ҳар бирига мос умумий ёки конкрет фикрлаш типини ҳамда уларнинг инъикос формаси (илмий тушунча, бадий образ, ҳуқуқий норма кабилар) нутқий муносабат доирасини ҳам белгилаб беради.

Стиль ҳосил қилувчи объектив факторларга тилнинг ифодаланиш формалари (оғзаки ва ёзма), нутқнинг турлари (монологик, диалогик нутқ), коммуникация усуллари (оммавий ва шахсий), нутқ жанрлари (кенг маънода: очерк, ҳикоя, повесть, монография, дарслик, илмий мақола, лекция, диспут, мажлис кабилар), фаннинг турлари (математика, физика, химия, адабиётшунослик, логика, психология сингарилар), фикрни баён қилиш усуллари (тасвирий, мунозарали, танқидий кабилар) киради. Бу хилма-хил объектив факторлар стилларни ва уларнинг ички бўлинишлари (подстиллари)ни белгилайди.

Учинчи тип факторларга ситуатив — ижтимоий факторлар: нутқ тони (юқори, тантанавор, тушкун); тингловчини ҳисобга олиш; нутқий акт типини (икки томонлама нутқ, бир томонлама нутқ, нутқ предметининг нутқ процессидаги бевосита иштироки ёки «яширингани») кабиларни ўз ичига олади.

Бу факторларнинг ҳаммаси нутқ характериға бевосита таъсир этади, лекин уларнинг функционал стиль ҳосил қилишдаги иштирок этиш даражаси бир хил эмас.

¹⁹ Бу ўринда Прага функционал лингвистика мактабининг В. Магезиус, Б. Гавранек, Я. Мукаржовский, И. Вахек, И. М. Коржинек, А. Едличка каби вакиллариининг ишлари назарда тутилаётир. Бу ҳақда қаранг: Пражский лингвистический кружок (сборник статей). М., 1967.

²⁰ Кожина М. Н. К основаниям функциональной стилистики. Пермь. 1968. С. 142—154; Уша автор. О речевой системности научного стиля сравнительной некоторыми другими. Пермь. 1972; Уша автор. Стилистика русского языка. М., 1983. С. 66—78.

Жуда кўплаб стилист олимларнинг илмий тадқиқотлари ва бизнинг шахсий кузатишларимиз шундан ҳам далолат берадики, ҳозирги ўзбек адабий тили системасидаги функционал стилларни классификация қилишда, уларнинг ўзаро муносабатини, ўрганишда юқорида таъкидланган экстралингвистик, объектив ва субъектив факторларни тўла ҳисобга олиш муҳим илмий ва амалий жиҳатдан яхши натижаларга олиб келади. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги функционал стиллар мавжуд: илмий стиль, расмий иш қоғозлари стили, публицистик стиль, оғзаки сўзлашув стили, бадий стиль. Тилнинг, жумладан, ўзбек адабий тилининг функционал стиллари системасидаги бадий асар тили (ёки бадий нутқ стили) алоҳида ўрин тутади²¹.

М. Н. Кожинанинг таъкидлашича, нутқда тил элементларининг функционаллашуви икки қонуниятга амал қилади, яъни улар тил стилистикасига ҳам, нутқ стилистикасига ҳам таянади. Бир томондан, тил стилистикасида муайян функционал стилга мос келувчи воситалар (сўзлар, грамматик формалар) мавжуд, иккинчи томондан, стиль ҳосил қилувчи факторлар таъсири туфайли функционал стиль составида бу тил воситаларининг ўзига хос нутқий трансформациялари вужудга келади. Шунга мувофиқ, тил воситалари қайси функционал стилда қўлланилаётганига қараб ўзига хос функционал—нутқий, окказионал маънолар касб этади²².

Масалан, бадий нутқ стилининг мақсади ўқувчи ёки тингловчига эстетик таъсир этишдир. Шунинг учун бадий нутқ стилида тил воситаларидан индивидуал—ижодий фойдаланиш, окказионал неологизмлар ҳосил қилиш учун катта имкониятлар мавжуд. Бу имкониятлардан сўз санъаткорлари ўринли фойдаланмоқдалар. Мисол учун, ўзбек тилида *девор урмоқ* конкрет ҳодисани ифодаловчи эркин сўз бирикмаси мавжуд. Саид

²¹ Головин Б. Н. Язык художественной литературы в системе языковых стилей современного русского литературного языка// Вопросы стилистики. Вып. 14. Саратов. 1978. С. 113—221; Будагов Р. А. В защиту понятия стиль художественной литературы// Вестник МГУ. 1962. № 4; Васильев А. Художественная литература и стилистика// Вопросы стилистики. Вып. 15. Саратов. 1980. С. 86—103; Қўчқортоев И. Бадий нутқ ҳақида мулоҳазалар// Ўзбек филологияси масалалари. ТошДУ асарлари, 362-чиқиши. Тошкент. 1970. 100—107-бетлар; Қўнғуров Р., Қаримов С., Қурбонов Т. Ўзбек тилининг функционал стиллари. Самарқанд. 1985.

²² Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1983. С. 66.

Аҳмад «Уфқ» трилогиясида худди шу бирикмани абстракт тушунчани ифодаловчи сўзлар қуршовида келтириб, бирикманинг қўлланиш имкониятини кенгайтирган ва фразеологик неологизм вужудга келтирган:

— *Ҳукуматдан қарзим йўқ, — деб тўнғиллади Аъзамжон. — Ҳукумат деб қон тўкиб келганман. Ҳукуматни девори йиқилган бўлса, ўзи урсин* (Уфқ. 630-бет).

Ёки СССР Давлат мукофотида сазовор бўлган «Мангулик» романида Ҳамид Фулом қавс очмоқ деган конкрет лингвистик термин маъносини билдирувчи бирикмани янги, стилистик қуршовда қўллаб, фразеологизмга айлантирган:

... *Масъуд Мардонхўжаннинг ўйчан ҳолатини кузатиб, мақсадининг қавсларини оча бошлади...* (Мангулик, 282-бет), ...*Масъуд навбатдаги қавсни очишга киришди* (Мангулик. 283-бет) ва ҳоказо.

Функционал стилларнинг ҳар бири ўз ички бўлинишларига ҳам эга бўлиб, улар подстиллар деб юрилади. Масалан, ўзбек адабий тилининг илмий стилини уч подстилга ажратиш мумкин: а) соф илмий подстиль; б) илмий-ўқув подстили; в) илмий-оммабоп подстиль²³. Худди шунингдек, публицистик стиль ҳам агитацион, расмий, сиёсий-ғоявий (партия ҳужжатлари ва бошқалар), оммавий-сиёсий ва газета-публицистик подстиллardan иборат.

Ўзбек тилшунослигида функционал стилларни ва улар составидаги подстилларни ўрганиш 60-йилларда бошланди. Жумладан, «Ўзбек Совет Энциклопедияси»да стиль (услуг)га қуйидагича таъриф берилди:

«Услуг — тилшуносликда тилнинг алоҳида маъно англатиш ва ифодалаш мақсадларига хизмат қилувчи фонетик, синтактик воситалари. Лингвистик таърифга кўра, тилнинг дифференциал турларидан бири ўлароқ, ўзига хос луғати, фразеологик бирикмалари, жумла ва синтактик қурилмалари билан бўлак турлардан ўз ички унсурларининг, асосан, экспрессив таърифи хусусиятлари билан тафовут қилувчи лисоний системадир»²⁴.

Лекин ЎзСЭда стилистика билан функционал стилларни ўзаро фарқламаслик ҳоллари сезилади. Масалан, ЎзСЭнинг 10-томида қуйидагиларни ўқиймиз:

²³ Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. Тошкент: Фан. 1984. 23—27-бетлар.

²⁴ Ўзбек Совет Энциклопедияси, XI том. Тошкент. 1978, 616-бет.

«Функционал стилистика яна иккига бўлинади: сўзлашув нутқи ва китобий нутқ. Сўзлашув нутқида кундалик муносабат ва муомалаларда ишлатиладиган жонли тил ва жайдари иборалар (?), касб-хунар лексикаси, жаргонлар киради. Китобий нутқда бир қанча функционал бўлинишлар бор: Масалан, илмий стиль, расмий — идора стили, газета стили, публицистик стиль, нотиқлик стили, мактуб стили ва ҳоказо» (346-бет).

«Совет мактаби» журналининг 1964 йилги 6-сонига доц. А. Сулаймоновнинг «Тил стиллари ҳақида» номли мақоласи эълон қилинган эди²⁵. «Стилистиканинг вазифаси,— дейилади мазкур мақолада,— у ёки бу стилда ёки нутқ формасида, яъни оғзаки ва ёзма нутқда қандай тил ҳодисалари кўпроқ қўлланилишини аниқлашдан иборатдир» (22-бет).

Шундан кейин мақолада «Стилистикада синонимлар» деган сарлавҳа остида стилистика учун синонимларнинг аҳамияти фоят катта эканлиги айтилади, ўзбек тилидаги лексик, лексик-фразеологик синонимларга доир характерли мисоллар келтирилади.

Гарчи бу мақола «Тил стиллари ҳақида» деб номланган бўлса ҳам, унда адабий тилнинг китобий ва оғзаки — сўзлашув стиллари, шунингдек, илмий, публицистик, расмий, бадиий стиллар ўртасидаги умумий ва хусусий ҳолатлар ҳақида сўз юритилмаган. А. Сулаймоновнинг бу иши функционал стилларга доир дастлабки илмий мақолалардан бири эканлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

1969 йил 27—29 май кунлари Тошкентда ўзбек тили нутқ маданиятига бағишланган I Республика тилшунослик конференцияси бўлиб ўтди. Ғ. А. Абдурахмонов конференция минбаридан туриб: «Вазифа—стилистик қатламлар (функционал стиллар — Ҳ. Д. Б. И.) классификациясини назарий жиҳатдан асослаш, ҳар бир стилистик қатламнинг объектини, материалларини, воситаларини аниқлаш ва улар устида текшириш ишлари олиб боришдан иборатдир»²⁶, деб алоҳида таъкидлади. И. Қўчқортоев ҳам ўзбек адабий тилининг стилистик ихтисослашуви, унинг функционал услублари илмда ҳали қатъий чегаралаб берилмаганлигини

²⁵ Сулаймонов А. Тил стиллари ҳақида//Совет мактаби. 1964. № 6. 21—23-бетлар.

²⁶ Абдурахмонов Ғ. А. Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари//Нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент. 1973. 53-бет.

уктиради. Шу билан бирга, олим ўзбек адабий тили доирасида бадий, илмий, ижтимоий-сиёсий услуб (стиль)ларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни бири-биридан фарқлайдиган белгилар маълум даражада аниқ сезилиб туришини конкрет мисоллар асосида кўрсатишга интилади²⁷. И. Қўчқортоев ўзбек бадий нутқ стилини ўрганишга ҳам ҳисса қўшди²⁸.

Умуман олганда, ўзбек адабий тилининг функционал стиллари орасида анчагина ўрганилгани бадий нутқ стилidir. Бу бадий нутқ стили анчагина ўрганилган, лекин бу соҳада махсус ва яхлит иш қилинмаган²⁹.

Мактаб дарсликларида ҳам кейинги йилларда стилистика, ўзбек тилининг функционал стиллари бўйича маълумотлар бериладиган бўлди.

А. Шомақсудовнинг қатор илмий ишларида ўзбек тилининг функционал стиллари масаласи анча кенг ёритилди³⁰. Б. Уринбоевнинг илмий ишлари эса оғзаки сўзлашув стилининг синтактик қурилишини тадқиқ этишга бағишланган³¹.

²⁷ Қўчқортоев И. Адабий тилнинг стилистик табақаланиши ва нутқ маданияти//Нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент. 1983. 110-бет.

²⁸ Қўчқортоев И. Бадий сўз устаси. Тошкент. 1967; Шу автор. Бадий нутқ стилистикаси. Тошкент. 1975.

²⁹ Кунгуров Р. Актуальные вопросы узбекской стилистики. Материалы научной сессии АН УзССР и СамГУ, посвященной 50-летию Самаркандского государственного университета. им. Алишера Навои (общественные и гуманитарные науки). Самарканд. 1978. С. 106—113. Данияров Х., Юлдашев Б. Некоторые вопросы взаимоотношения лингвистической и художественной стилистики//Языкознание (тезисы докладов и сообщений III Всесоюзной тюркологической конференции). Ташкент. 1980. С. 158—159; Юлдашев Б. Бадий асар тили ва услуби ҳамда уларни ўрганиш проблемалари//Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари 4-чиқиши. Самарқанд, 1980. 51—56-бетлар ва ҳоказо.

³⁰ Шомақсудов А. Ўзбек адабий тили стиллари ҳақида. Филологик тадқиқотлар//ТошДУ асарлари. 376-чиқарилиши. Тошкент. 1970. 219—241-бетлар; Шу автор. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек адабий тилида публицистик стилларнинг ривожланиш характери. Ўзбек филологияси масалалари. Тошкент. 1970. 63—75-бетлар; Уша автор. Сўзлашув стили. Ўзбек тили стилистикаси масалалари//ТошДУ асарлари. 427-чиқиши. Тошкент. 1972. 37—60-бетлар; Уша автор. Илмий стиль ҳақида//Ўзбек тилшунослиги масалалари. Тошкент. 1973. 104—110-бетлар; Уша автор. Ўзбек тили стилистикаси. Биринчи қисм. Тошкент. 1974. 12—70-бетлар; Уша автор. Ўзбек тили ва унинг стилистик турларининг тарихий илдизлиги масаласига доир. Ўзбек тили стилистикаси масалалари. Тошкент. 1975. 3—17-бетлар.

³¹ Уринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория.

Ашхобод (1966), Олмаота (1976), Тошкент (1980) ва Қозонда (1985) ўтказилган Бутуниттифоқ илмий конференциялар миллий тиллардаги, жумладан, туркий тиллардаги функционал стилларнинг ривожланиши, тараққиёти масалаларини ўрганишда муҳим воқеа бўлди³².

Шу конференцияларнинг бирида Р. Қўнғуров «Совет даврида ўзбек тили функционал стилларининг тараққиёти» деган темада доклад қилди³³. Олимнинг кўплаб илмий ишларида³⁴ ва докторлик диссертациясида³⁵ грамматик стилистика масалалари бой фактик далиллар асосида ўрганилган. Ўзбек тили стилистикаси бўйича дарслик³⁶ ва қўлланмалар³⁷ нашр этилди. Кейинги йилларда ўзбек тили лексикасининг стилистика билан боғлиқ аспектларини ўрганиш бўйича ҳам баъзи ишлар амалга оширилди. Бу соҳада Р. Қўнғуров³⁸,

Тошкент, 1972; Ўша автор. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент, 1974; Ўша автор. Синтаксический строй узбекской разговорной речи. Ташкент, 1978; Ўша автор. Сўзлашув нутқи. Тошкент, 1979; Ўша автор. Ўзбек сўзлашув нутқи. Тошкент, 1982.

³² Қаранг: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад, 1968; Проблемы современной тюркологии (материалы II Всесоюзной тюркологической конференции). Алма-Ата, 1980.; Языкознание (тезисы докладов и сообщений III Всесоюзной тюркологической конференции). Ташкент, 1980; Тюркское языкознание (материалы III Всесоюзной тюркологической конференции). Ташкент, 1985.; Теоритические проблемы стилистики текста (тезисы докладов). Казань, 1985.

³³ Қўнғуров Р. Развитие функциональных стилей узбекского языка в советский период//Советская тюркология и развитие тюркских языков СССР. Алма-Ата, 1976. С. 318—319.

³⁴ Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидаң очерклар. Самарқанд, 1975; Ўша автор. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980; Ўша автор. Стилистика имени существительного в узбекском языке. Ташкент, 1983 ва бошқалар.

³⁵ Қўнғуров Р. Семантико-стилистические особенности формобразующих морфем имени существительного узбекском языке. Автореф. дисс. докт. фил. наук. Баку, 1982.

³⁶ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1983.

³⁷ Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси, Тошкент, 1975.; Йўлдошев Б. Бадий нутқ стилистикаси. Самарқанд, 1982; Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати. Тошкент, 1981; Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Ўзбек тилининг функционал стиллари. Самарқанд; 1984. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Тошкент, 1986.; Тўйчиев М. Шўхрат прозасининг тили. Самарқанд, 1986.

³⁸ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977.

Л. Абдуллаева³⁹, Э. Қиличевларнинг⁴⁰ ишларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. М. Мукаррамов яқинда ўзбек тилининг илмий стилини ўрганиш бўйича олиб бораётган ишларини якунлади ва докторлик диссертациясини ёқлади⁴¹. Т. Қурбонов ва Д. Бобохоновалар ўзбек адабий тилида публицистик ва расмий стилларнинг ўзига хос белгилари юзасидан кузатиш ишлари олиб бордилар ва кандидатлик диссертацияларини ёқладилар⁴².

Юқоридаги қисқача обзордан маълум бўладики, ўзбек тилининг функционал стилларини ўрганиш соҳасида тилшунослигимиз катта ютуқларни қўлга киритган. Лекин бу соҳада жиддий илмий тадқиқотлар яратиш, функционал стиллардан ҳар бирининг шаклланиши ва тараққиёт этапларини, лексик, фразеологик, морфологик ва синтактик хусусиятларини махсус монографик планда ўрганиш⁴³, функционал стилларнинг ўзаро муносабати ва бошқа қардош тилларнинг функционал стиллари билан алоқаси проблемаларини янада чуқурроқ ўрганиш лозим.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тилининг функционал стилларини стилистика фанининг энг сўнгги ютуқларига таянган ҳолда ўрганиш, «Ўзбек тилининг ама-

³⁹ Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Ташкент. 1979; Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Ташкент. 1980.

⁴⁰ Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент. 1982.

⁴¹ Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. Тошкент. 1984; Мукаррамов М. Научный стиль современного узбекского литературного языка в семантико-функциональном аспекте. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Ташкент. 1985.

⁴² Қурбонов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент. 1987; Бабаханова Д. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Тошкент. 1987.

⁴³ Туркий тиллар орасида озарбайжон тилининг функционал стиллари кенгроқ ва тўлароқ ўрганилган. Шу кунгача Озарбайжон тилшунослари публицистик, бадий, оғзаки-сўзлашув, илмий, эпистоляр (хат-мактуб стили) стилларини махсус монографик планда ўргандилар. Бу ҳақда қarang: Адылов В. Научный стиль азербайджанского литературного языка XIX века. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку. 1980; Адылов В. Официальный стиль современного азербайджанского литературного языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Баку, 1980; Салехова И. С. Эпистолярный стиль современного азербайджанского литературного языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку. 1983 ва бошқалар.

лий-норматив стилистикаси», «Ўзбек тилининг бадий стилистикаси», «Ўзбек тилининг тарихий стилистикаси», «Ўзбек тилининг қиёсий стилистикаси», «Ўзбек тилининг лексик стилистикаси» каби мавзуларда умумлашма характердаги илмий тадқиқотлар яратиш, функционал стилларда қўлланилган тил воситаларининг ўзига хос ва умумий белгиларини аниқлаш ўзбек тилшунослигининг муҳим вазифаларидан биридир. Мазкур китобда ўзбек адабий тилини унинг бадий стили ва ёзувчининг маҳорати билан боғлаб ўрганишга асосий эътибор қаратилади.

ФОНЕТИК СТИЛИСТИКАНИ ЎРГАНИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Республикамизда фонетикани ўрганиш грамматикани ўрганишга нисбатан, умуман олганда, анча орқанда қолган. Масалан, тилшунос олимларимизнинг кўпчилиги асосан грамматика билан машғул бўлиб, дарсларнинг таҳлилида ҳам, имтиҳонларнинг саволларида ҳам кўпинча грамматик таҳлилга эътиборни қаратадилар.

Шунга кўра, олий ўқув юртларида таълим олаётган студентларнинг аксарияти, ҳатто сиртдан таълим олувчи студентлар ва мактабни эндигина битириб олий ўқув юртларига кираётган абитуриентлар ҳам одатда грамматик таҳлилни нисбатан яхши билишади-ю, лекин фонетик таҳлилнинг талабларига нисбатан жуда бўш бўлишади. Улар кўпинча товуш билан ҳарфни, фонема билан унинг вариантларини фарқлай олмайдилар ва унлилар классификациясининг оддий схемасини ҳам чизиб бера олмайдилар. Уларнинг баъзилари ҳатто фонетик таҳлилнинг борлиги тўғрисида етарли даражада хабардор ҳам эмаслар. Бу ҳол, бизнингча, биринчидан, алфавитимизнинг белги танлаш соҳасидаги камчилиги билан изоҳланса, иккинчидан, юқорида айтилганидек, республикамизда фонетиканинг, умуман олганда, кам ўрганилганлиги ва унинг нисбатан кам ривожланганлиги билан изоҳланади. Ҳолбуки, фонетиканинг яхши ўзлаштирилиши бевосита саводхонлик билан, орфография қоидаларини яхши ўзлаштириш билан ҳам боғлиқ бўлиб, у тилни яхши ўзлаштиришга асос бўлиб хизмат қилади.

Бу айтилганларнинг устига фонетик стилистика масаласи ҳам бизда ҳали деярли ўрганилмаган. Ҳолбуки, бизнингча, бу соҳани ҳам ўрганиш ва унинг ривожла-

нишига туртки бериш пайти аллақачонлар етиб келгандир.

Маълумки, «Фоностилистика» термини тилшуносликда биринчи марта Н. С. Трубецкой томонидан таклиф қилинган эди¹. Кейинроқ бу соҳа, «товуш стилистикаси», «стилистик фонетика» ёки «фонетик стилистика» деб аталадиган бўлди². О. С. Ахманова луғатида фонетик стилистикага қуйидагича изоҳ берилади: «Фоностилистика сўз вариантларидаги экспрессив хусусиятларни ўрганувчи стилистиканинг бўлимидир»³. Бизнингча, бу таърифни янада тўлдириш лозим, чунки фонетик стилистика фақат сўз ва сўз бирикмаларининг талаффуз вариантларинигина эмас, балки сўз маъноларини фарқлаш ва гап, жумла, абзац, бутун бир текст доирасидаги фоноэкспрессив хусусиятларни ҳам текширади. Масалан, туркий тилларнинг ҳаммаси учун хос бўлган сингармонизм қонуни аслида фонетик ҳодиса бўлишига қарамасдан, у тилга, шу жумладан, адабий тил ва бадий стилга уч аспект бўйича хизмат қилади: а) талаффузни аниқлашга, б) маънони фарқлашга, в) аффиксларни ўзакнинг характериға мослаб тўғри қўллашга ёрдам беради. Биргина ана шу фактнинг ўзи ҳам фонетик стилистикани ўрганишнинг қанчалик аҳамияти борлигини сўзсиз тасдиқлайди. Шунга кўра, фонетик стилистикага маълум бир тилдаги барча фонетик воситаларнинг экспрессив томонларини ўрганувчи соҳадир, деб таъриф бериш мақсадга мувофиқ кўринади.

Гарчи, «фонетик стилистика» термини тилшуносликка нисбатан кейинроқ кириб келган бўлса ҳам, товушнинг стилистик имкониятлари жуда қадимдан ўрганиб келинмоқда. Масалан, Аристотель «асосий товуш (бўлинмайдиган маъно берувчи товуш)» ва «бўгин (мустақил маънога эга бўлмаган товуш ёки товушларнинг бирикмаси)» тушунчаларини бир-биридан фарқлайди ҳамда уларнинг поэтик асар яратишдаги хизматларини алоҳида таъкидлайди⁴. Бу эса антик даврданоқ олимлар товуш ва бўгиннинг экспрессив

¹ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960. С. 35.

²Қаранг: Кузнецов М. Д., Скребнев Д. М. Стилистика английского языка. М., 1960. С. 95; Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. М., 1981. С. 208—209.

³ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С. 499.

⁴ Аристотель. Поэтика (поэзия санъати ҳақида). Тошкент. 1980. 40-бет.

функцияларидан яхши хабардор эканлигини кўрсатади. Худди шунингдек, А. Навоий, Лутфий, Саккокийлар ҳам тилимизнинг товуш имкониятларидан, хусусан, жуфт унлиларнинг имкониятларидан фойдаланиб, ажойиб сўз ўйинлари яратганлар. Ҳозирги вақтга келиб адабиётшунос ва тилшунос олимларнинг бу масалага доир чуқур илмий тадқиқотлари яратилган⁵.

Бундан ташқари, фоностилистика адабий тилнинг турли функционал стилларидаги, жумладан, оғзаки сўзлашув, нотиклик, расмий ҳужжат, илмий, публицистик ва бадий стиллардаги материалларнинг акустик-артикуляцион ва просодик (бўғин билан алоқадор) хусусиятларини ҳам ўрганади. Шу жиҳатдан, «стиль» тушунчаси талаффуз, орфоэпик норма масалалари билан ҳам алоқадор. Талаффуз стили дейилганда турли шарт-шароитларда ўзаро фарқланувчи талаффуз кўринишлари тушунилади. Масалан, академик Л. В. Щерба «Турли талаффуз стиллари ва сўзларнинг идеал фонетик состави ҳақида» (1915) номли ишида қуйидаги икки талаффуз стилини фарқлаган эди: 1) тўлиқ бўлмаган талаффуз стили ёки сўзлашув стили ва 2) тўлиқ талаффуз стили. Биринчиси учун тез сўзлашув, талаффузни қисқартириш каби хусусиятлар характерли бўлса, кейингисига нормал ва аниқ талаффуз (худди радио ва телевидение дикторларининг ўқиши сингари) хосдир⁶. Бу масалаларни ўрганиш ҳам фонетик стилистиканинг объекти саналади.

Тўғри, адабий тилимизнинг юқорида қайд қилинган функционал стиллари бир хил фоноэкспрессив имкониятларга эга эмас. Масалан, расмий ҳужжатлар стили ва илмий стилининг фоноэкспрессив томони анча кучсиз бўлса, бадий стиль (айниқса унинг шеърий нутқ кўриниши) ва публицистик стиль фоностилистик воситаларга бойлиги билан ажралиб туради. Жумладан, поэзияда (шеърий нутқда) товуш, бўғин, урғу ва интонациянинг аҳамияти кучлидир⁷.

Умуман олганда, шеъриятда ва баъзи проза асарларида фонемаларнинг оппозициялари, сўз ва сўз би-

⁵ Гончаров Б. П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. М., 1973; Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. М., 1974 ва бошқалар.

⁶ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 141—147.

⁷ Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Тошкент. 1966; Ўша автор. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. Тошкент. 1985 ва бошқалар.

рикмалари оралиғидаги чегара сигналлари, товушларнинг бўғин ҳосил қилиш функциялари, кучли эмоционал ва логик урғунинг фарқланиши, интонациянинг турли вариантларда қўлланиши аниқроқ кўзга ташланади⁸.

Биз ушбу ўринда фонетик стилистиканинг ҳамма масалалари бўйича эмас, балки конкрет бир масала бўйича — тилолди ва тилорқа *ў* ҳамда қисман *о* ва *у* товушларини ёзиш ва хусусан уларнинг талаффузи билан боғлиқ бўлган конкрет масала устида ўз фикр ва мулоҳазаларимизни баён қилиб, шу йўл билан эътибордан бир оз четда қолиб келаётган фонетик стилистиканинг аҳамияти ва унинг кун тартибига киритилиши масаласини кўтариб чиқмоқчимиз.

Биз юқорида фонетикамизнинг ва фонетик стилистикамизнинг кам ривожланаётганлигига биринчи сабаб қилиб амалдаги алфавитимизнинг белги танлаш соҳасидаги камчилиги эканлигини айтдик. Энди ана шу даъвомизни кенгроқ қилиб изоҳлашга ва далиллар билан исботлашга киришамиз.

Маълумки, рус тилида, озарбайжон, туркман, татар, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, балқар, нўғай, тува, уйғур, чуваш, ёқут каби ҳамма туркий тилларда, ҳатто бутун дунё тилларида ҳам лабланмаган тилорқа, кенг унли ҳисобланган *о* товуши бошқа тилларда лабланмаган кенг унлининг белгиси бўлган *а* шаклида қабул қилинган ҳолда бизда лаблашган ўрта кенг унлининг белгиси бўлган *о* шаклида берилади, натижада бизнинг *а* тарзида ўқилиши лозим бўлган унли товушимиз бошқа туркий бўлмаган халқлар томонидан *ў* тарзида ўқилади, яъни бизнинг *ой, сой, олим, она, нон, оқ, бой, тонг* сингари сўзларимизни бошқалар талаффузида *ўй, сўй, ўлим, ўпа, кўк, ўқ, бўй, тўнг* деб ўқишга мажбур бўладилар, чунки рус тили орқали кирган сўзларда биз бу товушни, ҳақиқатан ҳам, лабланган ўрта кенг *о* қилиб ўқиймиз. Масалан, *ток* (энергия), *том* (жилд) каби. Шунинг учун ҳам бу сўзларнинг қайси тилга тааллуқли эканлигини билмаган баъзи кишилар томонидан рус ва бошқа туркий тиллардаги *мода, ток, бой, том, оз, қол* каби сўзлар — *муда, тўк, бўй, ўз, қўл, қўш, йўл* тарзида ўқилиши лозим бўлган сўзлар — бизда баъзан аралаштириб (*ота, она* сўзларидаги *о*

⁸ Гайдучик С. М. Фоностистика как один разделов фонетики//Интонация. Киев. 1978. С. 33—41; Абдуазизов А. Фоностилистик воситаларнинг ўрганилишига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1985. № 2, 24—28-бетлар.

билан) *мода, ток, бой, ов, қол, қош, ёл, том* тарзида ўқиладики, бу сўз маъноларини ҳам ўзгартириб юборади. Агар «янги модалар» рекламасини ёки физикадаги «Ом қонуни»ни ҳарфига қараб, тушунмай ўқилса хунук ва вульгар маънолар келиб чиқади. Ҳолбуки, Ом қонуни мактабларда ҳам ўқитилади ва ўқитувчилар бу қонунни ўқувчиларга тушунтириш учун талаффузни ўзгартиришга мажбур бўладилар. Қўриниб турибдики, шу тарзда ўқилса, юқоридаги оғзаки нутқда тушунилиши осон бўлган сўзлардан ёзма нутқда бутунлай чалкаш маънолар келиб чиқади. Улар ўзбек тилининг бошқалар томонидан, бошқа тилларнинг (жумладан, рус тилининг) ўзбеклар томонидан ўрганиш ишини ҳам қийинлаштиради.

Бундай чалкашликка барҳам бериш учун, албатта, шунга сабаб бўлган нуқсонларни, яъни биринчидан, ўзбек тили алфавитидаги унлиларга тегишли бўлган айрим белгиларни тузатиш керак, иккинчидан, талаффуз ва фонетикани ўрганиш ишини тўғри йўлга солиш керак бўлади. Яъни *а* ни, бу товуш бошқа тилларда қандай бўлса, ўзбек тилида ҳам уни худди шундай белги билан ёзиш керак ва ўзбек тилидаги *а* (*о*) нинг ўзига хос хусусиятини оғзаки нутқ ва орфоэпияда сақлаш керак. Масалан, ўзбек тилидаги *бош, қош* каби сўзларни ҳозиргидай қилиб эмас, балки бошқа деярли ҳамма тилларда бўлгани сингари *баш, қаш* шаклида ёзиш керак бўлади. Орфографиямиздаги ҳозирги *а* нинг вазифасини латин графикасидаги *ə* белгиси билан *əкə, кəрəм тəбəк, сəтəнг, кəлла, сəмən* шакли билан бериш мумкин ва уни ўзбек тилининг фақат ўзига хос бўлган товуш сифатида минимал даражада кам қўллаш ҳам мумкин.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек алфавитидаги *у* ўрнида *о* белгисини қўллаш керак бўлади, яъни таклифимизга кўра *бош, қош, ош* каби сўзлар ҳозиргидай тарзда эмас, балки *бўш, қўш, ўш* тарзида ўқилади. Ҳозирги *бош, қош, ош* сўзлари эса ўзгартирилган алфавитда *баш, қаш, аш* шаклида ёзилади. Ана шунда ўзбек тилидаги *о* товуши ҳам СССРдаги барча туркий тиллар ва рус тилидаги *о* ва *а* га ўхшаш бўлади. Шундай қилинган тақдирда ўзбек тилини бошқаларнинг ўрганиши учун ҳам, рус ва бошқа тилларни ўзбекларнинг ўрганиши учун ҳам ва умуман фонетикани яхши ўрганиш учун қулай шароит туғилади.

Ана шундай қилинган тақдирда яна ҳозирги вақтда киши номларини ёзиш, жойларнинг номларини ёзиш

ва хусусан паспортлар бўйича йўл қўйилган чалкашлик ва хилма-хилликларга ҳам барҳам берилган бўлади.

Маълумки, туркий тилларнинг ҳаммасида ўзақда келган олдинги унли товуш ўзининг қаттиқ-юмшоқ характерини сўз охирида келган унли товушга ёки аффиксда келган унли товушга, қисман ундошларга ҳам тўлиқ равишда ўтказилади, шунинг учун ҳам туркий тиллар табиатига кўра бир сўзда, хусусан, бир ўзақда унли товушларнинг ҳаммаси ё тил олди қисмида ёки унинг орқа қисмида бир хил қилиб, бир хил артикуляцион асосда талаффуз этилади. Бу эса, нутқ жараёнида артикуляцион қулайлик туғдиради, лекин ҳозирги алфавитимиз ва орфография қоидаларимиз ёзувда бунга йўл бермайди. Натижада, бир томондан, фонетик стилистика билан боғлиқ бўлган кўпгина маъно чалкашликлари юзага келиб чиқмоқда. Иккинчидан, артикуляция жараёни оғирлашмоқда, учинчидан эса, тилимизнинг асл табиатига яратиб берилган ва асрлар давомида хизмат қилиб келаётган имкониятларидан бир қисми аниқ акс этмай, аста-секин четга чиқиб қолиш ҳоллари юз бермоқда.

Бу ҳодисанинг олдини олмоқ учун ва тилимизнинг сўз ўзагидаги унли товушлар имкониятини тўлиқ ишга солиш учун, аввало *о* (*ў*) белгисининг ўзини оғзаки адабий тилимиздаги талаффузга мослаштириб, икки хил ўқиш ва икки хил ёзиш керак бўлади. Масалан, тилолди *у* учун *ө* белгисини (*ғөзал, ғөзак, ғөдак, ғөрдak, бөлак*) ва тилорқа *ў* учун *о* белгисини (*орақ, оқ, тоқ, қош, қорик, қол каби*) қўллаш керак бўлади. Амалдаги *ў* белгисининг ўзини эса орфография ёзув системасидан тамоман чиқариб ташлаш керак бўлади.

Дарҳақиқат, оғзаки адабий тилимизда, жонли халқ тилида, халқ шеваларининг деярли ҳаммасида ва эски адабий тилда фонема (тилолди ва тилорқа фонема) сифатда талаффуз қилинувчи ва кўпгина ўринларда бир хил позицияда ҳам икки хил маъно англатувчи бу товушларни амалдаги алфавитимизда бир белги (*ў* белгиси) билан кўрсатишнинг бир неча камчилиги бор: биринчидан, бу белгининг зоҳиран кўриниши кўпроқ тор лаблашган унли *у* га ўхшаб кетади ва шу ташқи ўхшашликнинг ўзи ҳам кишини чалғитади. Жумладан, рус ва бошқа тил вакиллари уни, кўпинча, *ю* деб талаффуз қилишади (Масалан, янги юль, Ленин юли, Юлдаш, Юлчи кабилар). Иккинчидан, ҳозирги вақтда бошқа халқ вакилларигина эмас, кўпинча ўз-

беклар ҳам аслида тилорқа унли товушларидан иборат бўлган бу икки унлини фақат бир товуш сифатида талаффуз қилмоқдалар. Натижада фонетик стилистика билан боғлиқ бўлган жиддий маъно чалкашликлари юзага келиб чиқмоқда.

Маълумки, тилимизда мавжуд бўлган *ўр, тўр, ўт, бўз, ўз, бўл, тўла* сўзларининг ҳар бири тил олди ёки тил орқа қисмида талаффуз қилинишига қараб ҳар хил эшитилади ва камида икки хил маъно беради. Масалан: *ўр* сўзи тил олдида талаффуз қилинса, *сочни ўрмоқ, юқориламоқ* ва *ўжар* маъноларини билдиради. Бу сўз тилнинг орқа қисмида талаффуз қилинса, *буғдой ўрмоқ, чуқурлик* маъноларини билдиради. *Тўр* сўзи тил олдида талаффуз қилинса, *уйнинг тўри* маъносини билдиради. Бу сўз тил орқа қисмида талаффуз қилинса, балиқ ёки қуш овлайдиган *тўр, тўр қовоқнинг тури* каби маъноларни билдиради. *Ўт* сўзи тил олдида талаффуз қилинганда, *ўтмоқ* феълени ва киши организмдаги *ўт халтасини* билдиради. Бу сўз тил орқа қисмида талаффуз қилинганда, *олов, майса* маъноларини билдиради. *Бўз* сўзи тил олдида талаффуз қилинганда, газмолнинг бир тури маъносини англатса, бу сўз тилнинг орқа қисмида талаффуз қилинганда *бўз ер, бўз от, бўз йигит* маъноларини билдиради. *Ўз* сўзи тил олдида талаффуз қилинса, ўзлик олмошини ёки ўзига тегишликни билдиради. Бу сўз тил орқа қисмида талаффуз қилинса, *ўзмоқ* феъли маъносини англатади. *Бўл* сўзи тил олдида талаффуз қилинса, бирор нарсани *майдаламоқ, парчаламоқ, бўлмоқ, тақсимламоқ* маъноларини билдиради. Бу сўз тил орқа қисмида талаффуз қилинса, бирор нарсага ёки даражага *эришмоқ* маъносини билдиради. *Тўла* сўзи тилнинг олдида талаффуз қилинса, *ертўла* ёки *тўламоқ* феълени билдиради. Бу сўз тилнинг орқа қисмида талаффуз қилинса, *тўлаликни* (тўлганликни) англатади.

Шунингдек, *тўл* сўзи тилнинг олд қисмида талаффуз қилинса, қўзилатиш кампаниясини англатади, у тилнинг орқа қисмида талаффуз қилинса, буйруқ феълени билдиради; *ўтказмоқ* феъли тилнинг олди қисмида айтилиб, бир нарсани бирор жойдан бошқа жойга ёки бирор ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтказишни англатса, бу феъл тилнинг орқа қисмида айтилиб, кўчатни ёки одамни ўтқазиш маъносини билдиради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган сўзларнинг маъно ўзгариши асосан бир сўзнинггина талаффузига боғлиқ эмас, аксарият ҳолда шу сўз таркибидаги (ўзакдаги) 76

ёки биринчи бўғиндаги) биргина унлининг талаффузига боғлиқ. Фонетик стилистика ўзбек адабий тили талаффузининг худди ана шундай масалаларини тартибга солишга бевосита иштирок этиши лозим.

Дарҳақиқат, бу ҳол шу унлининг тил олди ёки тил орқа қисмида айтилишига боғлиқ. Чунки у тил олди қисмида айтилса, юмшоқ, майин бўлиб эшитилади. Шу туфайли бир маънони англатади. Тилнинг орқа қисмида айтилса, қаттиқ эшитилади, бошқа бир маънони билдиради. Демак, унинг тил олди ёки тил орқа эканини топаман, деб белгисиз абстракт равишда бош қотириб ўтиргандан ёки уни бузиб талаффуз қилиб юргандан кўра, аслида икки фонемадан иборат бўлган бу унлини икки белги билан бериш маъқул. Бундай қилинган тақдирда саводхонлик ҳам, имлони ўрганиш ҳам ва фонетикани ўзлаштириш ҳам осонлашади. Тилимизнинг имкониятлари ҳам тўлиқ равишда амалга ошади, у тўлиқ ривожланади. Акс ҳолда сўзларнинг талаффузи ва маъноси бир-бири билан чалкаштириб юрилаверади.

Шундай қилиб, ўзбек оғзаки адабий тилидаги тиллолди *й* ва тилорқа *й* товушлари ҳам мустақил фонемалардир. Чунки улар ҳам ўзига хос айтилиш, ўзига хос эшитилиш ва алоҳида маъно ажратиш хусусиятига эга. Демак, фонетик стилистикани ҳам фан сифатида қанча тез ўргана бошласак, тилимиз учун шунча катта фойда беради.

АДАБИЙ ТИЛ ВА БАДИЙ МАҲОРАТ

БАДИЙ АСАР ТИЛИНИ УРГАНИШ МАСАЛАСИГА ДОИР

Бадий адабиётда тил жуда катта роль ўйнайди. Шунинг учун социалистик реализм адабиётининг асосчиси М. Горький: «Адабиётнинг биринчи элементи тилдир. Тил адабиётнинг асосий қуролидир, ҳаёт ҳодисалари, фактлари билан бирга унинг материалидир»¹,— деган эди.

М. Горькийнинг бадий тил ҳақидаги бу фикрларини давом эттириб К. Федин: «Бадий адабиёт — тил санъатидир. Ҳатто бадий форманинг бош бўлакларидан бири бўлган композиция ҳам ёзувчи тилининг ҳал қилувчи аҳамияти олдида кейинда туради. Биз етилмаган ёки ҳатто ёмон композицияли яхши адабий асарларни биламиз. Лекин тили ёмон яхши асарнинг бўлиши мумкин эмас»²,— деб алоҳида қайд этган эди.

А. П. Чехов эса «Ёш адибнинг, айниқса бошловчи ёзувчининг келажаги ҳақида унинг тилига қараб ҳукм чиқариш мумкин; агар авторнинг ўз услуби, бадий тили бўлмаса, ундан ёзувчи чиқмайди»³,— дейди ва ёзувчиларни биринчи машқданоқ тил устида жиддий ишлашга даъват этади.

Бадий асарда тилнинг ҳал қилувчи роль ўйнаши ҳамда асар тилининг гўзал ва сермазмун бўлиши лозимлиги тўғрисида ўзбек совет ёзувчилари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Комил Яшин ва бошқа йирик сўз усталари ҳам қимматли фикрлар айтганлар.

Масалан, Абдулла Қодирий тилга ва унинг бадий-эстетик ҳамда ижтимоий ролига катта аҳамият берар ва ёш қаламкашлардан ҳам шуни талаб қилар эди:

¹ М. Горький адабиёт ҳақида. Тошкент. 1962. 239-бет.

² Федин К. Писатель, искусство, время. М., 1973. С. 416—417.

³ Русские писатели о языке (XVIII—XX вв.), М., 1954. С. 666.

«Йўсинсиз равишда хотирага келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайдир. Сўз—қолип, фикр унинг ичига қўйилган ғишт бўлсин, кўпчилик хумдонидан пишиб чиққач, янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин...»⁴.

Ойбек ҳам ўз адабий-танқидий мақолаларида санъаткорнинг бадий асар тилидаги маҳорати масаласига алоҳида эътибор беради. Шуниси муҳимки, Ойбек ўзбек совет танқидчилигида биринчи бўлиб, бадий асар, жумладан, поэзия тили масаласига оид махсус мақола ёзди. Бу мақолада у кўпчилик (айниқса ёш) шоир ва ёзувчиларни тил — бадий асарнинг узвий тўқимаси, уни юзага келтирувчи бош ҳужайралар комплекси эканлигини тушуниб етмасликда айблайди, ўз қалам-каш дўстларини «сўз танлашда жиддий ўйлашга», «ҳар бир сўзни чертиб» ишлатишга чақиради⁵.

Дарҳақиқат, «тирик жонларнинг униб-ўсиши учун тоза ҳавонинг аҳамияти қанчалик катта бўлса, адабиётимизнинг равнақи учун чинакам бадий тилнинг аҳамияти ҳам шуңчалик зўр»⁶, чунки бадий адабиёт сўзнинг беқиёс товланишлари орқали инсоннинг барча хусусиятларини санъатнинг рассомлик, ҳайкалтарошлик, музыка сингари бошқа турлари тасвирлаганидек ҳам образли, ҳам жонли, «худди қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлганидек» (М. Горький) қилиб акс эттиради. Ёзувчи учун сўз ҳам қурол, ҳам бўёқ, ҳам соз, ҳам товуш, ҳам мўйқалам вазифасини тўла бажаради, яъни сўз моҳир ёзувчилар қўлида образли фикрлаш, гўзал поэтик манзаралар чизиш учун восита бўлиб хизмат қилади.

Демак, бадий асарнинг сифати ва қиммати, ёзувчининг индивидуал услуби, биринчи навбатда, унинг мақсад ўқини нишонга бехато урадиган жозибатор тили билан белгиланади. Шунга мувофиқ, бадий асар тили ва ёзувчининг индивидуал услуби масалалари билан, бадий нутқ стилистикаси билан шуғулланиш совет ва чет эл олимларининг диққатини жалб этиб келаётган энг муҳим проблемалардан бири бўлиб қолмоқда.

⁴ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Тошкент. 1969. 186—187-бетлар.

⁵ Ойбек. Ўзбек поэзиясида тил//Ойбек. Асарлар. Ҳн томлик. IX том. Тошкент. 1974. 238—244-бетлар.

⁶ Қодиоров П. Бадий тил муаммолари//Инқилоб ва адабиёт (мақолалар тўплами). Тошкент. 1977. 140-бет.

Маълумки, бадий адабиётнинг юзага келиши билан бирга стилистика (услубшунослик), хусусан бадий стилистика ҳам майдонга келди. Бошқача қилиб айтганда, стилистика билан, хусусан, бадий асар тилини ўрганиш билан олимлар қадим замонлардан буён шуғулланиб келганлар⁷. Аристотель фикрича, «Эпопеянинг тили масаласига келсак, айниқса, ҳаракат йўқ бўлган, характерлар ва фикрлар жиҳатидан ҳам ўткир бўлмаган қисмларда тилга алоҳида сайқал бериш керак. Баъзан ҳаддан зиёд ялтироқ сўзлар характерларни ва фикрларни аксинча хирадаштириши мумкин»⁸.

Совет ёзувчилари асарларининг тилини ўрганишга бўлган қизиқиш совет адабиётининг шаклланиши ва тараққий этиши билан чамбарчас боғлиқдир. Совет адабиётининг шаклланиши биланоқ филология фани бадий нутқ стилистикаси билан шуғуллана бошлади. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, мутахассисларимиз фақат совет ёзувчилари, шоирлари асарларининг тилини тадқиқ қилиш билан чекланмайдилар, классик бадий адабиётнинг ва чет эл адабиётининг тил хусусиятларини текширишга ҳам алоҳида эътибор берадилар.

СССРда бадий асар тилини илмий ўрганишнинг илдизлари А. А. Потебня ва А. В. Веселовский асарлари билан бошланган⁹. Асримизнинг 20-йилларига келиб акад. Л. В. Шчербанинг «Шеърый асар тилини лингвистик таҳлил қилиш тажрибаси» номли уч қисмдан иборат тадқиқоти пайдо бўлди. «Тажрибалар»га ёзилган сўз бошида автор поэтик асарнинг ғояси билан узвий боғлиқ ҳолда унинг сўз қурилишини, бадий томонини бевосита анализ қилишга даъват этади. Лекин Л. В. Шчерба: «Бундай анализни қандай қилиб, қайси йўлда олиб бориш керак, бу ҳали ҳеч кимга аниқ эмас, чунки бу соҳада ишлар ниҳоятда кам»¹⁰, — деб эътироф қилади.

Шундан буён орадан ярим асрдан кўп вақт ўтди. Шу вақт ичида бадий нутқ проблемасини ўрганишга

⁷ Қаранг: Античные теории языка и стиля. М.—Л., 1936; Вомперский В. И. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей. М., 1970 ва бошқалар.

⁸ Аристотель. Поэтика (поэзия санъати ҳақида). Тошкент. 1980. 52-бет.

⁹ Бадий асар тили проблемасининг ўрганилиш тарихи ҳақида қаранг: Виноградов В. В. О теории художественной речи. М., 1971. С. 3—104.

¹⁰ Шчерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957. С. 26—27.

бағишланган кўплаб илмий тадқиқотлар майдонга келди. Улуғ Ватан урушидан сўнгги даврда бу соҳа бўйича совет олимлари томонидан айниқса самарали ишлар қилинди.

50—70-йилларда стилистика соҳаси билан шуғулланувчи олимлар бадий асар тили, унинг бошқа функционал стиллар қаторида тутган ўрни, ўзига хос хусусиятлари сингари проблемаларни ўрганишга катта эътибор бера бошладилар. Кейинги ўн-ўн беш йил ичида яратилган стилистик тадқиқотлар асосан бадий асар тилининг қонун-қоидаларини аниқлаш, сўз санъати оламида бадийлик компонентларини белгिलाш, нутқнинг образли — эмоционал функцияси билан бадий (поэтик) нутқ ўртасидаги муносабатни, бадий адабиётдаги тил жараёнларини ўрганиш сингари масалаларга бағишланади. Бундай илмий изланишларнинг активлашувида «Литературная газета», «Вопросы литературы», «Литературная учеба», «Филологические науки» саҳифаларида «Тилнинг ички қонуниятлари», «Сўз ва образ», «Бадий асар тили», «Тил ва давр» (нормага қарши стихия) масалалари бўйича ўтказилган ва ҳозир ҳам тўхтовсиз давом этаётган мунозаралар, стилистика проблемаларига бағишлаб ўтказилган кўплаб илмий конференциялар¹¹ ва «Бадий асарни адабий-танқидий анализ қилишда ёзувчи тили ва услуби» деган темада Кишинев шаҳрида ўтказилган симпозиум¹² катта таъсир кўрсатди.

Стилистиканинг, хусусан, бадий нутқ стилистикасининг тараққиётида акад. В. В. Виноградовнинг хизмати каттадир, чунки у бадий асар тили ҳақидаги фаннинг асосчиси ҳисобланади¹³. Стилистика ва поэтиканинг қатор умумназарий масалаларини ҳал қилиб берган акад. В. В. Виноградов, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, Н. В. Гоголь, Н. А. Некрасов, М. Е. Салтиков-Шчедрин, К. Федин, Л. Леонов, А. Ахматова, К. Паустовский сингари санъаткор ёзувчилар

¹¹ Қаранг: Тезисы докладов межвузовской конференции по стилистике художественной литературы. М., 1961; Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР (материалы конференции). Ашхабад, 1968; Проблемы лингвистической стилистики. М., 1969.

¹² Язык и стиль писателя в литературно-критическом анализе художественного произведения. Кишинев. 1977. С. 120.

¹³ Костомаров В. Г., Бельчиков Ю. А., Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. М., 1981. С. 9.

тили ва услубига оид монографик тадқиқотлар, проблематик мақолаларнинг ҳам авторидир¹⁴.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда стилистиканинг ўзига хос бир қанча илмий мактаблари пайдо бўлди. Жумладан, Б. А. Ларин (1883—1964)нинг шогирдлари (Ленинград) Рига, Горки, Саратов олимлари билан ҳамкорликда М. Горький асарлари луғатини тузиш устида ишламоқдалар¹⁵⁻¹⁶. Пермь шаҳри олимлари эса профессор М. Н. Кожина бошчилигида функционал стилистика билан интенсив шуғулланмоқдалар. Бундай фикрларни Москва, Воронеж, Тарту, Киев, Олмаота, Ростов каби илмий марказлар ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Кейинги йилларда чет элларда ҳам бадий нутқ стилистикаси проблемаларига қизиқиш анча кучайди. Масалан, АҚШда яқинда стилистика масалаларига оид тўртта библиография бирин-кетин нашр қилинди. Кейинги ўн беш йил ичида (1970—1985) АҚШда стилистикага оид докторлик диссертацияларининг сони ўн барабар ортди. Стилистиканинг шаклланиши ва тараққиётида чех олимларининг ҳам муносиб улуши бор¹⁷⁻¹⁸. «Чет эл тилшунослигида янгилик» номли мақолалар тўпламининг 9-томи лингвистик стилистика проблемаларига бағишланганлиги, П. Гиро, М. Риффатер, Р. Харвег, С. Ульман, Г. Михель сингари олимларнинг диққатга молик илмий мақолалари тўпламга киритилганлиги ҳам хорижий мамлакатларда стилистиканинг ривожланаётганлигидан далолат беради¹⁹.

70—80-йилларда стилистика масалалари халқаро миқёсда бир неча марта махсус муҳокама қилинди. Кейинги икки халқаро лингвистик конгрессда стилистика секциялари мавжуд эди. Шунингдек, 1983 йил 7—12 сентябрь кунлари ўтказилган IX Халқаро славяншунослар съездида ҳам «Сўз санъатининг семантик ва формал структураси масалалари», «Бадий асарни

¹⁴ Чудаков А. П. В. В. Виноградов и теория художественной речи первой трети XX века//Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. М., 1980. С. 285—315.

¹⁵⁻¹⁶ Карпова О. М., Ступин Л. П. Словарь автобиографической трилогии М. Горького//Филологические науки. 1982. № 1. С. 67—70.

¹⁷⁻¹⁸ Кожина М. Н. О некоторых чехословацких работах последних лет по стилистике//Вопросы стилистики. Вып. 4. Саратов. 1972. С. 138—147.

¹⁹ Қаранг: Новое в зарубежной лингвистике. вып. IX. Лингвостилистика. М., 1980. С. 432.

баҳолашга социолингвистик ёндошиш масалалари» каби секциячалар фаолият кўрсатди²⁰.

СССРдаги қардош халқлар филолог олимлари ҳам кейинги йилларда бадий нутқ стилистикасини ўрганишга катта эътибор бермоқдалар. А. Демирчизода-нинг «Озарбайжон тилининг услубияти» (Боку, 1962); В. Хаковнинг «Татар тили стилистикасига кириш» (Қозон, 1963), А. Охундовнинг «Тил ва услуб масалалари» (Боку, 1970), Т. Афандиевнинг «Озарбайжон тилининг лексик услубияти» (Боку, 1980), Х. Курбатовнинг «Татар лингвистик стилистикаси ва поэтикаси» (М., 1978), М. Балакаев, Е. Жонпеисов, М. Томанов ва Б. Манасбоевнинг «Қозоқ тили стилистикаси» (Олма-ота, 1966), Р. Ғафоровнинг «Ёзувчи ва тил» (Душанба, 1977), Ю. Саидовнинг «Ёзувчи ва тил» (Боку, 1979) сингари қатор дарслик ва монографияларнинг яратилганлиги фикримизнинг далили бўла олади.

Бадий нутқ стилистикасини ўрганиш соҳасида ўзбек филологиясида ҳам муайян ютуқлар қўлга киритилди. Шу кунга қадар бу проблемага оид бир докторлик ва йигирмадан ортиқ кандидатлик диссертациялари ёзилди, ўнлаб монографиялар, ўқув қўлланмалари ва проблематик мақолалар нашр этилди. Бу ишларда Алишер Навоий, Бобур, Муқимий, Фурқат, Гулханий сингари ўзбек классик адабиёти намояндалари ҳамда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Комил Яшин, Зулфия, Ойдин Собирова, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шухрат каби ўзбек совет адибларининг автор нутқи ва персонаж нутқини индивидуаллаштириш, портрет, пейзаж ва поэтик образ яратишда ифода-тасвир воситаларидан, лексик-фразеологик ресурслар, халқ тили элементларидан унумли фойдаланиш маҳорати, уларнинг ўзбек адабий тили хазинасини бойитишга қўшган муносиб ҳиссалари бой фактик материаллар асосида таҳлил этилди, бадий нутқ, унинг бошқа функционал стиллар қаторида тутган ўрни хусусида айрим илмий-назарий хулосаларга келинди.

Шоназар Шоабдураҳмонов, Алибек Рустамов, Гани Абдураҳмонов, Пиримкул Қодиров, Иристой Қўчқортоев, Анвар Шомаҳсудов, Худойберди Дониёров, Нуриддин Шукуров, Раҳматулла Қўнғуров, Қаршибой Самадов, Баҳром Бафоев, Низомиддин Маҳмудов, Эрнст

²⁰ Вопросы языкознания. 1982, № 1. С. 139—140.

Бегматовлар лингвистилистика, хусусан, бадий нутқ стилистикасига доир ишлари билан ўзбек филологиясининг тараққиётига салмоқли ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Фактларга мурожаат қилайлик. Маълумки, «миллионлаб, ўн миллионлаб меҳнаткашларга хизмат қиладиган» (В. И. Ленин) бадий адабиётнинг тили биринчи навбатда ана шу оддий меҳнаткашлар тилига—халқ тилига яқин, содда бўлиши зарур, чунки «адабиётнинг халқчиллигини миллий тилдан ҳоли тасаввур қилиш мумкин эмас. Унинг бойлигини ўзлаштириш ва кўпайтириш адабиётчининг энг биринчи бурчидир»²¹. Буни яхши тушунган ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий адабиётимизнинг илк тонгидаёқ бадий асар тили ва стилини оддий халқ тилига, сўзлашув стилига яқинлаштиришга интилди. Академик Қори Ниёзий таъкидлашича, «Ҳамзанинг ажойиб хусусиятларидан бири шунда эдики, у кўп вақт кенг омма орасида бўлар, улар ҳаётини ўрганар ва улар билан суҳбатлашар эди. Унинг чўнтагида доимо махсус бир дафтарчаси бўлиб, унга халқ хазинасидан чиққан нодир сўзлар ва мақолларни ёзиб юрарди»²².

Дарвоқе, «Ҳамзагача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг халқ тилига яқин бўлган эмас»²³, чунки «Ҳамза ўз она тилини ҳимоя қилган, бадий асар тилининг халқчил бўлиш принципида маҳкам турган ва бадий асар мазмуни билан баробар формаси ҳам кенг ўқувчилар оммасига тушунарли бўлиши кераклигини асосий киритерий қилиб олган»²⁴ эди. Унинг бу соҳадаги ташаббускорлигини, шижоатини ўзбек совет адабиётининг кейинги авлод вакиллари давом эттирмоқда. Бунга талантли адабиётшунос олим Пиримқул Қодировнинг «Тил ва дил» (1972), «Халқ тили ва реалистик проза» (1973), «Бадий тил муаммолари» (1977), «Адабий асарнинг тили» (1978) номли илмий ишларини ҳамда филология фанлари кандидати Б. Турдиалиевнинг «Ҳамза ва ўзбек адабий тили» (1981) номли монографик тадқиқотини кўздан кечириш орқали тўла ишонч ҳосил қилиш мум-

²¹ Комил Яшин. Асарлар. Тўрт томлик. 4-том. Тошкент. 1972. 321-бет.

²² Қори-Ниёзий Т. Н. Танланган асарлар. Саккиз томлик. 8-том. Тошкент. 1970. 138-бет.

²³ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6-том. Тошкент. 1971. 289-бет.

²⁴ Қайумов Л. Аср ва наср. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент. 1975. 50-бет.

кин. Чунки бу ишларда ўзбек совет бадий прозаси ва поэзиясининг шаклланиш процессида халқ тилининг иштироки масаласи кенг планда тадқиқ этилган, ўзбек адабиётида реализм элементлари миллий тил шаклланигандан кейин эмас, балки ўзбек миллий тили нормаларининг вужудга келиши билан бир вақтда пайдо бўлганлиги Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингари йирик сўз санъаткорлари ижодидан келтирилган фактик далиллар асосида исботланган, ўзбек миллий адабий тилининг шаклланишида Ҳамза асарларининг роли кўрсатилган, Ҳамза асарлари тилидаги русча-интернационал лексик қатлам, революцион ғояларга мос ифода-тасвир воситалари ўрганилган.

Ёки адабиётшунос олима Машхура Султонованинг «Абдулла Қаҳҳор услуби» (1967), «Ёзувчи услубига доир» (1973) номли асарларида персонаж нутқи, портрет, пейзаж, автор позицияси ва қаҳрамон образи каби масалалар Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва қисман Саид Аҳмаднинг прозаик асарлари асосида илмий таҳлил қилинган, ифода-тасвир воситалари, адабий приёмларнинг прозаик асарлардаги роли ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиш (Абдулла Қодирий), ривожланиш (Абдулла Қаҳҳор) ва янада тараққий этиш (Саид Аҳмад) жараёни билан узвий боғлиқ ҳолда текширилган. Бу эса олимага ҳар бир ёзувчи ижодигаги айрим услубий хусусиятларни аниқлаш имконини берган.

С. Мамажоновнинг «Услуб жилolari» (1972), А. Шомақсудовнинг «Муқимий сатирасининг тили» (1971), К. Самадовнинг «Ойбек — сўз санъаткори» (1965), И. Қўчқортоевнинг «Бадий сўз устаси» (1967), «Бадий нутқ стилистикаси» (1975), М. Ҳакимовнинг «Ёзувчи ва халқ тили» (1971), «Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди» (1979), Л. Абдуллаеванинг «Ўзбек бадий адабиётининг лексик стилистикаси» (1979), Э. Қиличевнинг «Бадий тасвирнинг лексик воситалари» (1982) Х. Абдурахмонов ва Н. Маҳмудовнинг «Сўз эстетикаси» (1981) номли монографик рисолалари ҳақида ҳам ана шундай фикрларни айтиш мумкин.

Бундан ташқари, сўнгги вақтларда йирик сўз санъаткорлари ижодини монографик планда тадқиқ қилишга бағишланган илмий ишларда, «Адабиётшуносликка кириш» ва «Адабиёт назарияси»га доир дарслик ва

қўлланмаларда²⁵ икки томлик «Адабиёт назарияси» номли коллектив тадқиқотда, шунингдек проблематик мақола ва тақризларда ҳам бадий асар тили ва услубини ўрганишга катта эътибор берилган. Масалан, танқидчи О. Шарафиддинов яқинда ёзган бир мақоласини «Адабиёт тилдан бошланади» деб номлади ва унда ҳақли равишда «Рангсиз тасвирий санъат, оҳангсиз музика бўлмаганидек, тилсиз адабиёт ҳам бўлмайди. Адабиётни инсоншунослик дейдилар. Дарҳақиқат, ёзувчи хилма-хил инсоний характерларни тадқиқ қилиб, жамият ривожига ёрдам берадиган салмоқли ҳақиқатларни кашф қилади. Бироқ буларнинг ҳаммаси адабиётда тил орқали рўёбга чиқарилади»²⁶, деб алоҳида таъкидлади. Буларнинг ҳаммаси ўзбек филологияси бадий асар тили проблемаларини ўрганиш соҳасида янги босқичга кўтарилаётганлигидан далолат беради.

Шунга қарамай, ўзбек филологиясида бадий асар тилини ўрганиш бўйича ҳали кўпгина ишлар амалга оширилмаган. Тўғриси айтганда, «...бадий тилни ўрганиш ўзбек адабиётшунослигида ҳануз яхши йўлга қўйилган эмас. Бизда адабий асар тилини ўрганиш билан мунтазам шуғулланиб келаётган биронта ҳам йирик олим йўқ; ҳатто йирик ёзувчиларимизнинг тили ҳам ҳали мукамал ўрганилмаган. Минг йиллардан олтиқ тарихга эга бўлган ўзбек адабиётининг муҳим давралри ва бой халқ оғзаки ижоди тили ҳақида ҳам шундай дейиш керак»²⁷. Бундай ҳолдан йирик ёзувчилар, шоирларнинг ўзлари ҳам ташвишланмоқдалар.

Саид Аҳмад: «Ёзувчини сўз санъаткори дейдилар. Кўпгина китобларимиз ана шу тўзал тилимизнинг оҳангларидан, сержилва бўёқларидан маҳрум бўлиб қолмоқда. Негадир адабиётшуносларимиз ёзувчи тилига унчалик эътибор бермайдилар»²⁸, деса Ҳаким Назир: «Адабий мунозараларда, айрим мақолаларда маҳоратдан сўз юритилганда, сюжет, композиция ва ҳоказолар қамраб олинаяпти-ю, жуда муҳим бир маса-

²⁵ Шукuroв Н., Хотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш, Тошкент. 1984; Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент. 1979, 117—144-бетлар; Султонов И. Адабиёт назарияси. Тошкент. 1986. 203—230, 298—325-бетлар.

²⁶ Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1986. 5 сентябрь.

²⁷ Тўйчиев У. Адабиётшуносликнинг муҳим соҳаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1986. 5 сентябрь.

²⁸ Саид Аҳмад. Давр нафаси//Ўзбекистон маданияти, 1973 йил. 19 октябрь.

ла четлаб ўтиляпти. У ҳам бўлса—тил масаласи. Союзда ўтказилиб турадиган ижодий баҳсларда неча ўнлаб одамлар сўзга чиқади-лар-у, шулардан биронтаси тил ҳақида тўхталмайдилар. Ваҳоланки, асарнинг тузилиши яхши бўлса-ю, тили ғариб ва ғализ чиқса, бундай асарнинг китобхонга таъсири қанчалик заиф бўлиши аниқ...»²⁹,— деган эди.

Дарвоқе, Алишер Навоий, Бобур, Муқимий, Машраб, Гулҳаний, Фурқат сингари ўзбек классик адабиётининг йирик намояндалари ҳамда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Уйғун, Зулфия, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом сингари ўзбек совет адибларининг индивидуал услубини, тил маҳоратини чуқурроқ ўрганиш ва бадиий нутқ стилистикаси бўйича эришилган ютуқларни сарҳисоб қилиб умумлаштириш фурсати аллақачон етган.

Юқорида келтирилган фактлар шундан далолат берадики, совет ва чет эл олимлари бадиий нутқ проблемаларини ўрганиш соҳасида муҳим ютуқларни қўлга киритганлар. Аммо шунга қарамай, бу соҳада ҳали англашилмовчиликлар, ҳал этилиши зарур бўлган масалалар жуда кўп. Шулардан бири бадиий стилистикадаги икки аспект муаммосидир.

Бадиий асар тили ва услубини қайси фан, қандай методда текшириш лозим? Бу саволга олимлар турлича жавоб берадилар, шунинг ўзи ҳам мазкур соҳанинг ҳали етарли даражада ўрганилмаганилигидан далолат беради. Масалан, В. В. Виноградов адабиётшунос ва тилшуноснинг бу соҳадаги вазифаларини қуйидагича характерлайди: «Лингвист ишни асардаги сўз тўқимаси анализидан, адабиётшунос эса характерни ижтимоий-психологик идрок этишдан бошлайди»³⁰.

«Вопросы литературы», «Литературная газета» саҳифаларида бадиий нутқ мавзуга бағишлаб ўтказилган мунозаралар шуни кўрсатадики, кўпгина адабиётшунослар, танқидчилар ва ёзувчиларни санъаткор тили ва услубига оид монография ва мақолаларда тилнинг образлилиги, сўзлар, сўз бирикмаси ва гапларнинг бадиий асар тилидаги эстетик функцияси тўғрисида жуда

²⁹ Ҳаким Назир. Навқирон авлод олдидаги бурчимиз.// Шарқ юлдузи. 1978. № 4. 185-бет.

³⁰ Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. М., 1981. С. 298.

кам мулоҳаза юритилгани учун ҳам қониқтирмайди. Бадий нутқни тадқиқ этишдаги бундай камчиликларни акад. В. В. Виноградов ўз вақтида кўрсатиб ўтган эди³¹.

Бадий нутқни фақат тор лингвистик аспектда текширишга бағишланган ишларда йўл қўйилган бундай нуқсонлар аввало тилшуносликда тил функциялари проблемасининг етарли ўрганилмагани билан изоҳланади.

Маълумки, ҳар қандай тил бирлигида муносабатларнинг уч асосий типи ифодаланади: а) воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларга муносабат; б) сўзловчи — инсоннинг ўз орзу-интилишлари, ҳис-туйғуси ва фикрларига муносабат; в) муайян тил бирлигининг бошқа тил бирликларига муносабати.

Тилшуносликда узоқ вақт ҳукм суриб келган микролингвистик йўналиш тилни фақат лингвистик бирликларнинг ўзаро муносабати аспектида ўрганиб келди. Тил бирликларининг қолган икки муносабати эса тилшунослар эътиборидан четда қолди³².

Бадий асарда эса тил худди ана шу уч муносабат бирлиги орқалигина китобхонга эстетик завқ беради. Зотан, бадий сўз муайян предмет, воқеа-ҳодисани номлаш, кўрсатиш ва эстетик баҳолаш хусусиятига эгадир.

Бу ўринда бевосита ёки билвосита бадий асар тили проблемаси қўйилган адабиётшуносликка оид илмий ишлар ҳақида ҳам гапирмай ўтиш мумкин эмас. Адабиёт назарасига доир дарслик ва қўлланмаларда, бир қанча монография ва илмий мақолаларда бадий асар тили йўл-йўлакай ёки умуман тилга олинади. Бундай асарларда бадий нутқ тўғрисида «образли», «ширали», «жозибали» сингари шаблон эпитетлар ёрдамида фикр юритилади. Лекин булар орасида бадий асар тили чуқур таҳлил этилаётган, ёзувчи услуби, унинг

³¹ Виноградов В. В. О теории поэтической речи. Вопросы языкознания. 1962. № 3. С. 14.

³² Бундай ҳолни тилшуносларнинг ўзлари ҳам тан оладилар. Қаранг: Ахманова О. С. Очередные проблемы языковедения // Русской язык в школе. 1969, № 3, С. 3.; Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968. С. 37. Умуман, тилшуносликда бадий асар тилини ўрганиш бўйича ҳали ноаниқликлар, чалкашликлар ёритилмаган, лекин ёритилиши зарур бўлган масалалар кўп. Бу ҳақда қаранг, Головин Б. Н. Язык худ. лит. в системе стилей сов. рус. лит. языка. Вопросы стилистики. Вып. 14. Саратов. 1978. С. 113—121.

тил маҳорати юзасидан қизиқарли мулоҳазалар юритилаётган илмий ишлар ҳам йўқ эмас³³.

Шуни айтиш керакки, ўзбек филологиясида ҳам бадий нутқ масалалари айрим олимлар томонидан лингвистик планда, бошқа бир гуруҳ олимлар томонидан адабиётшунослик аспектида ўрганилмоқда.

Лингвист олимларимиз бадий асарнинг лексик-семантик, морфологик-синтактик хусусиятларини, бадий нутқда қўлланилган ифода-тасвир воситалари, сўзлашув нутқи элементларининг стилистик функцияларини тадқиқ этмоқдалар. Академик Ш. Шоабдурахмоновнинг Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Фафур Ғулом, Ойбек; А. Рустамовнинг Алишер Навоий, А. Шомақсудовнинг Муқимий; Ф. Исҳоқовнинг Гулханий; А. Аҳмедовнинг Фурқат; Х. Назарова ва С. Жамоловнинг Бобур, Ф. Абдуллаев ва Б. Турдиалиевнинг Ҳамза, К. Самадовнинг Ойбек; И. Қўчқортоевнинг Абдулла Қаҳҳор; У. Носировнинг Асқад Мухтор; Б. Ёриевнинг М. Шайхзода; С. Каримовнинг Зулфия асарлари тил хусусиятларини ўрганишга бағишланган ишлари; Р. Қўнғуровнинг ифода-тасвир воситалари; Б. Уриновнинг сўзлашув нутқи; Л. Абдуллаеванинг лексик стилистикага доир тадқиқотлари бу жиҳатдан диққатга сазовордир.

Сўнгги йилларда тилшунослар Алишер Навоий асарларининг лексик-семантик, грамматик хусусиятларини тадқиқ қилиш асосида тўрт томлик «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (1983—1985) ни нашр этишга муваффақ бўлдилар. Шунингдек, И. А. Киссеннинг «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (1972), Х. Назарованинг «Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат» (1972), С. Ризаевнинг «Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати» (1980), Р. Қўнғуров ва С. Каримовнинг «Зулфия поэзияси тилининг луғати» (1981), С. Ризаев ва Н. Бўроновнинг «Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати» (1986) сингари лексикографик ишларнинг бевосита бадий нутқ материалида юзага келганлигини таъкидлаш ўринлидир.

³³ Қаранг, Цейтлин А. Г. Труд писателя. М., 1968. С. 409—463; Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1975; Чичерин А. В. Ритм образа. М., 1980; Пустовойт П. Г. И. С. Тургенев — художник слова. М., 1980 ва бошқалар.

Аммо шунга қарамай, бадий асар тилини лингвистик аспектда ўрганишда тил элементларининг бадий асар структурасидаги ўрни ва ғоявий-эстетик функцияси, санъаткор бадий тафаккурининг эволюциясида тил воситаларининг роли сингари қатор масалалар тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Адабиётшунослар қаламига мансуб ишларда портрет, пейзаж яратишда, ифода-тасвир воситаларидан ўринли фойдаланишдаги ёзувчининг маҳорати, қаҳрамон нутқини индивидуаллаштиришдаги ўзига хослиги каби масалалар тадқиқот объекти қилиб олинмоқда. Ҳамза (Л. Қаюмов), Абдулла Қодирий (И. Султон, И. Мирзаев, Ф. Насриддинов), Садриддин Айний (Н. Раҳимов), Ойбек (Х. Ёқубов, Б. Назаров), Ғафур Ғулом (С. Мамажонов, Х. Ёқубов, Н. Шукуров, С. Тўрабекова), Ҳамид Олимжон (С. Азимов, Н. Қаримов), Абдулла Қаҳҳор (М. Қўшжонов, И. Боролина, Х. Абдусаматов), Ойдин (С. Мирзаев, Н. Владимирова), Саид Аҳмад (У. Норматов, Н. Владимирова) каби ёзувчилар ижоди ҳақидаги китобларнинг ёзувчи тилини ёритишга қаратилган боблари бадий нутқни адабиётшунослик аспектида ўрганиш соҳасида олиб борилаётган ишларга мисол бўла олади. Кейинги йилларда адабиётшунос олимларимиз ҳам бадий асар тили масалаларини умумназарий планда қиёсий-стилистик аспектда чуқур тадқиқ этишга киришдилар. Бу жиҳатдан И. Султонов, О. Шарафиддинов, П. Қодиров, Н. Шукуров, У. Тўйчиев, У. Носировларнинг ишлари диққатга сазовордир. Н. Шукуров, Ғафур Ғулом ва Уйғун, Ҳамид Олимжон ва Асқад Мухтор поэзиясидаги ифода-тасвир воситаларини, уларнинг поэтик синтаксисини қиёслаш орқали муайян сўзлар, иборалар уларнинг бир қанча асарларида янги-янги эстетик мақсадларда такрор-такрор ишлатилиб, маълум бир поэтик системани ташкил этишини, индивидуал услубга эга бўлган бундай истеъдодли шоирларнинг ўз мажозий образлари, сифатлаш ва истиоралари мавжуд бўлишини исботлашга интилган³⁴. О. Шарафиддинов, И. Раҳимнинг «Генерал Равшанов» романи гарчи муҳим мавзуга бағишланган бўлсада, тил жиҳатдан энг оддий бадият талабларига жавоб бермаслигини конкрет мисоллар ёрдамида кўрсатади³⁵.

³⁴ Шукуров Н. Индивидуал услуб ва бадий тил//Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. № 3, 3—9-бетлар; Шукуров Н. Бадий услуб ва бадий тил//Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. № 4. 16—20-бетлар.

³⁵ Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади//Адабиёт

Лекин бадий асар тили адабиётшунослик аспектида тадқиқ этилаётган ишларда ҳамон тил фактларига минимал диққат қилинмоқда, асарнинг тил хусусиятлари кўпинча ишнинг охирида ёзувчининг ғоявий нияти, эстетик идеалидан узиб олиниб баён этилаётир. Масалан, адабиётшунос Мели Норматовнинг «Ҳаким Назир» (1973) номли иши адабий портрет характерида бўлиб, унинг сўнгги боби «Услуб жилолари» (97—115-бетлар) ёзувчининг тил маҳоратини ўрганишга бағишланган. Бу бобда ёзувчининг автор нутқи, персонаж нутқи, диалог яратиш маҳоратини очиш учун бир неча мисол келтирилади-ю, «ёзувчи... бадий тилни диққат билан ишлаган» (100-бет): «...очеркда автор нутқининг ранг-баранг жилолари билан бирга, қаҳрамонлар нутқини ҳам индивидуаллаштириб, ниҳоят пишиқ ишланганлигини кўрамиз» (103-бет), «ўз нутқида ҳам, персонажлар нутқида ҳам тежамкорликка эришади» (109-бет) сингари умумий хулосалар чиқарилади. Худди шундай нуқсон ёш танқидчи Ёқуб Яқвалхўжаевнинг «Журъат ва истеъдод» (1981) номли китобида ҳам кўзга ташланади. Танқидчи ёш прозаик Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Чоллардан бири» қиссаси таҳлили сўнггида «Асар тили жозибали. Китобхонни ўзига мафтун қиладиган фазилят ҳам халқ тилига якинликда, табиийликда» (57-бет), дейиш билан ҳамда чоллар диалогини келтириш билан чекланади. М. Шариповнинг «Шукур Саъдулла» (1971), М. Маҳмудов, Б. Маҳмудовларнинг «Иброҳим Раҳим» (1974), У. Шокировнинг «Замон нафаси ва образ» (1980), Ҳ. Ҳасанованинг «Нозик қалблар эҳтироси» (1981) номли ва бошқа қатор илмий ишларда ҳам бадий асар тили масаласига юзаки ёндошилган.

Шунга кўра, бизнингча, бадий нутқ муаммолари тилшунослик ва адабиётшунослик аспектларини ўзида бирлаштирувчи ягона стилистик аспектда текширилса, фойдали бўлади. Шу маънода «Сўз санъати» китобида олға сурилган қуйидаги тезисга яна бир марта эътиборни қаратмоқчимиз: «Тилни бундай (стилистик аспектда — Х. Д., Б. Й.) ўрганиш тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам фойдалидир. Чунки омоним, синоним, неологизм ва гапда сўзларнинг жойлашиш тартибини ўрганиш аслида тилшунослик фанининг вазифаси бўлса-да, бироқ уларни ёзувчининг қандай мақсадда ишлатганини ўрганиш, шу асосда ёзувчининг маҳорати ҳа-

қида, унинг услуби ва хизматлари ҳақида муайян хулосалар чиқариш асосан адабиётшуносликнинг вазифасидир»³⁶. Стилистиканинг бу аспекти лингвистилистикадан (стилистиканинг лингвистик аспектидан) фарқ қилади ва адабий стилистиканинг маълум элементларини (айниқса, маҳорат масаласини) ўзига қўшиб олади. Шунинг учун ҳам уни бадий стилистика деб аташ тўғрироқ бўлади.

Умуман олганда, услуб ёзувчининг воқеликни индивидуал образли ўзлаштириши, уни эстетик — образли тасвирлаш, индивидуал бадий талқин қилиш усули бўлиб, уни ўрганиш бир қанча филологик, психологик ва фалсафий соҳаларнинг ўзаро ҳамкорлигини талаб қилувчи мураккаб проблемадир. Бадий асар тилини ўрганиш эса ёзувчи услуби, индивидуаллиги ва маҳоратини аниқлашнинг муҳим бир томони, холос. Агар «тил — ёзувчи услубининг қалби»³⁷ эканини ҳисобга оладиган бўлсак, бадий асарнинг тил хусусиятларини унинг темаси, ғояси ва образлари билан боғлиқ ҳолда текшириш ёзувчи услубининг энг муҳим қирраларини аниқлашга олиб келиши муқаррар. Бунда бадий нутқни ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик аспектларини ўзида ифодаловчи ягона бадий стилистика аспектида ўрганиш, шубҳасиз яхши натижалар беради.

Шундай қилиб, бадий асар тилини ўрганишга бадий стилистик аспектда ёндашиш ҳамда бадий нутқнинг асосий категориялари — персонаж нутқи, автор нутқи, баён (сказ) формаларидан фойдаланишдаги ёзувчининг маҳоратини тадқиқ этиш бадий стилистиканинг асосий вазифасидир. Бундан ташқари, санъаткорнинг халқ тили бойликларига муносабатини, бу соҳадаги унинг новаторлиги ва адабий тил тараққиётига қўшган улушини ўрганиш ҳам бадий стилистиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Учинчидан, бадий стилистика тилнинг лексик, грамматик, фонетик воситалари билан бир қаторда жонлантириш, ўхшатиш, муболаға, такрор, сифатлаш каби стилистик воситалар ва бошқа бадий имкониятлардан ҳам кенг фойдаланади. Чунки бадий асар тилини ўрганиш унинг фақат лексик-грамматик хусусиятларини ўрганиш билан чегараланмайди, балки биринчи навбатда ёзувчининг бадий маҳорати билан боғланади. Зотан, бадий сти-

³⁶ Дониёров Х. Д., Мирзаев С. Сўз санъати. Тошкент. 1962. 174-бет.

³⁷ Федин К. Писатель, искусство, время., М., 1961. С. 380.

листика ёзувчининг у ёки бу сўзни, грамматик формани нима мақсадда қўллаганлиги билан бир қаторда уни қандай маҳорат билан қўлланганлигини аниқлашга биринчи даражали аҳамият беради. М. Горькийнинг бадиий адабиётни сўз орқали ўймакорларча тасвирлаш санъатидир, деб баҳолаши ҳам ана шу билан боғлиқ. Оддий қилиб айтганда, бадиий асар тили, бадиий стилни ўрганиш ёзувчининг маҳоратини, унинг сўз ва ибораларни қўллаш соҳасидаги санъатини ўрганиш демакдир. Бадиий стилнинг адабий тилдаги бошқа функционал стиллардан асосий фарқи ҳам ана шундадир.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Ўзбек тилшунослигида эски ўзбек адабий тилининг ким томонидан ёки кимлар томонидан ва қачон асосланганлиги, унинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари ҳамда камолотга қачон эришганлиги ҳақида бирмунча ноаниқ, баъзан бир-бири билан мослашмаган ва ҳатто бир-бирини инкор этувчи фикрлар мавжуд. Масалан, ўзбек олимларидан кўпчилиги эски ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоийдир, деган фикрни тасдиқлайдилар. Шу билан бирга, уларнинг кўпчилиги эски ўзбек адабий тили XII—XIII асрларда шаклланган, деган фикрга ҳам қўшиладилар. Лекин бу икки фикр орасида маълум даражада мантиқий зидлик борлиги, уларнинг бир-бирини маълум даражада инкор қилиши баъзи олимларни бутунлай чўчи-тиб қўймоқда. Улар ҳатто Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси, деган тезисга шубҳа билан қарамоқдалар¹.

Дарҳақиқат, агар биз эски ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий деб тушунсак, у вақтда эски ўзбек адабий тилининг XII—XIII асрларда шаклланганлиги тўғрисидаги фикрни қандай қабул қилишимиз керак? Аксинча, агар биз эски ўзбек адабий тилини XII—XIII асрларда шаклланган, деб қабул қилсак, у вақтда Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчиси, деган фикрни қайси маънода ва қандай тушунмоғимиз керак?

Бу икки фикр орасида, бир қараганда, анча катта қарама-қаршилик бордай туюлса-да, аслида улар орасида умумийлик, давомийлик ва босқичлилиқ бор.

¹ Ҳожиёв Азим. Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиши ва эски ўзбек адабий тилига муносабати//Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 2сон. 3—9-бетлар.

Қуйида биз шу фикрларни Алишер Навоийнинг адабий тил олдидаги умумий хизматлари ва қисман «Муҳокаматул луғатайн» материаллари асосида изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, баъзи кишилар XI асрда яратилган туркий адабий тил намуналари («Қутадғу билиг» ва «Девону луғатит турк» сингари ёдгорликлар тили)ни ҳам ўзбек адабий тилининг тарихига қўшиб ҳисоблайдилар. Бу эса XI асрдаги адабий тилни Ўрта Осиёда яшовчи ҳамма туркий халқларнинг, жумладан, уйғурлар, туркманлар, қозоқлар, қирғизлар ва қорақалпоқларнинг умумий адабий тили деб аташ керак, деган фикрларга қўшиламиз ва ўзбекларни XI асрда яратилган ана шу адабий тилнинг энг яқин меросхўри, деб ҳисоблаймиз.

Иккинчидан, эски ўзбек адабий тили XII—XIII асрларда тўлиғича шаклланган, деган фикр ҳам моҳият-эътибори билан тўғри ва бу, бизнингча, эски ўзбек адабий тили шаклланишининг иккинчи босқичини ташкил этади. Чунки ўзининг соддалиги ва тушунилиши осонлиги нуқтаи назаридан Алишер Навоийга қадар, яъни XII—XIV асрларда Туркистон ва Хоразмда яратилган баъзи бир адабий ёдгорликларнинг тили (масалан, Аҳмад Яссавий асарлари тили), шунингдек Лутфий, Дурбек, Саккокий, Отоий асарларининг тили Алишер Навоий асарлари тилига нисбатан ҳозирги адабий тилимиз ва жонли халқ тилига бирмунча яқин туриши ҳамда тушунилиши бирмунча енгиллиги билан ажралиб туради.

Учинчидан, биз Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчисидир, деган фикрни ҳам тўла қўллаб-қувватлаймиз. Лекин бу фикрни маълум даражада изоҳ билан айтиш керак, деб ўйлаймиз. Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг тили жуда кенг қўламли тилдир. Шунинг учун ҳам икки адабий муҳитда таълим кўрганлигига қарамасдан Алишер Навоий ғазалларининг тили билан Муҳаммад Шайбонийхон ғазалларининг тили бир-биридан айтарли фарқ қилмайди. Бугина эмас, Алишер Навоий ғазалларининг тили билан ҳатто ундан кейин яшаган Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Нишотий, Муҳаммад Хоксор, Оғаҳий сингари шоирларнинг асарлари тили ўртасида ҳам деярли фарқ йўқ. Фақат, Машраб, Турди ва бошқаларнинг асарлари Навоий асарлари тилига нисбатан бирмунча содда ва тушунарлироқ эканлиги билан ажралиб туради. Ҳатто XIX асрнинг охирларида яшаган Муқимий, Фурқат,

Махмур, Аваз Ўтар асарларининг тилида ҳам кўп ҳолларда Навоий тилининг мураккаблиги ва грамматик қурилиши асосан сақланиб қолганлиги сезилади.

Лекин Махмур ва Муқимий даврларига келиб, эски ўзбек адабий тилига анчагина янги иборалар киририлган, унда кўпгина замонавий сўзлар пайдо бўлган, талаффузи халқ тили талаффузига кўп жиҳатдан яқинлашган, хуллас, тўлиқ халқ тили асосида қайтадан ишланажак янги адабий тилнинг асоси ва ички имкониятлари юзага кела бошлаган эди.

Демак, бу гаплардан келиб чиқадиган хулоса шуки, эски ўзбек адабий тили, Алишер Навоийга қадар ҳам асосланган ва айрим регионларда маълум даражада шаклланган. Бу тил Алишер Навоийга қадар Ўрта Осиёнинг шарқида ҳам, шимолида ҳам, жанубида ҳам тарқалган ва шаклланган эди. Лекин у адабий тил сифатида Навоийнинг тили даражасида яхлит ҳолда кўзга ташланмаган ва у даражада ишланмаган эди.

Алишер Навоийнинг буюк хизмати шундан иборатки, у эски ўзбек адабий тилини кенг кўламда шакллантирди, янада сайқаллаштирди ва мукаммаллаштирди, унинг географик доирасини ва хизмат қилиш чегарасини кенгайтди, бу тилда жаҳон адабиётининг хазинасига дурдона бўлиб қўшилган асарлар яратди, бу тилни ўша даврнинг энг баркамол тилларидан бўлган араб ва форс тиллари даражасига кўтарди. Шу билан бирга, Алишер Навоий бу тилнинг имкониятлари араб ва форс тилларининг имкониятларидан ҳеч бир жиҳатдан қолишмаслигини ҳам бадий, ҳам илмий, ҳам фалсафий, ҳам стилистик ва лингвистик жиҳатдан асослаб берди.

Масалага шу жиҳатдан қараганда, у ўзигача бўлган адабий тил доирасини кенгайтди. Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилида жуда кўп янги шакллар, янги услублар яратди, ундаги айрим тарқоқликларни деярли тамоман тугатди, лаҳжаларни бирлаштирди. У ўз даврининг адабий тил нормасини яратди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ўзи яратган адабий тилнинг чегараси ва таркиби ҳақида фахрланиб:

*Олибмен тахти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон
Хуросон демагил, Шерозу Табриз.*

*Агар бир қавм гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.*

*Қулоқ бермиш сўзимга турк жон ҳам,
Нафақат турк балким туркмон ҳам.*

ёки:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам,—*

деб ёзганида тамомила ҳақли эди. Чунки бу мисраларда Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тилини территориял жиҳатдан ҳам, лаҳжалар жиҳатдан ҳам, этник жиҳатдан ҳам бирлаштириб сайқаллаштириш соҳасидаги хизматлари шоирнинг ўзи томонидан аниқ қилиб айтилган.

Зотан, эски ўзбек адабий тилининг бу даражага кўтарилишида Алишер Навоийдан олдин ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч ким Навоийчалик хизмат қилган эмас. Шу маънода биз Алишер Навоийни ўзбек адабий тилининг асосчиси, деб ҳисобловчи олимларнинг фикрларига тўлиқ қўшиламиз. Алишер Навоийдан кейин узоқ вақтгача эски ўзбек адабий тили нормаларининг деярли ўзгармай қолганлиги ҳам шу билан изоҳланади.

Ушбу ўринда биз таниқли тилшунос, ҳозирги ўзбек тили соҳасида меҳнати сингган олим А. Ҳожиёвнинг яқинда эълон қилинган «Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиши ва эски ўзбек адабий тилига муносабат» номли мақоласи билан боғлиқ айрим мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчимиз. Аввало шуни айтиш лозимки, проф. А. Ҳожиёвнинг ўз мақоласининг бошида илмий иш олдига қўйган мақсади ва вазифалари умуман олганда яхши. Лекин тилшунос олимнинг баъзи бир назарий фикрларига қўшилиб бўлмайди.

Биринчидан, у ўзининг ушбу мақоласида айрим тилшунослар орасида анча вақтдан буён давом этиб келаётган бир нотўғри фикрни такрорлайди ва уни янада конкретроқ қилиб «инқилобгача ва ундан кейинги даврнинг дастлабки этапларида ўзбек тилшунослик фани йўқ эди»², деб ёзади. Шундай бўлса, проф. А. Ҳожиёв М. Қошғарийнинг бутун дунёга танилган «Девону луғатит турк» асарини, А. Навоийнинг «Муҳокама-тул луғатайн» асарини ва бошқа революцияга қадар ёзилган тилшуносликка доир ўнлаб асарларни қандай баҳолайди? Бизнингча, бу ерда А. Ҳожиёв тилшунослик фанининг мавжудлиги (пайдо бўлиши) билан унинг мустақил фан сифатида шаклланиш жараёнини алмаштирмақда, холос. Шу кичик бир хатолик нати-

² Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 2-сон. 4-бет.

жасида бутун бир анъанага эга бўлган тилшунослик соҳасидаги маданий, илмий меросимиз шубҳа остига олинаётир. Шунингдек, А. Ҳожиев ҳатто Навоийнинг эски ўзбек адабий тилининг асосчиси эканлигини ҳам инкор қилмоқчи, тилшунослик соҳасига «тарихни идеаллаштириш» деган иборани киритмоқчи бўлади.

Иккинчидан, А. Ҳожиев ҳозирги ўзбек адабий тилининг қайта-қайта ишланиш процессини эски ўзбек адабий тилисиз тасаввур қилмоқчи бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эски ўзбек адабий тилининг айрим элементлари борлигини тан олади, холос (у ҳам бўлса, лексика соҳасидан келтирилган 4 тагина мисол асосида, ҳолбуки, лексика тилнинг энг ўзгарувчан ва беқарор қисмини ташкил қилиши ҳаммага маълум).

Ҳақиқатда эса, эски ўзбек адабий тилининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги қайта ишланиш ва янгидан шаклланиш процесси эски ўзбек адабий тилининг иштирокисиз юзага келган эмас. Аксинча эски ўзбек адабий тилининг халқ тили асосида қайта ишлаб чиқирилишида ва шаклланишида биринчи ички манба эски ўзбек адабий тилининг ўзи бўлиб ҳисобланади.

Шунингдек, адабий тилимизнинг тарихи ва тараққиётида Аҳмад Яссавийнинг ҳам ўзига хос хизмати бор. Лекин бу масала кўп йиллардан буён чалкаш муаммолардан бири сифатида қолиб келмоқда.

Маълумки, рус олимлари черков — славян тилини алоҳида қунт билан ўрганиб келмоқдалар, христиан динининг минг йиллигини маданий ҳодиса сифатида нишонлашга тайёргарлик кўрмоқдалар. Биз эса диний-афсонавий ёзма адабиётдан реал ёзма адабиётга илк қадам қўйган шоир Аҳмад Яссавийнинг тилини ўрганишдан негадир тортинамиз ва шу билан адабий тилимиз тараққиётидаги бир босқични бўшлиқ сифатида ташлаб қўйганмиз. Аҳмад Яссавий дунёқараши ва ғоявий-эстетик позицияси бошқа гап, бунда ўзига яраша мураккаблик, чигаллик мавжуд. Лекин Аҳмад Яссавий асарларининг тилини ўрганмасдан туриб, ўзбек адабий тилининг шаклланиш тарихини тўлиқ ёритиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, бизнингча, унинг тилини реал ўрганиб, Яссавий ижодига реал баҳо бериш вақти етиб келди.

Кейинги вақтда тилшуносларимизнинг давраси янги, истеъдодли кучлар билан тўлмоқда. Шулар жумласидан Н. Маҳмудов, А. Нурмонов, М. Мукаррамов, Э. А. Умаров, Й. Иброҳимов, Р. Расулов, А. Жўраев

ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Улар, умуман олганда, баракали ва сермазмун илмий ишларни давом эттирмоқдалар. Лекин булардан баъзиларининг ишларида ҳам айрим ҳолларда илмий-назарий жиҳатдан шошилиш хулосалар чиқариш ҳоллари учраб қолмоқда. Масалан, Э. Умаров ўзининг мақолаларидан бирида Навоийнинг асарлари тили диалектал асосини Хирот шеvasи ташкил этади, деган фикрни баён қилади³. Ҳолбуки, бу фикр Заҳириддин Бобурнинг фикрига зид келади ва бу фикрни тасдиқловчи тарихий-лингвистик фактлар йўқ ҳисоби. Қолаверса, Хирот шеvasи вокализми, бизга маълум бўлишича, жуфт унлиларни фарқ қила олмайди. Навоий асарлари тилида эса жуфт унлилар тўла фарқланади. Шунингдек, Хирот шеvasида ўғиз ва қипчоқ элементлари деярли учрамайди. Навоий асарлари тилида эса булар асосий элементлардан бўлиб ҳисобланади. Учинчидан, Навоий яратган эски туркий адабий тил бўйича бутун Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Қавказ халқларининг вакиллари гаплашган.

* * *

Маълумки, «Муҳокаматул луғатайн» Алишер Навоийнинг умри давомида қилган ижодий-илмий ишлари ва лингвистик қарашларининг яқуни сифатида юзага келган асардир. Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоий ўзининг бу асарида фақат тилга оид фикрларни баён қилмасдан, шу билан бирга, ўзининг умри давомида қилган буюк илмий, фалсафий, адабий-ижодий ишларига ҳам маълум даражада яқун ясаган.

Шунга кўра, Навоий ушбу асарига энг муҳим ва энг масъулиятли иш сифатида қараган ва шу ишда унинг тил ҳақидаги фикрлари тўлиқ юзага чиққан, деб бемалол айта оламиз. Алишер Навоий ўзининг бу илмий ишида эски ўзбек адабий тили нормаларини ишлаб чиқиш ва уни янги поғонага кўтариш ўстида қилган хизматлари ҳамда мукаммал адабий тил яратиш тажрибаларини умумлаштириб берган. Шунга кўра, бу ноёб асарда мутафаккирнинг тилшунослик соҳасидаги қарашлари ҳам, илмий грамматика яратиш соҳасидаги хизматлари ҳам ва шеваларнинг қимматли бойликларидан тўплаб, адабий тилнинг гулдастаси учун яратган тажрибалари ҳам тўла ифодалангандир.

³ Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 5-сон. 39—41-бетлар.

Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг ўзи ҳам бу ишга узоқ вақт давомида қўл урмай юрганлигини ва, ниҳоят, кўпгина ёшлар туркий тил билан асар ёзишни эплай олмай уни «ё англамай, ё англасалар буюрулгон йўсун билан амал қилмай ё қила олмай» юрганлари устига, улардан баъзи бирлари бу тилнинг фаҳмига бормасдан ва ундаги бойлик, гўзаллик, теранлик, маъно бўёқларининг кўплиги, ифоданинг аниқлиги, қулайлиги ва хилма-хил бадиий томонларини англамасдан, унга ҳатто қўпол тил деб туҳмат қилишгача бориб етганларида, Алишер Навоий аввало бутун имкониятларини ишга солиб ижод қилади. У бу ишга «кўнглимдан ва қўлимдан келганча ва қаламим илгимдан қувват фаҳм қилгонча урундим», деб ёзади, туркий тил билан асар яратишнинг ўз ижоди мисолида юксак намунасини кўрсатади. Шу намунанинг мисоли сифатида «лозим кўрилди турк тили шарҳида бир неча варақа зеб оройиш бермақ» деган камтарона сўзлари билан ушбу буюк ва мукаммал илмий-лингвистик асарни ёзганлигини изоҳлайди.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»ни тугатар экан, эзгу умид ва камоли ишонч билан қуйидаги сатрларни ёзади: «Хаёлимга мундоқ келурким, турк улуси фасиҳлариға улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар... Алар дағи ранж ва машаққатим муқобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вуқуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилғайлар»⁴.

Ўзбек тилининг стилистикаси сингари, ўзбек тилининг илмий грамматикасини ҳам биринчи бўлиб яратган киши Алишер Навоийдир. Чунки биз «Муҳокаматул-луғатайн»да улуғ олимнинг фонетикага доир ҳам, грамматикага доир ҳам, лексикага ҳам, жумладан, унлиларга (*тўр, тўр* дағи *ў* нинг фарқи), ундошларга (*п м* нинг маъносиғи кучайтириши *кўм-кўк, оппоқ*), феълларга доир ҳам, отларга, сўз ясалишига, (*сувчи, халвочи*), омонимларга (*туз, кўк*), синонимларга (*кимсанмоқ, қизғанмоқ*), сифат даражаларига (*қип-қизил, чуп-чуқур*), феъл даражаларига (*ўпишмак, югурт, қилдурт*), қариндошлик терминларига (*оға, уни, эгачи, сингил*), уй ҳайвонларининг номларига (*қулун, той*), қуш ва қушчиларнинг номларига (*сўна, олмабош*,

⁴ Алишер Навоий. 15 томлик, 14-том; Тошкент. 1967. 132-бет. Биз бундан кейин шу асардан келтирилган мисолларнинг фақат бетини кўрсатиб кетамиз.

қозчи, турначи), уй асбобларига, от абзаллари номларига (*ийар, тўқум, тўқа*), қора уй ёки оқ уй анжомларига (*уруғ, чин, бўсаға*), рўзғор терминларига, кийим-бош терминларига (*тўппи, қалпоқ*) ва ейимлик терминларига доир ҳам (*қатлама, қурут*) айтилган мукамал илмий фикрлари ўз ифодасини топган.

Алишер Навоийнинг адабий тилимизни асослаш ва такомиллаштириш соҳасидаги хизматлари ҳамда «Муҳокаматул-луғатайн»нинг адабий тилимиз ва, хусусан, тилшунослигимиз учун аҳамияти тўғрисида тилнинг фонетика, морфология ва лексика (терминология) қисмлари билан боғлиқ бўлган бир қанча мисоллар келтириб ўтиш ўринлидир.

«Муҳокаматул-луғатайн»нинг фонетика соҳасидаги энг қимматли аҳамияти шундаки, у сингармонизм қонунининг эски ўзбек адабиёти тилида бўлгани тўғрисида узил-кесил аниқ фактлар беради. Бинобарин, «Муҳокаматул-луғатайн» асарида бошқа тилларда эквиваленти топилмайдиган сўзлар қаторида берилган машҳур 100 та феълнинг 3—4 тасида (айниқса 2 тасида) Алишер Навоийнинг ўзакдаги бир хил позицияларда ҳам тил олди *и* билан тил орқа *и* ни бир-биридан аниқ фарқ қилганлиги сўнгги вақтларда равшан бўлди. Булар, биринчидан *сийламоқ* (108-бет) ва иккинчидан, *сизғурмоқ* (108-бет) феълларидир.

Фонетика билан шуғулланувчи олимларга маълумки, тил олди *и* билан тил орқа *и* нинг тилимизда ҳар хил позицияда учрашига мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг айнан бир позицияда нутқ артикуляциясининг ҳар хил ўрнида ва ҳар хил маънода қўлланишига эса мисол топиш ҳозирги тилимизда ҳам анча амримаҳолдир.

Алишер Навоий томонидан келтирилган юқоридаги иккита мисол машҳур 100 та феълнинг ичида бўлиши эса, Навоий тили вокализмининг 9 та унли фонемадан ва 2 та фонемали аҳамиятга молик бўлмаган вариантдан иборат эканлигини очиқ-ойдин исботлаш билан бирга Навоийнинг сингармонизм қонуниятини ҳам жуда яхши билганлигидан далолат беради.

Ундай ҳолда машҳур тилшунос профессор А. К. Боровков ва бу соҳани ўрганган бошқа олимлар нега шу хулосага олдинроқ келмади экан, деган табиий савол туғилади.

а) А. К. Боровков ва бошқа олимлар Навоий тилининг сўз ўзагидаги унлилар характерини аффикслардаги унлилар ва ундошларнинг характерига қараб аниқлаш мумкинлигини ўйлаб кўрмаганлар.

б) Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн»да (ёй)нинг характери ҳақида гапирганда мисолларни фақат тил олди «и»ларгагина келтирганлиги маълум бўлди. Биз юқорида зикр этган икки мисол эса Навоийнинг (ёй)ни таърифлаган ва тавсифлаган жойда эмас, балки 100 та феълнинг орасида умумий тартибда берилган, холос.

в) А. К. Боровков ва бошқа олимларнинг ихтиёрида қўйилган экспериментнинг натижасини жонли тил воситасида синаб кўриш имконияти бўлмаган. Бизда эса бу имконият мавжуд эди. У ҳам бўлса, ҳозирги қипчоқ, ўғиз ва шимодий ўзбек шеваларида сингармонизм қонуниятининг тўла сақланиб қолганлигидир.

г) шу нарсани алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, ҳозирги натижаларга эришишда А. К. Боровков, А. М. Шчербак ва бошқа олимларнинг қўлга киритган ютуқлари муҳим роль ўйнади⁵.

«Муҳокаматул-луғатайн»нинг материаллари (хусусан, Навоийнинг тил олди ва тил орқа «и»ларни бири-биридан аниқ фарқлаганлиги) бу хулосанинг тўғри эканлигини тўлиқ тасдиқлади.

Дарҳақиқат, «Муҳокаматул луғатайн» асари тилшуносликка бағишлаб ёзилган махсус илмий асар бўлганлиги учун юқоридагига ўхшаш фонетикага онд мисоллар, шунингдек, эски ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг қай даражада қўлланганлиги масаласини ечиш ва эски ўзбек адабий тили, жумладан, Алишер Навоий асарларининг вокализмини аниқлаш учун зарур бўлган материаллар жуда кўплаб учрайди. Бу асар тилшуносларимиз учун катта бир илмий-амалий ҳазина ва дастуриламалдир.

«Муҳокаматул-луғатайн»даги фонетик жиҳатдан эътиборни ўзига жалб қилувчи ҳамда ҳозирги адабий тилимизнинг ички манбаларини тўлароқ очиб беришга бевосита хизмат қилувчи фактлардан яна бири Алишер Навоий томонидан ўша давр адабий тилида маҳсулдор қўшимча бўлган *-в(-ув)* аффиксининг мавжудлигидир.

Алишер Навоий шу аффикснинг ўша даврда ҳам мавжуд бўлганлигини *бор* сўзининг омонимлик хусусиятларини тушунтираётганида йўл-йўлакай *борувга* сўзи мисолида айтиб кетади. Шунга кўра, бу грамма-

⁵ Қаранг: Боровков А. К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка//Алишер Навои, М.—Л., 1946; Шчербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962.

тик формани ҳам ўша давр адабий тилида мавжуд бўлган деб айтиш мумкин.

«Муҳокаматул-луғатайн»да Навоий томонидан келтирилган бу биргина мисолнинг ҳозирги адабий тилимизнинг шаклланиши ва тараққиёт тарихини фақат фонетик томондан ўрганиш учунгина эмас, морфологик ва генетик жиҳатдан ўрганишда ҳам муҳим аҳамияти бор.

«Муҳокаматул-луғатайн»нинг грамматик хусусиятлари (морфологияси) бўйича бир неча мисоллар келтириб ўтамиз.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да ҳозирги адабий тилимиздаги инфинитивнинг асосий шакли бўлган *-моқ* нинг қипчоқ шеваларидаги сингари *-мак* ва *-моқ* тарзидаги аниқ икки варианты (тил олди ва тил орқа) борлигини кўрсатган ва уларга мисоллар келтирган. Масалан, *индамак* (10), *бурмак* (108), *инграмак* (110), *синграмак* (110), *тўпламак* (108), *ўпчишмак* (116), *қизғамак* (108), *сийламак* (108), *соврулмак* (108), *қўзғамак* (108), *қистамак* (108), *овунмак* (108) ва ҳоказо.

Бу факт, биринчидан, эски ўзбек адабий тилида қипчоқ шеваларининг кенг қатнашганлигини кўрсатса, иккинчидан, эски ўзбек адабий тилида сингармонизм ҳодисасининг, ҳақиқатан ҳам, мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди.

Шундай мисоллар «Фарҳод ва Ширин»да ва Навоийнинг бошқа асарларида ҳам кўп учрайди:

*Уқуб ўтмак, уқуб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори*⁶.

Еки:

*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасида панжа урмоқ.*

(Фарҳод ва Ширин. 8-бет)

Умуман, эски ўзбек адабий тилида, жумладан, Алишер Навоий асарларида қаратқич келишигининг кўрсаткичи *-нинг* аффикси асосан тўғри қўлланади. Лекин, шу билан бирга, баъзи ҳолларда унинг ўрнида тушум келишигининг кўрсаткичи бўлган *-ни* аффиксининг қўлланилганлигини ҳам учратиш мумкин.

Маълумки, ҳозир адабий тилимизда ва қипчоқ ше-

⁶ Алишер Навоий. 15 томлик. 7-том. Фарҳод ва Ширин. Тошкент. 1964. 39-бет.

валарида қаратқич келишигининг кўрсаткичи деярли бутунлай аралаштирилмайди, бу ҳол хусусан, шаҳар шеваларининг таъсирига берилмаган қипчоқ шеваларида жуда аниқ қатъиятлик билан қўлланилади. Шаҳар шеваларида эса бу формалар деярли ҳамма вақт аралаштирилади. Тўғрироғи, шаҳар шеваларида бу иккала шаклнинг ўрнига асосан тушум келишигининг формаси қўлланилади, холос. Шунга кўра бу иккала форманинг аралаштирилиши XV асрдаёқ айрим шеваларда бошланган ва адабий тилга ҳам ўта бошлаган эди, деб бемалол айтиш мумкин. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида бу қонуният асосан тўғри қўлланилади.

Алишер Навоий асарларида ва, хусусан «Муҳокаматул-луғатайн»да инфинитивнинг шакли сифатида асосан *-моқ* учрайди. Эски ўзбек адабий тилидаги шу шаклнинг ҳозирги адабий тилимиздагидан фарқи шундаки, биринчидан, унинг эски ўзбек адабий тилида ҳам қипчоқ шеваларидаги сингари тил олди ва тил орқа вариантлари мавжуд. (Бу эса унда сингармонизм қонунининг аниқ қўлланишидан дарак беради). Иккинчидан, у эски ўзбек адабий тилида амалдаги ягона шаклдир.

Маълумки, ҳозирги адабий тилимизда ҳам *-иш* (*-иш*) *-моқ* билан бир қаторда инфинитивнинг анча сермахсул шаклларида бири бўлиб ҳисобланади. Лекин *-иш* (*-иш*)нинг Навоий асарларида ва умуман эски ўзбек адабий тилида инфинитив ўрнида қўлланишини биз амалда учратмадик. Уни Алишер Навоий ҳам инфинитив сифатида кўрсатган, холос. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да *-иш* (*-иш*) аффиксининг биргалик феъли сифатида мавжудлигини *чопишмоқ*, *қучишмоқ* сингари феъллар мисолида қайд қилиб ўтган эди.

Демак, Алишер Навоий замонида *-иш* (*-иш*) ёзма адабий тилда ҳали инфинитив аффикси вазифасини бажаришга киришмаган, деган фикрни айтиш мумкин.

Инфинитивнинг *-в* (*-ув*) формаси масаласига келганда шуни айтиш керакки, бу форма билан сўз ясалиши «Муҳокаматул-луғатайн»даги мисоллар орасида, юқорида қайд қилингани каби, Алишер Навоий томонидан кўрсатиб ўтилган. Шу билан бирга, Навоий асарларида *-в* (*-ув*)нинг инфинитив ҳолида қўлланишини биз амалда фақатгина бир жойда «қиз кўчирув» тарзида фразеологик бирикма ҳолида учратдик (268-бет).

Демак, эски ўзбек адабий тилида *-в* (*-ув*) шаклининг инфинитив ҳолида мустақил равишда қўлланиши

деярли учрамайди. Бу форма ёрдамида феъллардан от ясалиши ҳам Алишер Навоий асарларида онда-сонда учрайди, холос.

Шунга кўра, бу форма ҳам ўша давр адабий тилида, мавжуд бўлган-у, лекин кенг қўлланилмаган деб айтиш мумкин. Лекин гап масаланинг бу томонида эмас. Гап шундаки, мабодо Алишер Навоий ушбу форманинг XV аср адабий тилида бўлганлигини қайд қилиб ўтмаганда ва бир-икки жойда унга мисол келтирмаганда ҳозирги тилшуносларимиз учун бу шаклнинг ўша даврда бўлган-бўлмаганлигини ёки амалда Навоий асарлари тилида қўлланган-қўлланмаганлигини аниқлаш анча амримаҳол бўлар эди.

Қисқаси, Алишер Навоий юқоридаги мисолни «Муҳокаматул-луғатайн»да кўрсатиб, аввало шу шаклнинг эски адабий тилимизда ҳам мавжуд бўлганлигини махсус қайд қилиб ўтган. Иккинчидан, Алишер Навоий ўзининг бир мисолида берилган бу кичик бир маълумоти билан тилимизнинг тарихи, унинг тарихий манбалари ва тарихий диалектологиясига оид жуда қимматли маълумот қолдирган. Учинчидан, юқоридаги биргина мисол билан шоир, айни вақтда, қипчоқ шеваларининг эски ўзбек адабий тили ва талаффуз нормасида ҳам ўзига яраша ҳиссаси борлигини кўрсатиб кетган.

Бу форма ёрдамида феъллардан от ясалиши масаласига келганда шуни айтиш керакки, бу ҳодиса ҳозирги адабий тилимизда кенг кўламда учрайди.

Алишер Навоий замонида -в (-ув) аффикси ёрдамида адабий тилда феъллардан от яшаш ҳозирги адабий тилимиздаги сингари кенг кўламда бўлмаган. Бу усулнинг асосан қотиб қолган формасигина ора-чорада қўлланган, холос.

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида -в (-ув) билан сўз яшаш Алишер Навоий асарларининг тилидагига нисбатан сезиларли даражада кўпроқ учрайди. Мисоллар:

1. *Ултуруб эрди черикда бир-икков,
Бир қўлида уқу бирида эгов* (203-бет).
2. *Боши устида илов ажабий,
Ўзи от узра бузов ажабий* (205-бет).
3. *Хон Бадахшонға сўнгича борди,
Андин ўзга жиловни қайтарди* (242-бет).

Шунга кўра, Алишер Навоий ва Лутфий, Отойилар

даврида эски ўзбек адабий тилида -в (-ув) аффикси деярли учрамаган (ёки жуда кам учраган), Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва Шайбонийхон даврида, яъни XVI асрдан бошлаб эски ўзбек адабий тилида маълум даражада кўпроқ аффикс қўллана бошлаган, деган хулосага келиш мумкин. Бунга сабаб, эҳтимол, қипчоқ-ўзбекларнинг XVI асрдан Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнашга ўтганликларидандир.

Ҳар ҳолда, бизнингча, ҳозирги ўзбек адабий тилида бу форма орқали ясалган отлашган феълларнинг жуда кенг кўламда қўлланилишини қипчоқ шеваларининг ҳозирги адабий тилимизга қўшган мўл ҳиссасининг белгиларидан биридир, деб изоҳлаш тўғрироқ бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида аффиксларнинг лаблашган вариантлари деярли қўлланмайди. Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилимизда аффиксларнинг ҳал қилувчи кўпчилик қисми лаблашмаган аффикс формаларидир.

Қипчоқ шеваларида лаблашмаган аффикс формалари деярли бутунлай учрамайди. Фақат баъзан лабгармониясининг элементи сифатидагина онда-сонда учраб қолиши мумкин. Назаримизда, аффикслар масаласида қипчоқ шеваларида XV асрда ҳам аҳвол эски ўзбек адабий тилидан фарқ қилароқ, ҳозирги ҳолатига яқин бўлган.

Ҳозирги шаҳар шеваларининг баъзиларида (Самарқанд шаҳар шевасида) аффиксларнинг лаблашган шакли анча кўп учрайди. Бошқаларида эса камроқ учрайди (Тошкентда *бордик* ўрнида *бордув*). Учинчи хил шаҳар шеваларида эса (Андижон) у деярли қўлланмайди. Лекин эски ўзбек адабий тилидаги лаблашган аффикслар сингари ҳозирги шаҳар шеваларидаги лаблашган аффикслар ҳам сингармонизм билан бутунлай боғлиқ бўлмаган равишда юзага келган формалардир.

Бизнингча, эски ўзбек адабий тилидаги лаблашган аффикслар қадимги уйғур адабий тилининг таъсири ва шаҳар шевалари базасида шаклланган. Ундаги лаблашмаган аффикслар эса Сирдарё бўйича XIV асрда ташкил топган қипчоқ-ўғиз адабий тилининг таъсири натижасида ҳамда хусусан, қипчоқ шевалари базасида юзага келган ва шаклланган.

Ҳозирги адабий тилимизда эски ўзбек адабий тилидаги лаблашган аффикс формаларининг кескин ка-

майиб кетганлиги, бизнингча, қипчоқ шеваларининг адабий тилимизда асосий база бўлиб хизмат қилганлигидан деб изоҳланмоғи керак.

Эски ўзбек адабий тилида келаси замон феълининг *-ғай* формаси анча кўп учрайди. Масалан:

*Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай*⁷.

Бу форма ҳозирги Хоразм группасига кирувчи шеваларда тўлиқ ишлатилади. Шарқий группа қипчоқ шеваларида эса фақат онда-сонда қотиб қолган аффикс формаси сифатида учрайди. Ҳозирги адабий тилимизда бу форма кам бўлса-да, баъзан учраб туради.

Бу форма эски ўзбек адабий тилига ва қисман ҳозирги адабий тилимизга Жанубий Хоразм типигаги ўғиз шевалари ёки ўғиз-қипчоқ типигаги ғарбий группа шевалари орқали кирган, деб айтиш мумкин.

Эски ўзбек адабий тилида ҳам ўтган замон аниқ феъли формаси қипчоқ шевалари ва адабий тилимизга асосан тўғри келади. Лекин, шу билан бирга, эски ўзбек адабий тилида баъзи ҳолда аниқ ўтган замон феълининг *-ибман* аффикси ёрдамида ясалувчи модал форма орқали берилиши ҳам учрайди.

Бу форма ҳозир асосан халқ достонлари тилида учрайди:

*Узоқдан келаётибман
Ғамнинг лойига ботибман.
Э ёронлар, биродарлар, биродарлар!
Мен ёримни йўқотибман*⁸.

Юқорида Алишер Навоийдан келтирилган мисол халқ достонлари тилининг ҳам эски адабий тил билан бевосита алоқаси борлигидан дарак беради.

Иккинчидан, ушбу мисол Алишер Навоийнинг халқ ижодидан, унинг тилидаги конструкциялардан ҳам самарали фойдаланганлигини кўрсатади.

Адабий тилимиздаги феълнинг орттирма даражасини ясовчи *-дир* аффиксининг маъноси Шарқий группа шеваларда асосан бу аффикснинг қисқарган шакли бўлган *-т* орқали ифодаланади. Бу нарсa халқ достон-

⁷ Алишер Навоий. Танланган асарлар. Хамса. II—III том. 3-китоб. Лайли ва Мажнун. 1949. 228-бет.

⁸ Булбул тароналари. 5 томлик. II том. Тошкент. 1972. 416—417-бетлар.

лари тилида ҳам тез-тез учраб туради. Бошқача қилиб айтганда, қипчоқ шеваларининг, хусусан, шарқий группага кирувчи шеваларнинг хусусиятлари бу жиҳатдан ҳам халқ дostonларининг тил хусусиятларига мос тушади.

Характерлиси шундаки, -дир аффиксининг қисқарган бу шакли ҳозирги адабий тилимизда деярли учрамагани ҳолда, эски ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган ва Алишер Навоий таърифлашича, туркий тилининг грамматик бойлиги ва қулайлигини намоиш қилиб кўрсатувчи шакллардан бири бўлиб ҳисобланган.

Бу ҳақда Алишер Навоий (Муҳокаматул-луғатайн)-да қуйидагиларни ёзади: *Алар (турклар — Х. Д., Б. Й.) лафзга бир ҳарф орттурғон била мунга ўхшаш бир замирни орттурубдурлар, бағоят мухтасар ва муфид тушубдур. Андоқки, ю г у р т ва қ и л д у р т ва я ш у р т ва ч и қ а р т*» (116-бет).

Сирасини айтганда, бу шакл эски ўзбек адабий тилида кўп учрамайди. Лекин «Фарҳод ва Ширин» дostonида бу шаклни Алишер Навоийнинг ўзи қўллаган:

*Бинафша андаким гарду кўкортиб,
Гажак янглиғ хират бўйинини тортиб*

(Фарҳод ва Ширин, 149-бет)

Демак, т га ўхшаш формаларнинг ҳозирги адабий тилимизда онда-сонда учровчи баъзи намуналарини парваришлаб, адабий тилимиздаги расмий нормал даражага етказиш ва унинг имкониятларини тўлиғича юзага чиқариш лозим. Шундай қилинса, адабий тилимиз ҳам бойиган, ҳам мукаммаллашган ҳамда ўзининг ички имкониятларидан озиқланиб турган бўлади.

Маълумки, тилимиздаги ҳозирги замон давом феълининг формаси бўлган -япти ёрдамида ясалувчи феъллар адабий тилимизга қипчоқ шевалари ва Хоразм шевалари орқали кирган деб ҳисобланади. -моқда эса генетик жиҳатдан аниқ бир группа шевага бориб тақалмайди, лекин қипчоқ шеваларида кўп учрайди. Шуниси характерликни, бу кўрсатилган формалардан бирортаси ҳам эски ўзбек тилида кенг кўламда қўлланмайди.

Биз эски ўзбек адабий тили материаллари орасида, жумладан, Алишер Навоий асарларининг тил материаллари орасида -япти ва -ётир формаларига мисолларни умуман учратмадик.

Лекин Лутфий асарлари тилида -*ётур*нинг -*ётур* тарзида *ётибди* маъносида қўлланганлигини кўрамиз. Масалан:

*Зиҳи давлатлик ул икки қошингким,
Кумуш тахт узра оғоношиб ётурлар*⁹.

Бу форма Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарида ҳам учрайди. Юқоридаги мисол ҳар ҳолда -*ётур* формасининг Алишер Навоий асарлари тилида бўлмаса ҳам, умуман, эски ўзбек адабий тилида, кам бўлса-да, қўлланганлигини исбот қилади.

-*моқда* аффикси ёрдамида ясалувчи феъл формаларини Алишер Навоий асарлари тилида ҳаммаси бўлиб тўрт ўринда учратдик. Булардан ҳам учтаси «Муҳокаматул луғатайн»да қўлланган. Булар қуйидагилар:

1. Аммо йиғламоқта хой-хой лафзин (адода) ўзларин туркий гўйларга шарик қилибдурлар (110-бет).

2. ...бовужуди алфоз касрати ва иборат вусъаси ва маоний гаробати ва адо салосати дилпазир боғламоқта суубат бор ва дил писанд тартиб бермоқта табъ ранж ва уқубат топар (131-бет).

3. Ёзмоқта шу ишки жавидона.

Мақсудим эмас эди фасона¹⁰.

Мисоллардан кўринадики, Алишер Навоий асарларидаги -*моқда* формаси ҳозирги тилимиздаги шу формалардан фарқли ўлароқ, кўп ҳолларда ўзига хос бошқача маъно ва бошқачароқ бўёқ билан қўлланган. Масалан, сўнгги мисолдаги «ёзмоқта» феъли ҳозирги тилимизда «ёзишдан», «ёзар» экан(ман), «ёзишдай» сўзларининг маъносини беради. Бу форма шу тарзда «Бобурнома»да ҳам учрайди¹¹. Бу форманинг Навоий асарларида ҳозирги адабий тилимиздаги функциясига мос келувчи ҳақиқий маънода қўлланганлигига мисол Ғ. Абдурахмонов ва Ш. Шукуровнинг «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» китобида берилган¹². Ҳар ҳолда, бу формалар ҳали қунт билан синчиклаб ўрганишни талаб қилади.

«Муҳокаматул луғатайн»ни маълум даражада синчиклаб кўздан кечирар экансиз, Алишер Навоийнинг

⁹ Лутфий. Девон. Гул ва Наврўз. Тошкент. 1965. 61-бет.

¹⁰ Алишер Навоий. Хамса. II том. 3-китоб. Тошкент. 1959. 227-бет.

¹¹ Бобурнома. Тошкент. 1960. 64-бет.

¹² Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент. 1973. 175-бет.

буюк тилшунос олим сифатида диапазонининг кенглигига, илмий таъбининг нозиклигига, кузатувчанлигига ва чуқур илмий хулосалар чиқара олиш қобилиятининг юксаклигига тан берамиз.

Алишер Навоий бошқа тилларда, хусусан, форс тилида эквиваленти топилиши қийин бўлган 100 та феълни санаб кўрсатгандан кейин: *Ва турк алфозда бу навъ лафз кўп топилур. Масалан, бу мазкур бўлгон юз лафздин бир нечага машғуллуқ қилиб собит қилали, то ҳасм муқобалада илзом бўлсунки, ўзгаларни мунга қиёс қилсун* (109-бет),— деб ёзади ҳамда биргина майни ичиш маъносида қўлланувчи турли хил синоним сўзларни мисол келтиради: *сипқармоқ, томшанмоқ (томшаниб ичмоқ)*. Шулардан Алишер Навоийнинг фикрича, майни бирданига кўтариб ичишни англатишда *сипқармоқ* сўзидан ортиқроқ даражада аниқ ва бадий муболағали сўз топиш қийин. *Бири сипқармоқ лафзидурки, муболаға мундини ўтмас. Туркча назмла бу матлаъ бордурким* (108-бет) деб қуйидаги байтни мисол келтиради:

*Соқиё, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,
Шарт буким ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқорай.*

Дарҳақиқат, майни бирданига кўтариб, намоёишкорона ҳавас билан ичишнинг бадий ифодаси бундан ортиқ бўлмаса керак.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да ўзи томонидан келтирилган ҳар бир мисолга худди шу йўсинда ёндашади, уларнинг ҳар бирига аввал таъриф беради, олдинги сўз синонимдан кейинги сўз ёки синонимнинг фарқи нимада эканини илмий ва бадий далиллар билан очиқ ва раво қилиб фарқлаб беради. Уларнинг ҳар бирининг бадий асар ва хусусан, поэзияда ранг-баранг стилистик бўёқларни акс эттиришда қандай аҳамияти борлигини қайд қилади. Қайси ўринда уларни қўллаш кераклигини алоҳида уқтиради ва ўз фикрини ўша давр поэзиясининг ноёб намуналаридан келтирилган ёки шоирнинг ўзи ижод этган бадий мисоллар билан бирма-бир тасдиқлаб ўтади.

• Масалан, Алишер Навоийнинг:

*Эрур бас чу хусну малоҳат санга,
Ясанмак, безанмак не ҳожат санга?* (111-бет),—

байти ҳам бадий-эстетик жиҳатдан, ҳам илмий жиҳатдан ҳам, тарбиявий жиҳатдан беқиёс даражада аҳамиятли эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Дарҳақиқат, А. Навоий бадий воситаларнинг ҳамма турларидан унумли ва моҳирона фойдаланган. Жумладан, А. Навоийнинг юқоридаги байти синонимлардан маҳорат билан фойдаланишнинг намунаси бўлиб хизмат қилса, қуйидаги байтлари такрор ва таъкидлаш приёмига намуна бўлади:

*Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор (112-бет).*

ёки:

*Чун парию хурдур отинг бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг бегим.
Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.*

Алишер Навоий қуйидаги байтида эса антоним ёки контраст приёmidан моҳирона фойдаланган:

*Узорингни очарга қимсанурмен,
Вале эл кўрмагига қизғанурмен.*

А. Навоий ўзининг бадий ижодида айниқса синонимларга кўп мурожаат қилган. Зотан, синонимлар ўтмишда бўлгани сингари ҳозирги пайтда ҳам бадий стилистиканинг асосий ўзагини, унинг жони ва қони-ни ташкил қилади.

Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн»да *йиғламоқ* феълининг *йиғламсинмок*, *инграмок*, *синграмок*, *сиқтамоқ*, *ўкурмак*, *инчкирмак* каби 7 та синоними борлигини қайд қилади ва бу синонимларнинг ҳар бирининг маъноларини ва улар орасидаги стилистик фарқларни кўрсатиб ўтади:

*Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени
Йиғлатти мени демайки, сиқатти мени (110-бет).*

Алишер Навоий томонидан *йиғламоқ* феълининг синонимлари сифатида кўрсатилган 7 та феълдан 4 таси (*инграмак*, *синграмак*, *сиқтамак*, *ўкурмак*) ҳозирги қипчоқ шеваларида ва 3 таси адабий тилимизда учрайди. Биттаси эса (*синграмоқ*) ҳозирги тилимизда мустақил ҳолда қўлланмайди. Фақат *инграб-синграб*

деган маъно бўёғини кашф этувчи феълнинг бир бўлаги сифатидагина ишлатилади.

Алишер Навоий томонидан «Муҳокаматул-луғатайн»да келтирилган бир қанча синонимлар, масалан: *тикон* сўзининг *тикан* ва *чўкир* сингари, шунингдек, *қалпоқ* сўзининг *дўппи* ва *қалпоқ* сингари синонимлари ҳозирги қипчоқ шеваларида ҳам, адабий тилимизда ҳам сақланиб қолган. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да келтирган ҳар бир мисолни илмий ва стилистик жиҳатдан тўлиқ изоҳлайди. Масалан, *ясанмоқ* ва *безанмоқ* синонимларининг стилистик бўёқлари ҳақида гапирар экан, эски ўзбек адабий тилида *ясанмоқ* сўзининг маъносига нисбатан *безанмоқ* сўзининг стилистик бўёғи кучлироқ эканини қайд қилади ва *безанмоқ* сўзини *ясанмоқ* сўзининг муболағасидан иборат деб тушунтиради.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да омонимлар ҳақида ҳам муфассал тўхтаган. Бу ерда у *бор*, *туш*, *туз*, *кўк*, *тер* ва *ўт* сўзларининг маънолари ҳақида батафсил фикр юритиб, улар орасидаги фарқларни мисоллар билан кўрсатиб ўтган. Бу жиҳатдан айниқса *ўт* сўзининг турли маъноларига келтирган мисоллари характерлидир. Масалан, у *ўт* сўзининг 4 та маъносини санаб кўрсатганки, бу маънолар ҳозирги адабий тилимизда ва халқ шеваларида тўлиқ равишда сақланиб қолган. Шу билан бирга, *ўт* сўзига «Муҳокаматул-луғатайн»да келтирилган мисоллар Алишер Навоийнинг тил орқа *ў* билан тил олди *ў* ни бир-биридан жуда яхши фарқлаганлигидан гувоҳлик беради.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да соҳаларнинг терминлари бўйича ҳам жуда катта мерос қолдирган. Масалан, у қариндошлик, уй ҳайвонлари, қушлар ва қушчиларнинг номлари, уй асбоблари, от абзаллари, қора уй ёки оқ уй анжомлари, рўзгор кийимбош, ейимлик терминлари ва шу кабиларга ҳам мисоллар келтирдик, буларнинг кўпчилик қисми ҳам адабий тилга, ҳам халқ шеваларининг материалларига мос келади.

Алишер Навоий қариндошлик терминлари ҳақида гапирар экан, *турклар улуғни -оға ва кичигини уни дерлар* (114-бет), опа-сингилларни англатувчи қариндошлик терминлари ҳақида эса *Ва булар улуғни -эга-чи ва кичигини сингил дерлар* (115-бет) деб ёзади.

Шунингдек, шоир эски ўзбек тилидаги *онаға*, *тағойи кўкалтош*, *атка*, *энага*, *қиз-қардош* сингари кўпгина терминлар устида бирма-бир тўхтаб ўтган. Бироқ Али-

шер Навоий эски ўзбек тилидаги қариндошлик терминларининг ҳаммаси устида батафсил гапиришни ўз олдига вазифа қилиб қўймаган. Маълумки, у эски ўзбек адабий тилидаги терминларнинг фақат форс тилидан фарқ қилувчи ёки унда эквиваленти учрамайдиганлари ҳақидагина гапириб ўтган, холос. Шунга қарамай, «Муҳокаматул-луғатайн»да бизни қизиқтирган кўпгина қариндошлик ва бошқа соҳаларга тегишли бўлган терминлар ҳақида ҳамда бу терминларнинг халқ шевалари билан алоқалари қай тарзда бўлганлиги тўғрисида етарли даражада маълумот мавжуд.

Масалан, юқорида мисол келтирилган *оға, уни, эгачи сингил* терминларнинг кўпчилиги ҳозирги баъзи халқ шеваларида худди эски ўзбек адабий тилида қўлланилгани сингари нормада ва маънода сақланиб қолган.

Алишер Навоий қора уй ва унинг анжомлари ҳақида гапирар экан, бу соҳага тегишли бўлган *оқ уй, тунглуб, узук, тўрлуғ (тукурлик), босрўғ, чиғ, қанот, кўзанақ, увуғ, боғиш бўсаға, эркина* кабиларни санаб кўрсатади. Эски ўзбек адабий тилида қўлланган қора уй анжомларига оид бўлган бу терминлардан бир қисми халқ шеваларида ҳозирги вақтда ҳам қўлланиб келмоқда.

Шунингдек, «Муҳокаматул-луғатайн»да қушчиликка, овчиликка, кийим-кечакка ва бошқа соҳаларга оид терминлар ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари унинг умри давомида қилган меҳнатининг самараси, тилшуносликка оид илмий-назарий фикрларнинг якуни ва натижасидир.

Қисқаси, «Муҳокаматул-луғатайн» тилимиз тарихини ўрганишда бебаҳо хазинадир.

ҲАМЗАНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СОҲАСИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ ҲАҚИДА

Маълумки, адабий тил миллий тилнинг, яъни умум-халқ-тилининг ёзувчилар ва умуман маданият арбоблари томонидан қайта-қайта ишланиб силлиқлаштирилган, стандартлаштирилган ва маълум нормага солинган формасидир. Шунинг учун ҳам М. Горький адабий тилни «қайта ишланган тил» деб атаган ва адабий тилнинг қайта ишланишида сўз усталарининг муҳим роли борлигини назарда тутган эди.

Ўзбек адабий тилида Улуғ Октябрь социалистик

революциясидан кейинги даврда жуда катта ўзгаришлар рўй берди ва бадий нутқнинг, бадий стилнинг янги, мукамал кўринишлари юзага келди. Шунинг учун у эски ўзбек адабий тилидан анчагина фарқ қилади, жонли халқ тилига анча яқин туради, бу соҳада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳам ўзига хос хизмати ва ҳиссаси бор, чунки эски ўзбек адабий тили революциядан кейин жонли халқ тили асосида қайтадан ишланди ва унинг архаик формалари, истеъмолдан чиқиб кетган сўзлари янги сўз ва формалар билан алмаштирилди.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек адабий тили ўзининг ички имкониятлари асосида яратилган янги сўзлар ва формалар, неологизмлар ҳамда совет-интернационал сўзлар ва терминлар билан шу қадар бойидики, бу янги сўзларнинг ҳаммаси бирлашиб, тез вақт ичида адабий тилимиз лексикасининг ҳал қилувчи томонини ташкил қилишгача бориб етди, яъни янги адабий тилнинг ҳам, унинг стилистик системаси ҳам беқиёс даражада ўсди ва такомиллашди.

Эски ўзбек адабий тилини қайта ишлаб, уни жонли халқ тилига яқинлаштириш ва шу асосда ҳозирги замон ўзбек адабий тилини шакллантириш иши XIX асрнинг охирларидаёқ бошланган эди. Бунда Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби ўзбек демократ ёзувчиларининг ўзларига яраша хизматлари бор.

Бу демократ ёзувчилар, шоирлар биринчилардан бўлиб халқ тили билан адабий тил орасидаги фарқни сездилар, баъзи сўз ва ибораларни ўзгартира бориб ўз асарларига жонли халқ тили, фольклор материаллари элементларини қўша бордилар. Шу йўл билан улар эски ўзбек адабий тилининг жонли халқ тили асосида қайта ишлана боришига йўл очиб бердилар.

Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтарларнинг бу олижаноб ишлари янги даврда Ҳамза томонидан муваффақият билан давом эттирилди ва янги давр талаблари даражасига кўтарилди.

Ҳамза ўз ижодининг дастлабки даврлариданоқ шу прогрессив демократ шоирларнинг адабий, услубий ва тил соҳасидаги традицияларини давом эттириб, халқ билан мустаҳкам алоқада бўлди, халқ тилига талпинди, халқ оммасини қизиқтирадиган мавзулар ҳақида ёзиб халқнинг манфаатини кўзлаб иш кўрди. Ҳамза **халқ учун** ёзар экан, ўз асарларини халққа тушунарли қилиб яратишга алоҳида эътибор берди ва шу мақсадда жонли халқ иборалари, ифодалари, фразеологик

бирикмалари ва халқ ижодига хос ўхшатишлар, сўз ўйинлари, ҳажвлар ишлатиб бадий нутқни ривожлантирди ва, айтилган вақтда, ўз ғояларини халққа содда ва тушунарли қилиб етказди. Бир сўз билан айтганда: «Ҳамза аста-секин эски тил традициясини, услуб тазйиқларини бартараф қилиб, давр талаби даражасидаги янги тил нормаларини яратиш ва тарғиб қилиш учун кураш олиб борди»¹.

Маълумки, Ҳамзанинг ҳаёти, кўп қиррали ижодий фаолияти, педагогик, фалсафий ва эстетик қарашлари ҳақида С. Ҳусайн, Ю. Султонов, Л. Қаюмов, А. Бобохонов, Ҳ. Абдусаматов, У. Бозоров, Ғ. Мўминов, Ғ. Жалолов, Б. Ғуломов, М. Аминоваларнинг бир қатор мақола ва монографиялари нашр этилган².

Шунингдек, Ҳамза асарларининг тил хусусиятларини ўрганиш билан олимларимиз қарийб ярим асрдан буён шуғулланиб келмоқдалар. Жумладан, 1944 йили Х. Назарова «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асарларининг тили ҳақида» номли кандидатлик диссертациясини ёқлаган эди. Бу ишда Ҳамза асарлари тилининг халқчиллиги, персонажлар нутқида учрайдиган халқ мақоллари ва бошқа лексик-грамматик хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. 1981 йилда Б. Турдалиевнинг «Ҳамза ва ўзбек адабий тили» номли монографияси нашр этилди. Бу иш икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда автор Ҳамза ижодининг ўзбек адабий тили тараққиётидаги ролини ва Ҳамза асарлари тилидаги диалектизмлар, варваризмлар, русча-интернационал сўзлар, жуфт ва такрор сўзларни таҳлил қилган.

¹ Абдуллаев Ф. Ҳамза ва ўзбек адабий тилининг ривожланиши масалалари//Ҳамза ижоди ҳақида (тадқиқотлар). Тошкент; 1981. 89—90-бетлар.

² Республикамизда сўнги ўн йилликларда ҳамзашунослик махсус фан тармоғи сифатида шаклланди. Унинг тарихи ва йўналишлари ҳақида қаранг: Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки томли. 2-том. Тошкент. 1987. 293—297-бетлар.

³ Абдуллаев Ф. Ҳамза ва ўзбек адабий тили//Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. № 6. 8—12-бетлар; Шу автор. Ҳамза ва ўзбек адабий тилининг ривожланиши масалалари//Ҳамза ижоди ҳақида (тадқиқотлар). Тошкент. 1981. 87—96-бетлар.

⁴ Шомаксудов А. Ўзбек адабий тилининг ривожланишида Ҳамза ижодининг аҳамияти//Шарқ юлдузи. 1954. 3-сон. 78—87-бетлар.

⁵ Камол Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ва ривожиди Ҳамзанинг роли//Ҳамза ҳақида мақолалар. Тошкент. 1960. 13—24-бетлар.

⁶ Алиев А. Ҳамза ва ўзбек адабий тили//Ўзбек тилида сўз ясалиши. ТошДУ асарлари. № 608. Тошкент. 1979. 66—72-бетлар.

бўлса, кейинги қисмда Ҳамза асарлари тилининг морфологик хусусиятларини традицион формада (ҳар бир сўз туркуми аспектида) ўрганади.

Ҳамза асарлари тилини тадқиқ этишга Ф. Абдуллаев³, А. Шомақсудов⁴, Ф. Камол⁵, А. Алиев⁶, Х. Дониёров⁷, У. Турсунов ва Б. Ўринбоев⁸, Б. Турдиалиев⁹лар ҳам сезиларли ҳисса қўшдилар. 1982 йилда ёш олим Ш. Махматмуродов Ҳамза «Девони»нинг тилига оид кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Лекин юқорида қайд қилинган илмий ишлар Ҳамза асарлари тилини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилишга дебоча, холос. Чунки ҳанузгача Ҳамза асарлари тилининг мукаммал луғати яратилмаган, биз шоир асарларида қўлланган сўз ва иборалар миқдори, унинг адабий тилдаги шундай бирикмалар билан муносабати ҳақида тўлиқ тасаввурга эга эмасмиз. Ҳамза асарлари тилини бирор аспектда чуқур таҳлил қилувчи монографияк иш ҳам юзага келганича йўқ.

Сўнгги пайтда А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлари «Ҳамза қомуси»ни яратишдек масъулиятли ишга қўл урдилар. Бу эса, ўз навбатида, Ҳамза ижодини қардош халқлар ҳамда хорижий мамлакатлар адабиёти билан ўзаро адабий алоқа ва адабий таъсирлар контекстида янада изчил текшириш имкониятини яратади. Шундан келиб чиқиб тилшунос олимларимиз ҳам Ҳамза асарлари тилини янгича планда чуқур таҳлил қилишга киришишлари лозим. Бунинг учун эса биринчи навбатда Ҳамза асарлари тилининг изоҳли луғати яратилиши зарур. Ана шундан сўнг Ҳамзанинг ўзбек адабий тили лексикаси, морфологияси, функционал-стилистик системаси тараққиётига қўшган улушини ҳозирги кун талаблари даражасида илмий жиҳатдан конкрет ёритиш имконияти вужудга келади.

* * *

Ҳамзанинг асарлари халққа тушунарлигина бўлиб

⁷ Дониёров Ҳ. Ҳамза ва ўзбек тили//Ўзбекистон маданияти. 1974. 8 март; Шу автор. Ҳамзанинг ўзбек адабий тили ва бадий нутқни ривожлантириш соҳасидаги хизматларини ўрганишга доир//Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. Самарқанд. 1982. 16—20-бетлар.

⁸ Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент, 1982. 156—161-бетлар.

⁹ Турдиалиев Б. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида Ҳамза ижодининг роли//Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. 3-сон. 21—25 бетлар ва ҳоказо.

қолмасдан, эзилган халқнинг юрагидаги ўй-хаёлларини, орзу-истакларини ва энг нозик ҳисларини бевосита халқ тилининг имкониятлари орқали усталик билан ифодаловчи минбар сифатида майдонга чиқди ва эски адабий тилни халқ тилига мослаб ишлашнинг мустаҳкам пойдеворини қўя бошлади.

Масалан, Ҳамзанинг «Мевалар можароси» (1914) номли ҳажвий-юмористик шеърларидаги¹⁰ қуйидаги сатрларга диққат қилайлик:

*Гилос хаддан ошиқуб,
Ҳафаликдан тошиқуб,
Келди ўрук бошига,
Мушт кўтаруб шошиқуб:
«Эй ўрук, сан сўзлама,
Маҳтанмоқни кўзлама!
Ёнбошингга бир тепай,
Боғга ҳаргиз юзлама
Гурранг қурсун, кеч битар,
Еган киши ич кетар...»¹¹.*

Гарчи шоир бу мисраларга ҳали чуқур ижтимоий-сиёсий ғоялар юклай олмаган бўлса-да, улар содда, равон, ширали халқ тилида эзилганлиги билан ўша даврда катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Шоирнинг «Соғиниб» (1916) асари эса кейинчалик жонли ва реалистик тилда катта ғоявий мазмунни ифодалашнинг ёрқин намунасига айланди, чунки Ҳамза бу шеърида эзилган, ватандан ажралиб, қайғуга тушган ўзбек йигитининг ҳис-туйғуларини халқнинг аввалдан куйлаб юрган «Қора сочим» куйи асосида халқ тили билан ифодалайди. Ҳамза ўз асарларининг мазмуни ва тилинигина эмас, вазни ва куйини ҳам халққа тушунарли, халққа яқин қилишга интилди. Шу маънода у фольклордан кенг мақсадда унумли фойдаланди.

Академик ёзувчи Ойбек ҳаққоний таъкидлаганидек, Ҳамзанинг «тили халқ тилининг ўзи, услуби қиличнинг тиғидай ўткир. Шеърлари чақмоқдай ва момақалди роқдай қудратли. Бу рус инқилобий поэзиясига, Маяковский поэзиясига ўхшайди. Унинг ҳар бир сўзи—бир шиор, ҳар бир шеъри давр ҳайқириғи¹² саналарди.

¹⁰ Айрим ишларда бу шеър мунозара жанрига мансуб деб юритилади. Муборак мактублар. Тошкент. 1987. 247-бет.

¹¹ Ҳамза. Мукаммал асарлар тўлами. Тўрт томлик. 2-том. Тошкент. 1980. 30-бет.

¹² Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, XIV том. Тошкент. 1979. 329-бет.

Дарҳақиқат, Ҳамза асарлари тил жиҳатидан жонли халқ тилининг деярли айнан ўзи бўлганидек, мазмун жиҳатдан ҳам эзилган меҳнаткашларнинг юрагидан гапларнинг айнан ифодасидан иборатдир. Ҳамза стилининг ўзига хос томонларидан яна бири шунда кўриладики, у биринчилардан бўлиб, халқ ижодини ўз стили ва замонга нафаси билан ҳамоҳанг қилиб қайтадан ишлаб чиқди. Шунинг учун ҳам биз унинг шеърларини ўқир эканмиз, бир томондан кўз олдимизда шу шеър эзилган давр акс этиб турса, иккинчи томондан халқ достонларининг куйлари ва халқ қаҳрамонларининг сўзлари, қисқаси, жонли халқ тили ва халқ иборалари қулоғимизда жаранглаб эшитилгандек бўлади:

*Чиқиб эрклик қуёши
Тинди мазлум кўз ёши
Кул бўлди тоғу тахтлар,
Етим бўлди эл боши.
Ленин бизнинг отамиз,
Энди кимдан қўрқамиз!
У берган қурол билан
Душманларни отамиз¹³.*

Шундай қилиб, Ҳамза ўз асарларини халққа тушунарли қилиш учун курашар экан, халқ ибораларидан халқ ҳикматлари ва, умуман, халқ тилидан фойдаланиш билан бирга, биринчи навбатда, ўз асарлари мазмунининг халқ кўнглига яқин ва халқ ҳис-туйғуларини ифодалай оладиган бўлиши учун интилдди. Шунинг учун ҳам Ҳамзанинг тил учун кураши замонавий адабий тил учун ҳам, тил мазмундорлиги учун ҳам ва асар бадиий қимматининг юксаклиги учун ҳам курашдан иборат бўлиб чиқди.

«Ҳамзанинг асарларининг,— деган эди машҳур ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор,— халққа бу қадар яқин ва суюмли бўлишига асосий сабаб унинг замон билан ҳамнафас ва халқ дилининг таржимон бўлганлигидир. Шу сабаб унинг тилини халққа ниҳоятда яқин қилди»¹⁴.

Кўринадики, Ҳамзанинг асар тили халқчиллиги учун кураши асар тили ва мазмунининг халқчиллиги учун олиб борган кураши сифатида намоён бўлди. Б

¹³ Ҳамза. Мукаммал асарлар тўплами. Тўрт томлик. 3-том

ҳол эса, айниқса, унинг революцион шеърларида очиқ-ойдин ифодаланади. Чунки бу революцион шеърлар ўзбек адабий тилида бадиий нутқнинг бутунлай янги формаси сифатида майдонга келди. Шунинг учун ҳам Ҳамзанинг революцион шеърлари халқни чоризм колонизаторлари ва маҳаллий бойларга қарши курашга чақириқ каби жаранглайди.

Ҳамзанинг революцион шеърлари каби унинг революцион ашулалари ҳам халққа тушунарли тил билан—халқ тили билан ёзилган бўлиб, улар меҳнаткаш халқнинг революцион онгини ўстиришда, уларни эскилик дунёси билан шиддатли жангга чақириб, озод ҳаёт учун курашга даъват этишда муҳим роль ўйнайди. Шуниси характерлики, Ҳамзанинг революцион шеър ва қўшиқлари содда тилда, жонли халқ тили асосида бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар бир мисраси революцион мазмун ва ўткир мантиқ билан таъминланган. Шунинг учун ҳам биз уларни бадиий нутқнинг янги формаси деб атаймиз. Шу сабабларга кўра, Ҳамзанинг бундай ажойиб ишлари ўз даврида кўпгина буржуа зиёлиларига ёқмади. Улар аслида Ҳамзанинг асарларидаги адабий стиль ва бадиий нутқнинг янги, экспрессив кўринишидан иборат бўлган, бойларга, руҳонийларга ва буржуа зиёлиларига қаттиқ тегувчи *жохил, хоин, малъун* каби сўзларни ва, шунингдек, баъзи сиёсий сўзларни, яъни янги мазмун ва янги ғояни ифодаловчи сўзларни чиқариб ташлашни Ҳамзадан талаб қилдилар.

Ҳамзанинг ўз асарларида халқчил тил ва революцион ғоя учун олиб борган курашини эса, улар «адабиётдан хабарсизлик» деб айбладилар. Ҳамза бунга қарши уларга: «Бу адабиётдан хабарсизлик эмас: қора элимизнинг тушунувига ўнғай бўлиши учун бўлса керак. Ҳақиқатда ўзбек тилида экан, биз ўзбек тилига яқинлаштирмоқдамиз» (II том, 68-бет),—деб ёзади ва ўз асарларининг тилини жонли халқ тилига янада яқинроқ қилиб ёзишни давом эттиради.

Ҳамзанинг «Шаҳрисабз маҳаллали Азимхўжа эшон бинни Тошхўжа эшоннинг оғиз боғлашлари» деган шеъри ҳам ўзбек адабий тилини ва бадиий нутқни ўз даврида янги бир стиль билан бойитиш бўлиб, унда автор руҳоний, эшонларнинг кирдикорларини уларнинг ўз тили орқали фош этади:

*Рўза тутдим хатм учун,
Қорига мен хасм учун,*

*Тушганидан хаштияк
Тортиб олмоқ расм учун,
Рўза тутдим, фитр учун,
Ҳам йиғишга ушр учун,
Бор закотин олмоққа
Қамбағалга хитр учун (II том, 71-бет).*

Шунингдек, Ҳамзанинг асарлари халққа яқин бўлган ва халқ тилидан олинган қуруқ сўз қулоққа ёқмас (IV том, 93-бет), бермаснинг ошии пишмас (IV том, 101-бет), тайёр ошга баковул бўлмоқ (IV том, 104-бет), суюнган кўзга султон кўринмас (IV том, 106-бет), доно сўзини, нодон кўзини тергайди (IV том, 158-бет), чигирткадан қўрққан бугдой экадими? (IV том, 164-бет), санамасдан саккиз деманг (III том, 109-бет), сулаймон ўлиб, девлар қутулибди (III том, 113-бет), арпангни хом ўрдимми? (III том, 119-бет), ўйчи ўйига еткунча, таваккалчи ўйига етибди (IV том, 164-бет), бой бойга боқар, сув сойга оқар (III том, 132-бет), ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан (III том, 140-бет), пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур (III том, 141-бет) каби асосан бой ва руҳонийларнинг кирдикорларини фош қилувчи, меҳнаткаш халққа мадад берувчи халқ мақоллари ва мазмундор афоризмлари билан ҳам қондириб суғорилган.

Бундан ташқари, Ҳамзанинг асарларида салбий маъноларни ифодалаш учун қўлланувчи жуда кўп бошқа хил халқ сўзлари, халқ ҳажвларидан олинган иборалар, фразеологизмлар билан бир қаторда ижобий маъноларни ташувчи, халқ қизиқчилигини акс эттирувчи, халқнинг ҳис-туйғуларини ифодаловчи сўзлар ҳам ишлатилганки, улар Ҳамза асарлари лексикасининг асосий томонини ташкил этади. Шунинг учун ҳам бу масалалар алоҳида илмий кузатишнинг ва махсус илмий ишнинг объекти бўлмоғи лозим.

Биз ушбу ўринда фақат шуни қайд қилиб ўтмоқчимизки, Ҳамза ўз даврининг илғор революционер шоири, замонасининг энг муҳим масалаларини куйлаган халқ фарзанди ва халқ куйчиси сифатида ўзбек миллий адабий тилини ривожлантирувчиларнинг илғорлари сафида туриб кураш олиб борди, ўзбек адабий тилини ва бадий нутқни замонавий сўзлар ва формалар, неологизмлар билан тўлдириб борди ва шу орқали адабий тилни янги забардаст замонга мос равишда ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшди. Шунинг учун ҳам Ҳамза асарларида рус тилидан олинган *большевик, 8 март,*

губком, совет, комсомол, ячейка, шўро каби совет — интернационал сўзлари билан бир қаторда, қизил аскарлар, хизматчилар, меҳнатчилар каби янги маъно ифодаловчи сўз ва бирикмалар учрайди:

Яна истар хоинлар
Қилмоқ қонхўрлик.
Битсун энди истибдод
Бирла кўнтрлик!
Ишчи эрлар гулшани
Яшнасун турлик! (III том, 34-бет);
Биз агар ишчи, деҳқон ҳам қизил аскар
Биргалашсак, фирқа бўлиб раҳбар,
Тўкамиз тутдак дунёдан шаҳаншоҳлик, сарватни,
Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра (III том,
39-бет)

Буларнинг ҳаммаси Ҳамзанинг ўзбек совет адабиётини янги замонавий мазмун ва революцион руҳ билан бойитиб, ўзбек совет адабиётига асос солишдек улуғ ишни бажариш билан бир қаторда, унинг эски ўзбек адабий тилини қайта ишлаш, уни жонли халқ тилига яқинлаштириб, ҳозирги ўзбек адабий тилини шакллантиришдаги роли ҳам беқиёс эканлигини кўрсатади, шоирнинг ўзбек адабий тилини функционал-стилистик жиҳатдан ривожлантиришда ҳам муҳим роль ўйнаганидан далолат беради.

Ўрни келганда, ҳар замонда учраб қолаётган бир фикрга муносабат билдирмоқчи эдик. Айрим илмий ишларда Ҳамзани ҳозирги ўзбек миллий адабий тилининг асосчиси сифатида баҳолайдилар. Масалан, проф. Ф. Абдуллаев қуйидагиларни ёзган эди: «...Алишер Навоийни ўзбек классик адабиётининг асосчиси, отаси деб ҳукм чиқарганмиз, бинобарин, у ўзбек классик адабий тилининг асосчиси деб ҳам аталишга бус-бутун ҳақлидир. Чунки она адабиёти учун кураш Алишер Навоий тушунчасича она тили учун курашнинг таркибий қисмидир. Шу нуқтан назардан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга нисбатан ўзбек совет адабиётининг асосчиси деган баҳо қанчалик тўғри ва адолатли бўлса, у ўзбек миллий адабий тилининг асосчиси деган баҳони олишга ҳам шунчалик ҳақлидир»¹⁵.

¹⁵ Абдуллаев Ф. Ҳамза ва ўзбек адабий тили//Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. № 6. 12-бет.

Бу фикр кейинги вақтларда айрим ёш тадқиқотчилар томонидан ҳам такрорланмоқда: «Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлса, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳозирги ўзбек миллий адабий тилининг асосчиси ҳисобланади»¹⁶.

Бизнингча, Ҳамзанинг ўзбек совет адабиётини, адабий тилни ривожлантиришдаги хизматларини эътиборга олган ҳолда юқоридаги фикрларга қуйидаги сабабларга кўра қўшилиб бўлмайди.

Биринчидан, марксизм-ленинизм таълимотига кўра, миллий тилнинг асосчиси бўлмайди, унинг асосчиси шу тилни яратган ва шу тилнинг эгаси бўлган халқ ҳисобланади. Демак, миллий адабий тил, унинг асосчиси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш лозим бўлади.

Иккинчидан, адабий тилнинг асосчиси деб айрим шахсларнинг тан олиниши фақат феодализм даврига (ундан олдинги даврга ҳам) ва жуда борса илк капитализм давригагина хос ҳодисадир, лекин бу ҳодиса социализм даврига хос эмас.

Капитализмдан кейин, хусусан социализм даврида саводхонларнинг кўпайганлиги билан бир қаторда китоб, журнал ва газета чиқарувчи, адабий тил билан иш қўрувчи муассасалар ва техник воситалар ҳам жадаллик билан кўпая боради (мактаблар, театрлар, матбуот органлари, радио, телевидение сингари жуда кўп оммавий ахборот воситалари ва маданий-оқартув муассасалари). Бу даврда адабий тилни қайта ишлаш-ни бирор шахснинг тўлиқ амалга ошириши қийин, адабий тилни қайта ишлаш билан ўнлаб муассасалар ва юзлаб шахслар (жумладан, ёзувчилар, шоирлар, маданият ходимлари, олимлар, таржимонлар ва бошқалар) шуғулланадилар. Шунинг учун ҳам бу даврдаги адабий тил миллий адабий тил деб аталади.

Учинчидан, бу даврда адабий тилнинг формаси бутунлай янгидан яратилмайди, балки адабий тил, унинг айрим нормалари қайта ишланади, холос (А. М. Горькийнинг адабий тилни қайта ишланган тил, деб атаганига алоҳида эътибор беринг). Демак, эски адабий тилнинг нормаларини, материалларини бутунлай йўқотаман деган киши Дон Кихотлар ҳолатига тушиб қолиши мумкин.

Тўртинчидан, Ҳамзани ҳозирги ўзбек адабий тилининг асосчиси деб атай бошлаган баъзи кишилар Ҳам-

¹⁶ Махматмурадов Ш. Язык «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи. Автореф. дис. канд. филол. наук. Ташкент. 1982. С. 20.

занинг ўзбек совет адабиётини асослаш соҳасидаги хизмати билан ўзбек адабий тили соҳасидаги хизматларини тенг қўйиб баҳоламоқдалар, лекин бу иккала ижтимоий ҳодисанинг (адабиёт ва тилнинг) характери, хизмати ва такомиллашувининг фарқига бормаслик оқибатидир. Чунки адабиёт устқурма категориясига мансуб, шунинг учун ҳам социализм даврида ижтимоий базис, синфлар ўзгариши билан, идеология, сиёсат ва дунёқарашнинг ўзгариши билан боғлиқ равишда янги дунёқараш ва янги идеологиянинг байроқдори бўлган бадиий адабиёт ҳам албатта тубдан ўзгаради, эски адабиёт ўрнида янги адабиёт юзага келади. Лекин ижтимоий тузумнинг, сиёсатнинг ёки идеологик қарашларнинг ўзгариши тилни, жумладан, адабий тилни бутунлай ёки тубдан ўзгартиришга олиб келмайди. Қолаверса, ҳаётдаги янги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган тилдаги янги ўзгаришлар, ҳатто сифат ўзгаришлари ҳам устқурма категориясига кирувчи ижтимоий ҳодисалар сингари эскини инкор қилиш йўли билан ҳосил бўлмайди, балки эскини тўлдириш ва мукаммаллаштириш йўли билан, аста-секин янги сифатга ўтиш, билан юзага чиқа бошлайди.

Шуларга кўра рус олимлари ҳам, жаҳон олимлари ҳам ҳозирги вақтда ҳеч бир кишини миллий адабий тилнинг асосчиси деб байроқ қилиб кўтараётганлари йўқ. Масалан, А. М. Горький рус совет адабиётининг, умуман, социалистик реализм адабиётининг асосчиси бўлгани ҳолда ҳозирги рус миллий адабий тилининг асосчиси деб ҳисобланмайди. Ёки С. Айний тожик совет адабиётининг асосчиси деб ҳисоблангани ҳолда, ҳозирги тожик миллий адабий тилининг асосчиси деб ҳисобланмайди ва ҳоказо.

Демак, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўзбек миллий адабий тилини ривожлантириш соҳасидаги ҳамма хизматларини тўлиқ тан олганимиз ҳолда, уни ҳозирги ўзбек миллий адабий тилининг асосчиси деб аташимиз илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу ерда Ҳамзанинг ҳозирги ўзбек миллий адабий тилини ривожлантириш соҳасидаги хизматлари ва бу соҳага қўшган катта ҳиссаси ҳақида ҳар қанча гапирса арзийди (Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ва бошқа атоқли сўз санъаткорларининг ҳам ҳар бирининг ҳозирги адабий тил тараққиётида ўзига хос улуши ва ҳиссаси бор). Шунга кўра, Ҳамзани эски ўзбек адабий тили билан ҳозирги ўзбек миллий адабий тилини боғловчи ўзига хос кўп-

рик деб аташ тўғрироқ бўлади. Ҳамзанинг бундай хизматларини синчиклаб ўрганиш эса барча филолог олимларнинг энг муҳим ва энг зарур вазифаларидан биридир.

«ЎТГАН КУНЛАР» РОМАНИНИНГ ТИЛИ ҲАҚИДА

Атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Ўтган кунлар» номли тарихий романи китобхонни мафтун қиладиган қимматли асарлардан биридир. Бу асарнинг ўзбек совет адабиётида алоҳида ўрни ва алоҳида қиммати бор¹. «Ўтган кунлар» романи ўзбек совет прозасининг классик намунаси бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам машҳур совет шарқшунос олими Е. Э. Бертельс «Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди»²,— деган эди.

Инсонпарварлик, ижтимоий адолат, ростгўйлик, қаҳрамонлик, вафодорлик туйғулари билан, золимларга чексиз нафрат, меҳнаткаш халққа муҳаббат руҳи билан суғорилган бу романда ўзбек халқининг XIX аср ўрталаридаги ҳаётининг тўлиқ бадий картинаси берилган. Унда ўзбек савдогарлари илғор қисмининг ҳаёти, орзу-истаклари халқ ҳаёти фонида анча кенг тасвирланган. Романда хон ва феодал беклар ўртасидаги ўзаро бемаъни тарафкашлик урушлари қаттиқ қораланади. Автор қорачопонликлар билан қипчоқлар ўртасидаги ўзаро қирғинларни, Қўқон хонлиги билан Тошкент беклиги ўртасидаги тарафкашлик жангларини тасвирлар экан, бу қирғинлардан фақат фитначи беклар, «дарҳол 15 ёшдан то 70 ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар», тарзидаги фармонлар чиқарган. Муsulмонкул, Худоёрхон, Азизбек каби золим хонлар ўз

¹ Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди, хусусан, «Ўтган кунлар» романи таҳлилига бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилган. Булар орасида Ойбек, С. Ҳусайн, И. Султон, М. Қўшжонов, Ҳ. Ёқубов, И. Мирзаев, Э. Қаримов, Ф. Насриддинов каби олимларнинг асарлари алоҳида ўрин тутadi. Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли//Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 14-том. Тошкент. 1979. 113—179-бетлар; Султон И. Абдулла Қодирий//Султон И. Асарлар. 2-том Тошкент. 1972. 333—393-бетлар; Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. Тошкент. 1977 ва ҳоказо.

² Қодирий Ҳабибулла. Отам ҳақида. Тошкент. 1983. 55-бет.

қора ниятларини амалга ошириш учун фойдаланганликларини кўрсатиб беради. Бу жиҳатдан асарнинг айниқса «Тошкент қамалда», «Тошкент устида қора булутлар», «Азизбек», «Мусулмонқул», «Қирғин» каби боблари характерлидир. Чунки бу бобларда ўзаро қирғинларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳам, уларнинг мамлакат ҳаётини издан чиқариб, халққа етказган зарар-кулфатлари ҳам ҳаққоний тасвирланган.

Асарда эксплуататорлик тузумининг, жумладан, чирган феодализмнинг инсонни шахс эркинлигидан тамомила маҳрум этиб, турли жабру ситамларга мубтало қилишини кўрсатишга, эски урф-одатларнинг яроқсизлигини фош қилишга катта ўрин берилган ва бу масалалар ҳам автор томонидан зўр маҳорат билан тасвирланган. Ёзувчининг усталиги аввало шундаки, у воқеаларни четдан туриб қуруққина баён этиб қўяқолмайди. Аксинча, ўтмишнинг ёрқин картиналарини яратиш орқали китобхонни тасвирланаётган ўша ҳаёт ичига олиб кириб, кишини-киши томонидан эзишга асосланган эксплуататорлик жамиятининг жуда кўп жирканч томонларини ўқувчи кўз ўнгидан очиқ-ойдин гавдалантириб беради.

Тошкентлик Отабек исмли савдогар йигит билан марғилонлик Кумушбиби номли оқила қиз ўртасидаги севги саргузашти роман сюжетининг асосини ташкил қилади. Бироқ ёзувчи бу севги саргузаштини тўлиқ тасвирлаш билан кифояланиб қолмайди. Шуниси характерлики, автор икки ёшнинг севгисини тасвирлаш фониди (кўп ҳолларда автор ижтимоий ҳаёт тасвирини роман воқеасининг биринчи планига ўтказиши), ўша даврнинг ижтимоий характеристикасини бериб, ўша давр халқ ҳаётининг тугал бадий эпоеясини яратади. Автор Отабекнинг Марғилонга бориб, Кумушбибига уйланишини, бу икки ёшнинг бир-бирига бўлган самимий муҳаббатини, уларнинг эски урф-одатлар ва қора ниятли кишилар қаршилигига дуч келиб, руҳан эзилишларини, ҳижрон ўтида ёнишларини, кундошлар ўртасидаги можароларни ва шу каби воқеаларни ўша давр ижтимоий ҳаёти билан, хонлик ва бекликларнинг ўзаро тарафкашлиги натижасида халқ бошига етказилган беҳад кулфатлар, сарой фитналари сингари воқеалар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Асар ғоясини ёзувчи табиий равишда романнинг умумий руҳидан келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам романдаги ҳар бир персонаж ва ҳар бир деталь асар механизмининг органик бир қисмини ташкил қилади. Уларнинг ҳар бири асар сю-

жети ва архитектуроникаси тараққиётида ўз вазифаси ва ўз ўрнига эга.

Романдаги характерларнинг ҳаммаси ҳам пишиқ ва ёрқин ишланган. Шунинг учун ҳам ундаги Отабек, Қумушбиби, Юсуфбек ҳожи, Зайнаб, Ўзбек ойим, Ҳасанали, Офтоб ойим, Мирзакарим қутидор, Ҳомид каби асосий образларгина эмас, Хушрўйбиби, Тўйбека, Ойбодок, Жаннат кампир, Саодат, уста Олим, Нусратбек сингари иккинчи даражали персонажлар ҳам китобхон ёдида узоқ сақланади. Автор асардаги образлар характерини усталик билан индивидуаллаштирган. Шунинг учун ҳам образларнинг маънавий қиёфаси, ҳар қайсисининг ҳар хил усулда ҳаракат этиши, хулқ-атвор ва ташқи кўриниш жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиши кўзга яққол ташланиб туради.

Романнинг бош қаҳрамони Отабек образида ёзувчи ўша даврнинг прогрессив ғояларини мужассамлантирган. Абдулла Қодирий Отабек образи орқали «Россиянинг Шарққа нисбатан ўйнаган прогрессив ролини»³, қаҳрамон дунёқарашидаги ўзгаришни кўрсатишга алоҳида аҳамият беради. Отабек хонлик тузумини қоралаб «ўруснинг идора тартибини дастуриламал этиш»— руслардан ўрнак олиш керак, деган ғояни олға суради. Бу Отабекнинг «Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизни худди бир ўйинчоқ билдим» сингари сўзларидан ҳам очиқ англашилади.

Отабек ўз ватанини севади ва унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан тараққий этишини истайди. Шу нуқтаи назардан у феодал ва беклар ўртасидаги ўзаро гарафкашлик урушларини қоралайди. Отабек ўша даврда ҳукмрон бўлган феодал урф-одатлари билан ҳам келишолмайди. У шахснинг эркин, севгининг озод бўлишини хоҳлайди. Шунинг учун ҳам Отабек фақат севгилиси Қумушбиби билан биргаликда ўзини бахтиёр ҳис этади. «Ота-она орзуси» бўлган Зайнаб олдида эса ўзини жонсиз ҳайкалдек сезади ва шу билан ҳам ўзининг кучли иродасини, Қумушбибига бўлган самимий муҳаббатини ва ҳурматини намойиш қилади. Ёзувчи Отабек билан Қумуш, Отабек билан Зайнаб, Қумуш билан Зайнаб ўртасидаги муносабатларни тасвирлаш орқали бурч ва ҳиссиётга, севги ва ҳавасга доир чуқур фалсафий хулосалар чиқаради.

Отабек ота-онасининг қистови билан Қумушнинг устига кундош қилиб, Зайнабни олишга мажбур бўлади.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Т. XXI. С. 211.

Бироқ кундошлик туфайли севишган оиланинг тотувлиги бузилади. Кумушни заҳар бериб ўлдирган Зайнаб охир-оқибатда жинни бўлиб, дайдиб юради. Шундай қилиб, Отабек ҳам, Кумуш ҳам, Зайнаб ҳам ўз муроду мақсадларига ета олмайдилар. Адолатсиз ижтимоий тузумнинг айби билан уларнинг ҳаёти фожиали равишда тугайди. Шуниси яхшики, асардаги бош қаҳрамонлар ҳаёти бевақт ўлим билан якунланса-да, романда пессимистик руҳ кўринмайди. Зотан, Отабек билан Кумушнинг ўлими — оддий ўлим эмас. Аксинча, ўтмиш ижтимоий тузумини ва феодал урф-одатларини қораловчи ўткир айбномадир.

Романдаги иккинчи ва учинчи даражали образлар ҳам ниҳоятда пухта ўйланиб танланган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос бир оламни ташкил этади ва ҳеч қачон бир-бирини такрорламайди. Аммо бир-бирини тўлдириб, асарда умумий бир бутунликни ҳосил қилади. Масалан, Юсуфбек ҳожи образида тадбирли, инсонпарвар, адолатпарвар, шу билан бирга, маълум даражада келажакни кўра билувчи, ўз халқи ва юртининг тақдири учун қайғирувчи ва уларнинг манфаатини улуғловчи амалдор, ўз ниятлари пучга чиққанда ҳам тушкунликка берилмаган иродали маслаҳатгўй, меҳрибон ота қиёфаси намоён бўлса, Мусулмонқул ва Азизбек образларида инсонлик қиёфасини бутунлай йўқотган, Ватан ва халқ тақдирини ўйламайдиган, уни ўз шахсий манфаати йўлида поймол қиладиган худбин, золим ва қонхўр беклар қиёфаси фош этилади.

Юсуфбек ҳожи умрининг асосий қисмини «бўлмаганларга бўлишиб» ўтказган тадбирли киши. У аввал Азизбекка ўхшаш амалдорларга умид кўзи билан қарайди. Уларга садоқат билан хизмат қилади, уларни адолатга ундайди. Лекин улардан яхшилик чиқмагач, алданган, «тақдир киноясига» йўлиққан Юсуфбек ҳожи адолат ўрнатишнинг янги йўлини ахтариб, эски, адолатсиз ҳоким Азизбекнинг ўрнига, янги «адолатли» ҳоким қўйишга ва шу йўл билан юртда адолат ўрнатишга интилади. Бироқ Азизбек ўрнига Нормуҳаммад каби ҳокимларнинг келиши билан ҳам аҳвол ўзгармайди. Ёзувчи бу ўринда адолатли хонлик тарафдори бўлган Юсуфбек каби прогрессив давлат арбобларининг типик образларини яратиш билан бирга, бир ҳоким кетиб иккинчи ҳоким келиши билан халқ ҳаётининг тубдан ўзгармаслигини ҳам кўрсатиб ўтади.

Романдаги «Тахт устига қўндирилган жонли ҳайкал Худоёрхон», халқ қонини сув қилиб ичган Мусулмонқул

ошириш учун халқнигина эмас, балки бир-бировларини ҳам алдашдан қайтмайдиган, халққа ва ҳатто ўз шерикларига тез-тез хиёнат қилиб турадиган фитначи, амалпараст, золим бек ва хонлар берилган. Масалан, Мусулмонқул ўз куёви ва жияни Худоёрхонга қарши ҳаракат қилишдан ҳам қайтмайди. Бу соҳада у жосуслардан, жаллодлардан, Ҳомидга ўхшаш пасткашлардан кенг фойдаланади. Хон Худоёрхон эса авваллари тоғаси ва қайнотаси Мусулмонқулга қарши ҳаракат қилишдан қўрқади. Лекин пайт келиши билан уни ағдариб ташлайди. Азизбек ҳам ана шундай хиёнатчи амалдорлар тоифасидан бўлиб, у вақти келганда халққа ялиниб адолат ваъда қилади ва ўз позициясини «муштаҳкамлаб» олгач, халққа ўринсиз оғир солиқ солади.

Отабек билан Кумушбиби ўртасидаги соф ва мусаффо севгига ғов бўлишга интилган, инсон бурчи ва қадр-қимматини оёқости қилувчи қора юрак Ҳомид жаҳон адабиётида машҳур бўлган Яго типигаги шахсларнинг умумлашма образидир. У кишилар орасида авваллари «Ҳомид хотинбоз» деб «шуҳратланади». Автор тили билан айтганда, «кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашганда унинг отида тақалган лақабини қўшиб айтмасалар. ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдилар» (8-бет)⁴. Лекин Ҳомиднинг хотинбозликдаги «шуҳрати» унинг хотин-қизларни ҳурмат қилишида эмас, аксинча, хотин-қизларга шахсий мол сифатида ўз ҳайвоний ҳирсини қондиришдаги бир қурол сифатида қарашида ва уларга нисбатан ҳадсиз зулм ўтказишидадир. Унинг хотинларини бошқариш «системаси» асосида қуйидаги «фалсафа» ётади: «Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қила оласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйганимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас» (12-бет). Мана шу одамгарчилик қиёфасини йўқотган Ҳомид Отабек ва Кумушбибиларнинг соф муҳаббат ва инсоний туйғу асосида қурилган оиласига ҳасад кўзи билан қараб, уларнинг турмушига суиқасд уюштиради. У ўзининг қабих ниятига эришиш учун ҳар қандай пасткашликдан қайтмайди. Аввал қушбеги Ўтаббойга бегуноҳ Отабек, Мирзакарим қутидор ва унинг одамлари устидан «бир ватанпарвар» сифатида арз қилади. Сўнгра сири фош

⁴ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 (кейинги мисоллар ҳам асарнинг шу нашридан олинади).

бўлиб, ўзи қазиган чуқурга ўзи йиқиладиган бўлгач, хонга бориб ўзини «бир ғариби бечора» сифатида танитади ва адолатли қушбегини ҳам Отабекларнинг шериги деб чақади. Бу «хунари» ҳам иш бермагач, Ҳомид жамиятнинг энг паст қўйқалари—Содиқ, Мутал, Жаннат кампир каби ўғри ва ялмоғизларни ишга солиб, ўз қора ниятига етмоқчи бўлади. Шунинг учун ҳам ундан ҳамма нафратланади. Ўз хотинлари ҳам ундан жирканадилар ва унга ўлим тилайдилар. Ҳомиднинг ўз хотинлари билан муносабати романда қуйидагича тасвирланади: «Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотин учун ҳам улуг бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундош унинг олдига киришдан қўрқиб, яна тўғриси, унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб, ҳовлида юрарлар, икки кундош бил иттифоқ унга (Ҳомидга — Ҳ. Д., Б. И.) ўлим сўрарлар: Қўқонда ўлса, ўлигини итлар еса, биз ачинарми эдик, деярлар эди» (64-бет).

Роман меҳнаткаш халқ вакилларига чуқур ҳурмат руҳи билан суғорилган. Бинобарин асардаги меҳнаткаш эрлар образи ҳам, меҳнаткаш хотин-қизлар образи ҳам алоҳида қунт билан тасвирланиб, улар романда муҳим ўрин эгаллайдилар. Ҳасанали ва уста Олим каби меҳнаткаш эрлар, Тўйбека, Ойбодоқ сингари чўрилар, Саодат ва унинг онаси сингари меҳнаткаш хотин-қизлар образларининг зўр муҳаббат билан яратилиши фикримизнинг исботи бўла олади.

Романдаги Ҳасанали образи уддабурон, тadbирли, садоқатли, ақлли, меҳнаткаш, соф виждонли, меҳрибон, умуман, оддий инсонга хос энг яхши фазилатларни ўзида мужассамлантирган киши образи сифатида китобхон ҳурматига сазовордир. Асардаги уста Олим образи орқали автор ўша вақтдаги гоҳ синиб, гоҳ ўзини ўнглаб тирикчилик ўтказган, қўли гул бўлса ҳам бахт топа олмаган, лекин жамият тараққиётига ва ишлаб чиқаришнинг такомиллашувига ҳисса қўшган соф виждонли ҳунарманд косиблар реал тасвирланган.

Романда хотин-қизлар образлари ҳам ўрин эгаллайди. Автор ўзбек хотин-қизларининг хилма-хил характерларини яратган. Қумушбиби, Ўзбекойим, Офтобойим, Саодат, Ойбодоқ, Тўйбека, Зайнаб, Хушрўйбиби каби ўнлаб хотин-қизлар образлари шулар жумласидандир. Қумушбиби вафодорлик, гўзаллик ва самимийлик тимсоли бўлса, Хушрўйбиби ичи қоралик ва шумликнинг, баттоллик ва ёмонликнинг, беҳаёлик ва урушқоқлик-

нинг, ўжарлик ва худбинликнинг тимсолидир. Хушрўй-биби ўз типиклиги ва оригиналлиги жиҳатидан жаҳон адабиётида машҳур бўлишга моликдир. У ота-она ҳур-матини ҳам, аждодлар анъанасини ҳам ва умуман одамлар орасида одоб тусига кириб қолган қоидаларни ҳам чақа пулга олмайди. У ҳамма нарсадан ўзини, фақат ўзининг шахсини устун қўяди. У истаса эрга тегаети, истаса кундошини боласи билан ҳовлидан кўчага ҳайдайдиги ва истаса оламини титратган эри Нусратбекни ҳам бир зумда гум қилади. У яхшилик, дўстлик, қариндошлик каби муносабат ва ҳислатларни тан олмайди ва кези келганда уларга тупуришдан ҳам қайтмайди. Бу соҳада унинг ўз «фалсафаси» бор. Бу фалсафани синглиси Зайнабга қуйидагича тушунтиради: «Мен йиғлашни билмайман, кишилар йиғлаганда менинг кулгим қистайди... Душман ўзи нима деган сўз? Мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман. Масалан, сен ўзинг: отангга, онангга дўстим деб ишондинг. Аммо улардан нима яхшилик кўрдинг?» (368—369-бетлар).

Хушрўйбиби ўз «яшаш системасини» синглиси Зайнабга ҳам ўргатади ва уни ўзи каби бўлишга ундайди. Бироқ одамгарчилик қиёфасини бутунлай йўқотмаган Зайнаб ўз опасининг изидан охиригача бора олмасдан, ора йўлда майиб бўлади. Шундай қилиб, Зайнаб адолатсиз тузумнинг, феодал урф-одатларнинг қурбони бўлади. Биринчи қарашда Зайнаб романдаги ҳамма кўнгилсиз воқеаларнинг, фожиаларнинг сабабчисидек кўринади, Зайнаб Кумушбидини ўлдиради, унинг чақалоғи Ёдгорбекни етим қолдириб, Отабекнинг тотув оиласини бузади. Аслида бундай эмас. Зайнаб ашаддий, ёмон ниятли салбий образ эмас, балки Отабек, Кумуш ва Зайнаблар яшаган ўша адолатсиз тузумнинг қурбонидир. Зайнаб кундошлик азобига маълум даражада чидаган, эски урф-одатлар бўйинтуруғини улоқтириб ташлай олмаган, яхшилик йўлини топа олмаган, бутунлай ёмонлик йўлини ҳам ҳазм қилиб олмаган бахтсиз ва бечора жувон. Шунинг учун у китобхонга ҳам ачинарли, ҳам нафратланарли бўлиб қолади.

Жаннат кампир образи ҳам салбий типлар ичида алоҳида ўрин тутаети. Айниқса бу образ авторнинг класик адабиётимиздан ва халқ оғзаки ижодидан усталик билан ижобий фойдаланганлигининг далилидир. Жаннат кампир образи Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Ёсумон кампирни эслаети. Жаннат

кампир ҳам ёсумонлик қилиб Кумушга ўзини холис хизмат қилувчи киши сифатида кўрсатади ва уни алдаб, зўр қайғуга солади, бундан ўзи роҳатланиб кулади: «Кумушбиби Жаннат кампир келтирган мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқиб тамом қилди-да, жонсиз бир товуш ила «уятсиз!» деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... йиқилишда қўлидан чиққан қоғоз парчаси шамол билан учиб бориб боши ёнига тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара (Ёсумон—Жаннат кампир—*Х. Д., Б. Й.*) чиқиб, бир-икки қайта унга кулиб қарагач, йўқолди...» (166-бет).

Жаннат кампир ўқувчига Ёсумон кампирни ҳар қанча эслатмасин, барибир у ўзбек реалистик адабиётида оригинал бир тип сифатида ўз ўрнига эга.

Отабекнинг онаси Ўзбекойим образи ҳам ўзига хос мураккаб бир характерни ташкил этади. У меҳрибон, содда она, унча-мунчани ҳисоб қилмайдиган бойвучча, эри Юсуфбек ҳожини ўз айтганига кўндира олувчи ҳоким, ҳам баъзи нозик ҳаракатларининг оқибатини ўйлаб кўрмайдиган калтабин аёл. Шунинг учун ҳам у ўғли Отабекни қаттиқ севишига қарамай, уни ва эри Юсуфбекни ўз иродасига бўйсундиради, оқибатини ўйламасдан, иккинчи келинни—Зайнабни мажбуран олиб беради ва Кумушни кўриб, уни ёқтиргач, Зайнабни бутунлай менсимай қўяди.

Кумушнинг онаси Офтобойим эса мулоҳазали ва муҳокамали аёл бўлса-да, аксарият ҳолда у эрининг кўнглига қараб иш кўради, ўзининг ибобилиги, андишалилиги, вазмин табиати билан ажралиб туради.

Хуллас, асардаги образларнинг ҳаммаси ҳам такрорланмас даражада индивидуаллаштирилган, тўлақонли типлар ҳисобланадилар.

Автор характерлар яратишда психологик таҳлилдан унумли фойдаланади, образнинг ички кечинмаларини тиниқ бўёқларда аниқ қилиб очиб беради. Бунга айниқса асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш образларида очиқ кўриш мумкин. Отабекнинг иккинчи хотин олишга мажбур қилиниши, қайнатаси Мирзакарим қутидор томонидан ноҳақ қувилиши, кундошлар ўртасидаги келишмовчиликлардан руҳан азобланиши, Кумушбибининг ўлими туфайли юз берган картиналар, ёки Кумушбибининг тўй, ҳижрон ва кундошлик, ҳомиладорлик давридаги ички кечинмалари тасвири психологик анализнинг намунасидир.

«Ўтган кунлар» романининг ишонтириш қуввати ниҳоятда кучли эканлигини ҳам алоҳида кўрсатиб ўт-

моқ лозим. Абдулла Қодирий асарнинг ишонтириш қувватини, асар реализмини таъминлаш учун турли приёмлардан, тарихий факт ва шахслар образларидан ҳам унумли фойдаланган. Масалан, романда бадий тўқима образлар билан бир қаторда Худоёрхон, Мусулмонқул сингари тарихий шахслар образлари ҳам берилган. Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам романнинг 366-бетида «Мен — ёзувчи, «Ўтган кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим», — дейиш билан романда тарихий фактлардан ҳам фойдаланганлигига ишора қилади. Лекин ёзувчининг тарихий фактлардан фойдаланганлиги бу асарнинг ва ундаги образларнинг катта бадий умумлашма характерга эга эканлигини инкор этмайди. Шунинг учун асарнинг ишонтириш қуввати асосан тарихий фактлар ва тарихий шахсларнинг ишлатилишида бўлмасдан, балки романдаги ҳар бир деталнинг, ҳар бир характернинг, ҳар бир хатти-ҳаракатнинг пухта ишлаб чиқилганлигида ҳамда ўз ўрнида тасвирланганлигидадир. Зотан, ёзувчи Абдулла Қодирий ҳар бир персонажнинг ўз характериға, ўз психикасига хос бўлган шундай қилиқ ва ҳаракатларни ишлатадики, булар шу вазиятга бутунлай мос тушади. Уларни ўқиган киши ушбу персонажларнинг ушбу шароитда бошқача бир хил ҳаракат қилишини хаёлиға ҳам келтиролмайди.

Романдаги юқорида кўриб ўтилган жуда катта ижтимоий фикрлар ва жуда кўп проблемалар кучли мантиқ билан берилган. Авторнинг шундай катта масалаларни юқори бадий дид билан ифодалай олганлиги, романи самимий лиризм билан суғора олганлигига киши беихтиёр қайта-қайта таҳсинлар ўқийди. Романнинг лирик чекинишларға ва қаҳрамонлар руҳий ҳолатларини фақат лирик йўл билан ифодалашға бағишланган алоҳида боблари ва саҳифалари ҳам кўп. «Тўй», «Қизлар мажлиси», «Унутмайсизми», «Қувланиш», «Унута олмаса нима қилсин», «Наво куйи», «Ҳасан алининг ҳийласи», «Кумушнинг сўз ўйини», «Ой куни яқин эди» каби боблар шулар жумласидандир.

Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романининг яна бир фазилати шундаки, бу асар бошдан-оёқ миллий колорит билан суғорилган. Буни образларнинг ички ва ташқи қиёфасида ҳам, пейзаж ва сюжет тасвирида ҳам персонажлар нутқида ҳам — ҳамма жойда кўрамиз. Романдаги бу миллий колорит роман реализмини кучайтириш билан бирға, халқимизнинг этнографиясига,

меҳмон кутиш, қиз узатиш, совчи юбориш, тўй, келин туширишга оид маълумотлар беради.

«Ўтган кунлар» романи сюжети ва композицион қурилиши жиҳатидан ҳам пухта ишланган. Романдаги воқеалар занжири бир-бири билан шундай мустаҳкам боғланганки, асарнинг дастлабки бобини ўқиб чиққан киши унинг ҳамма бобларини ўқиб чиқмасдан тинчимайди. Чунки уни ўқий борган воқеа давомини ва ечимини орзиқиб кутади. Шуниси характерлики, автор сюжетнинг, қаҳрамонлар саргузаштининг ялтироқлигига, «қизиқарлигига» берилиб кетмайди. Қаҳрамонлар характерини асар сюжетининг соясида қолдирмайди. Аксинча, сюжет тўқишни характер яратиш билан диалектик бирликда олиб боради ва сюжетни характер яратиш ишига бутунлай бўйсундиради.

«Ўтган кунлар» романи чуқур мантиқли, мазмунли ва чиройли жумлаларга, оригинал ва хилма-хил тасвирий воситаларга бой бўлиб, ўзбек тилининг нақадар бой ва ранг-баранглигини ўзида очиқ ифода этади.

Академик ёзувчи Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асарида ҳаққоний таъкидлаганидек, «Ўтган кунлар» романида ёзувчи (Абдулла Қодирий—Х.Д.Б.И.) тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашиларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, фоят каттадир»⁵.

Дарҳақиқат, «Ўтган кунлар» романини кўздан кечирар эканмиз, Абдулла Қодирийнинг она тилимиз хази-насидан асар воқеасини ифодалаш ва образлар характерини очиш учун танлаб олган сўзлари табиий, уларни ишлатиш усули, ёзувчининг стили эса равонлигига тўла ишонч ҳосил қиламиз. Абдулла Қодирий персонажлар тилини ҳам автор нутқини ҳам моҳирлик билан ишлаган. Тилни индивидуаллаштириш приёмининг оригинал тарзда қўллаб, бу соҳада диалектизм ва архаизмлардан, халқ мақол ва ибораларидан, сўз ўйинлари ва фразеологизмлардан баракали фойдаланган. Оригинал ўхшатишлар, янги-янги сифатлашлар, сермазмун муболағалар ва шу сингари хилма-хил тасвирий воситалар билан асар тилини безаган⁶.

⁵ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. XIV том. Тошкент: Фан. 1979. 143-бет.

⁶ Бу романнинг тил хусусиятлари Ф. Насриддинов томонидан махсус ўрганилган: Насриддинов Ф. Адибнинг йўли (Абдулла

Абдулла Қодирий тилида айрим грамматик формаларнинг ўзига хос тарзда ишлатилиш ҳоллари ҳам кўринади. Масалан, романда буйруқ феъли иккинчи шахс кўплик формасининг ва ўзбек феъли даражасининг ҳозирги тилимиздагига нисбатан бошқачароқ формада ишлатилиши кўзга ташланади (борингиз, буюрингиз, тўхтатмангиз, тинчсизландик, хаёлланиб, кучланиб, жавобланди кабилар). Шунингдек, романда қаратқич ва тушум келишикларининг тез-тез алмаштирилиши ҳам сезилади. Масалан, «Гапни (гапнинг) очилишига кўзи етиб» (130-бет), «душманни (нг) ишини битирдим» (259-бет), «Иттифоқни (нг) нима эканини билмаган» (290-бет) ва ҳоказо. Лекин бу ҳолларни роман тилининг камчилиги деб эмас, балки авторнинг ижодий изланиши деб тушунмоқ керак. Чунки, маълум бўлганидек, «Ўтган кунлар» романи ёзилаётган вақтда (20-йилларда) янги ўзбек адабий тили шаклланиш процессини ўз бошидан кечираётган эди. Бу даврда ёзувчи Абдулла Қодирий ҳам эски ўзбек адабий тилини жонли халқ тили асосида қайтадан ишлаб чиқиш соҳасида хизмат қилиб, жонли халқ тилининг айрим формаларини адабий тилга киргизишга интилмоқда эди.

Асарда айрим нуқсонлар ҳам бор. Масалан, унда меҳнаткаш халқнинг хон ва бекларга бўлган муносабатларини, уларга қарши олиб борган курашларини атрофлича тасвирлашга, синфий антагонистик курашни кўрсатишга етарли аҳамият берилмаган. Шунга қарамай, ўтмиш ҳаётнинг жуда кўп томонларини реал таъсирловчи бу ромanning тарбиявий-эстетик аҳамияти катта. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ўзбек совет адабиёти тарихида биринчи реалистик роман сифатида салмоқли ўринни эгаллайди. Абдулла Қодирий ўзининг ушбу романи билан ўзбек совет прозасида ўзига ўчмас бадий хайкал қўйди, деб бемалол айтиш мумкин.

ШОИР АСАРЛАРИНИНГ ТИЛИ ВА СТИЛИ ҲАҚИДА

Ҳамид Олимжон ўзбек совет адабиётининг улғайишига муҳим ҳисса қўшган ва совет адабиётида мустаҳкам ўрин эгаллаган новатор, оригинал шоир бўлиб, у лиризм билан сўғорилган ўйноқи ва равон мисралари

Қодирий маҳорати). Тошкент. 1971. 58—92-бетлар. Ёш олима Ҳавохон Қаҳҳорова «Абдулла Қодирий фразеологияси» деган темада кандидатлик диссертацияси ёқлади (1985).

билан халқ орасида кенг танилган сеvimли санъаткордир. Ҳамид Олимжоннинг бундай даражага эришувининг муҳим сабабларидан бири шундаки, у халқ тилининг бойлигини алоҳида сезгирлик ва эҳтиёткорлик билан ўрганди ҳамда ундан ўз асарларида усталик билан фойдаланди. Ҳамид Олимжоннинг тинимсиз ижодий изланишлари, ўз асарларининг тили устида қунт билан ишлаб, халқ тили бойлигидан керакли дурдоналарни танлай олиши — унинг асарларининг такрорланмас оригинал хусусиятга эга бўлишига олиб келди. Бу эса Ҳамид Олимжоннинг ўзига хос овоз эгаси бўлишини, унинг индивидуал стилини таъминлади.

Маълумки, ҳар бир ёзувчи ва шоирнинг, хусусан ўз овозига ва ўз ўрнига эга бўлган шоирнинг ўзига хос тили бўлади. Санъаткорнинг бундай ўзига хос тили унинг ҳар хил приёмларни, бадий-тасвирий воситаларни, айниқса, тил материалларини қандай ишлатишида, уларни қандай танлай билишида ва улар орқали ўзи айтмоқчи бўлган фикрни, ўз ғоясини ўқувчилар оммасига қай даражада образли, аниқ ва равшан қилиб етказа билишида кўринади.

Масалага шу нуқтаи назардан қараганда ёзувчи ёки шоирнинг тили ва стилини ўрганиш, умуман, уларнинг бадий маҳоратини ўрганиш билан чирмашиб кетади ва бадий маҳоратни ўрганишнинг калитини ташкил қилади.

Ишнинг мазкур қисмида Ҳ. Олимжоннинг новатор шоир сифатида бадий тил воситаларидан қандай фойдаланиши, вазн ўлчови, қофиялаштириш маҳорати, такрорлаш приёмидан, халқ иборалари ва фразеологизмлардан фойдаланиш йўллари каби баъзи масалаларга доир айрим мулоҳазалар айтиб ўтилади, холос.

* * *

Ҳамид Олимжон асарларининг тили ғоят жозибадор, ғоят чиройли, ғоят ёқимли тилдир. Уни ўқир эканмиз, у бизни ўзига тортади, ҳаяжонлантиради, бадий завқ беради. Ҳ. Олимжон ўз асарларида турли бадий приёмлардан моҳирона фойдаланади.

Маълумки, Ҳ. Олимжоннинг «Россия» шеъри (1943) шоирнинг минбарбоп, мазмундор ва лирик асарларидан бўлиб, у шоирни иттифоқ миқёсида танитган ва унинг катта санъаткор эканлигини намоён қилиб, Ҳамид Олимжонга совет ўқувчиларининг қалбидан ўчмас ҳурмат ва абадий ўрин олиб берган шеърлардан биридир. Бу шеърни шунчалик оммабоп ва шунчалик таъсирли

қилган нарса фақат ундаги кўтаринки руҳда ифодаланган гоявий мазмунгина эмас (гарчи бу биринчи ўринда турса ҳам), балки, шу билан бирга, шоирнинг бу асар тили устида қунт билан ишлаб, оригинал муболағалар, гўзал ўхшатишлар ярата олганлиги ҳамда авторнинг кўтаринки руҳига яраша кўтаринки ва мазмундор ифодалар топа билганлигида ҳамдир. Дарҳақиқат, «Россия» шеърини ўқир эканмиз, биринчи навбатда, авторнинг шеър мазмунига бутунлай мос бўлган, унинг таъсирини кучайтирган оригинал муболағалар ва гўзал ўхшатишлар топиб ишлатганига қойил қоламиз. Шоир Ҳамид Олимжон бу шеърни:

*Россия, Россия, азамат йлка!
Эй, осмон сингари бепоён Ватан!
Тўлдирган чоғда ҳам жаҳонни нурга
Қуёш қуча олмас сени дафъатан¹,—*

деган тўлқинлантирувчи ва ҳаяжонлантирувчи мазмундор мисралар билан бошлаган.

Шуниси характерлики, шоир юқоридаги тўрт мисрада она-Ватан — Россияга мурожаат қилади, ҳам оригинал муболаға яратиб, унинг таърифини беради, ҳатто бутун оламни ёритувчи қуёш ҳам Россияни дафъатан қуча олмаслигини кўрсатиш билан шоир Россиянинг нақадар кенг, улугвор ва қудратли мамлакат сифатидаги образини юқори даражадаги бадий йўл билан ифодалайди:

*Узун дарёлар ҳам камар бўлолмас,
Қўшилиб чулғанса сенинг белинга,
Дунёда ҳеч бир халқ тўғри келолмас,
Менинг билишимча, сенинг элинга (I, 288-бет).*

Бу мисраларда ҳам шоир оригинал тасвирий воситалар ишлатиб, узун дарёлар қўшилиб ўралганда ҳам Россиянинг белига камар бўлолмаслигини образли тарзда ифодалайди.

Қуйидаги тўртликда эса автор Россиянинг таърифини образли бадий-тасвирий воситалар ёрдамида оча бориб, ажойиб бадий ўхшатиш яратади:

*Қаноти толиқмас лочинларинг ҳам,
Неча бор қўнарлар сенда учганда,*

¹ Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами. Ҳн том-ли. 1-том. Тошкент. 1970. 288-бет (Бундан кейинги қисмларда ҳам шоир асарларидан мисоллар шу нашрдан олинади ва қавс ичида асар томи ҳамда саҳифаси кўрсатилади).

*Гўёки бир ёниб яна ўчган шам —
Сени қучолмайди яшин кўчганда (I, 288-бет).*

Шундай қилиб, Ҳамид Олимжон ўзининг шу шеърда аввал Россиянинг улуғвор образини оригинал муболағалар ва гўзал ўхшатишлар ёрдамида ўқувчи кўз ўнгида тўлиқ гавдалантиргандан кейингина асосий мақсадни айтишга, Россиянинг енгилмаслигини ва қудратли мамлакат эканлигини, унга қарши қўл кўтарган ёвнинг Россиянинг муқаддас қаҳрига тоб беролмасдан, унинг тупроғи остида чиришини айтади. Бу ерда ҳам автор чуқур мазмунни шу мазмунга яраша тил ва бошқа бадий-тасвирий воситалар ёрдамида бера боришни давом эттиради:

*Меҳринг қаршисида муздир офтоб,
Лекин офтобингда қорлар эрийди,
Муқаддас қаҳрингга беролмасдан тоб
Тупроғинг остида фашист чирийди.
Оғир қурол билан солган овозанг
Ларзага келтирар арзу самони.
Сен дарё бўйида олиб борган жанг
Тамом ўзгартирар обу ҳавони (I, 289-бет).*

Шундан кейин шоир Россияга яна қайта мурожаат қилади ва Россиянинг фарзанди сифатида ўзининг Россия учун қурбон бўлишга тайёр эканлигини юқори кўтаринкилик, бадийлик ҳам самимийлик ва соддалик билан изҳор қилади:

*Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон (I, 289-бет).*

Ҳ. Олимжоннинг шеърларини гўзал ва ифодали, таъсирчан ва ёқимли қилган нарса — шоирнинг чуқур ғоявий мазмун ва кўтаринки руҳга яраша бадий тил воситаларини топа билганлиги ва ўз асарларининг тилини уларнинг дилига (мазмунига) мослаб бера билганлигидир.

* * *

Ҳамид Олимжон ўз асарларининг тилини уларнинг мазмунига мос ҳолда таъсирли ва ифодали қилиб бериш, гўзал бадий тасвирий воситалар яратиш билан бирга, турли хил бошқа приёмлардан ҳам ўринли фой-

даланади. Ҳамид Олимжоннинг ўз асарларида тез-тез мурожаат қилувчи приёмлардан бири—такрор приёми-дир. Шоир ўз асарларида бу приёмдан умуман унумли фойдаланади. Ҳ. Олимжон такрор приёмига мурожаат қилар экан, уни усталик билан қўллайди ва ҳар бир такрорнинг ўзини бир-бирига ўхшамайдиган, янгича эшитилиб, янгича жаранглайдиган қилиб яратади.

Мисол учун шоирнинг такрорга энг бой бўлиб, ўзининг турли хил такрорлари билан янада гўзаллашиб эшитилувчи ва оригинал мусиқий куй касб этувчи «Бахтлар водийси» (1932) шеърини олиб қарайлик. Ҳ. Олимжон ўзининг биргина мана шу шеърида бадий такрорлаш йўли билан асар таъсирини кучайтиришнинг бир неча хил намуналарини берган. Асар:

*Кўм кўк,
 кўм-кўк,
 кўм-кўк...
Кўклам қуёшидан
 кўкарган қирлар,
Пўлат яғринларни
 Кўтарган ерлар
 кўм-кўк! — (I, 151-бет)*

деб бошланади.

Кўриниб турибдики, Ҳ. Олимжон биргина шу парчанин-
нинг ўзида такрорлашнинг — бадий тактнинг уч хил намуна-
сини берган. Масалан, шу парчадаги биринчи уч *кўм-кўк* сўзи бир хилда ритм билан ўсиб бориб такрорланса,

*Кўклам қуёшидан
 кўкарган қирлар,
Пўлат яғринларни
Кўтарган ерлар —*

мисралари бошқача такт билан такрорланади, охирги *кўм-кўк* сўзи эса алоҳида оҳанг билан талаффуз этилиб, ушбу парчани якунловчи хулоса сифатида жаранглайди.

Умуман олганда, шеърнинг ҳар бир банди, ҳар бир парчаси ўз мусиқий хулосасига, ўзининг жарангдор хотимасига, шу билан бирга, ҳар бир банд ўз ритм ва интонациясига эга. Бу ритм, бу интонация асар мазмуни билан лирик қаҳрамоннинг тобора кўтарилиб боровчи руҳи ва лирик ҳолати билан боғлиқ ҳолда ривожланади.

Юқоридаги мисраларда кўрингани каби, ўз ғоясини ҳар бандда ҳар хил йўллар билан ифодалаб, шеърнинг ўқилишини жуда оз санъаткорларгагина насиб бўлувчи ўйноқилик ва мусиқийлик билан таъминлай олган. Шоир ўз шеърини симфониясининг ўрталарига келиб ўқувчининг кўз ўнгига мадҳ қилинаётган образни тўлиқ гавдалантирганига ишонч ҳосил қилгач, уни (ўқувчини) тасвирланаётган воқеанинг иштирокчисига айлантириб, асарнинг поэтик руҳини бевосита ҳис қилдиради:

Эй, Фарғона

*мушкул кунлар боласини
тишида тишлаб,*

Ювиб,

тараб,

севиб,

ўпиб,

қучиб,

опичлаб,

Эй бахтларни балоғатга етказган она! (I, 155-бет).

Кўринадики, шоир ўқувчининг юрагини ўз руҳига мослаштириб, мафтун этади. Унинг ўзи эса ўзи яратган шеърига маҳлиё бўлиб қолмайди, янги бандга янгича ўзига хос ўйноқилик, янгича ритм, янгича интонация ва янгича ритмик поғоналар танлайди.

Энди бу бандда охириги жарангловчи хулоса биз кўникиб қолган «Кўм-кўк» тарзида айрим такт сифатида эшитилмайди, балки:

*Эй, бахтларни балоғатга
етказган она*

каби уч тактни бирлаштирувчи бир бутун интонацион бирлик сифатида эшитилади.

Лекин бу Ҳ. Олимжон шеърнинг шу ерига келиб «Кўм-кўк» тактидан бутунлай воз кечибди, шеърни янги оҳанг билан давом эттирибди, деган сўз эмас. Аксинча, у шеърнинг бошида ўзи танлаган *кўм-кўк*ни янгича ритм билан, такт эътибори билан қулоққа чалиниб, ўсиб боровчи ритм билан эмас, балки уйғунлик билан бир хилда такрорланувчи ва интонацион бирликни эслатувчи ритм билан такрорлайди. Шу билан бирга, шоир онда-сонда такрорланиб якунловчи *кўм-кўк* сўзини ҳам шеърнинг бошланишидагига нисбатан бошқача такрор-

лашувчи, яъни банднинг охирида эмас, балки банднинг иккинчи қисмидаги мисралар охирида такрорланиб, бу мисраларга уларнинг ўзига хос колорит ҳада қилувчи жарангдор ва уйғун такт билан ишлатади.

Шундай қилиб, шоир ўзининг бу гўзал шеърий (поэтик) симфониясида маълум тактлар ва интонацион бирликларни ҳам бир хил қилиб, ҳам бошқача қилиб такрорлайди.

Бизнингча, Ҳ. Олимжоннинг поэтик стилидаги алоҳида бўёқни таъминловчи ўзига хос ранг ва овозлар диалектикаси ҳам ана шундадир.

Шуниси характерлики, шоир бу бадий лавҳада ўз мақсадини, асарнинг асосий ғоясини шеърнинг охирига қадар ўқувчидан атайлаб яширади. У асарнинг энг охирларига келгунча «бахтлар водийси»ни, меҳнат — шараф ва шон бўлган водийни улуғлаб, унга мадҳ ўқийди, унинг гўзаллигини поэтик маҳоратнинг қудратигина бера оладиган турли йўллар билан мақтайди-ю, фақат асарнинг охирига келгандан кейингина шоир бадий тасвирий воситанинг янги турини қўллаб, кўм-кўк водийга — бахтлар водийсига қилган мурожаатини — унинг эгаларига, шу водийнинг большевикларига, «ўлкани электрик дарёларга ёш боладек чўмилтирмоқчи бўлган фидокор, болага тоза кўйлақлар кийгизувчи ўртоқ пахтакорларга» усталик билан қаратади, уларни бу водийни кўз қорачиғидай асрашга даъват этади:

Эй, ўлкани

электрик дарёларига

Ёш боладек чўмилтирмоқчи

бўлган фидокор!

Эй, болага тоза кўйлақлар

Кийгизувчи ўртоқ пахтакор!

Кўм-кўк водийларни

кўз қорасидай

асра

Баргларига

гард ҳам юқтирмай! (I, 156-бет).

Бу ўринда шоирнинг маҳорати шундаки, у асарнинг энг сўнггига келиб, ўз мурожаат объектини ўзгартган вақтда ҳам шеърнинг бошида танланган тактлардан, ритмлардан ва интонацион бирликлардан воз кечмайди, балки уни асар мазмуни ва руҳига мослаб яна бир янгича кўринишда давом эттиради.

Шоир маҳоратининг асар сўнггидаги белгиси шундан

иборатки, у биз юқорида банднинг якунловчи хулосаси сифатида кўникиб қолган *кўм-кўк* сўзини, аввало бошқа сўз билан, шу банднинг энг асосий сўзи бўлган *асра* сўзи билан алмаштириб, бу сўзга шу банднинг ҳам маъносини, ҳам урғусини юклайди. Лекин *асра* сўзини *кўм-кўк* сўзининг одатдаги ўрнида, яъни банднинг охирида бермайди, балки охирги мисрадан олдин келтиради, охирги мисра эса шоир томонидан моҳирлик билан тўқилади².

Ҳ. Олимжон такрорлаш приёмидан ўзининг бошқа поэтик асарларида ҳам тез-тез фойдаланади, лекин уларнинг ҳар қайсисида такрорлашни ўз асарининг руҳига, услуб кўтаринкилигига, вазн ўлчовига ва ғоясига мос ҳолда турлича формаларда қўллайди. Масалан, шоир ўзининг «Бўл омон» (1941) номли шеърида:

*Бор ўғил, бор жангга боргил,
Сен йигитлар боши бўл.
От қўйиб майдонга киргил,
Мардлар йўлдоши бўл.* (I, 265-бет),—

деб биринчи мисранинг ўзидаёқ шеърдаги асосий урғуни ўз устига олган «бор» сўзини икки марта такрорласа, «Қўлингга қурол ол» (1941) деган бошқа бир шеърда асарнинг асосий урғусини ўзига қабул қилган мисрани, яъни «Қўлингга қурол ол» мисрасини ҳар тўртликдан кейин такрорлайди (I, 256-бет). «Она» балладасида эса онага мадҳ ўқиб, *она* сўзини атайлаб уч миранинг бошида такрорлайди ва шу билан асарнинг таъсир кучини оширгани сингари, ундаги муסיқийликни ҳам юқори даражада қилиб таъминлайди:

*Она армонлари кетмади увол,
Она тилаклари бўлмади поймол.
Она чеккан озор, она қилган зор,
Ҳақир бир дунёда бошлади баҳор.*

Шоир ўзининг баъзи асарларида такрорни *она* сўзи каби биринчи, иккинчи ва учинчи мисраларда эмас, балки биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисраларда қайтаради. Бунга «Розимасман» деб бошланувчи шеъри (1937)-нинг биринчи тўртлиги мисол бўла олади:

² Яқинда ёш тадқиқотчи С. Мелиев бу шеърни контекстуал-стилистик анализ методи асосида ўрганди. Қаранг: Милиев С. Художественная функция слова в стихотворном контексте (на материале узбекской советской поэзии). Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент. 1985, С. 11—14.

*Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман сал ранг кетса юзимдан.
Йўл очсам-у, сал яшайдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан* (I, 228-бет).

Шоир Ҳамид Олимжон асарларида учровчи такрорлаш приёмининг ўзига хос бир формаси унинг «Тарих кўрганми» (1931) шеърида берилган бўлса, яна бошқа бир формаси «Россия» шеърида берилгандир.

Қисқаси, уста сўз санъаткори бўлган Ҳ. Олимжон ўз асарларида такрорлаш приёмидан уларнинг мазмунига қараб, маҳорат билан фойдаланади ва шу орқали юқори бадийликни таъминлайди. Бироқ Ҳ. Олимжон асарларида такрорлашнинг ўзига хос яна бир тури борки, шоир унга ўз ижодиётида тез-тез мурожаат қилиб туради. Ҳ. Олимжон ижодига хос бўлган такрорлашнинг бу тури унинг «Ўрик гуллаганда» (1937) шеърида учрайди. Автор ўзининг шу шеърида:

*Деразамнинг олдида бир туп³
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади...* (I, 212-бет),—

деб бошладиган байтни фақат шу шеърнинг энг охирига келиб яна бир марта лирик тарзда такрорлайди. Бу билан шоир, биринчидан, асарнинг ғоявий мазмунини бўрттириб ифодаласа, иккинчидан, унинг эмоционал қимматини оширишга ҳаракат қилади, учинчидан, ўқувчини асар руҳига олиб киради. Ҳар учала ўринда ҳам асарнинг таъсир кучи ва бадий қиммати ютиб чиқади. Шунинг учун бўлса керак, Ҳ. Олимжон ўз асарларида (масалан, «Ўзбекистон», «1924 йилнинг 22 январида Самарқанд» шеърларидаги каби) бу приёмга тез-тез мурожаат қилиб туради.

* * *

Ҳамид Олимжон ўз ижодиётида турли хил бадий-тасвирий приёмлардан моҳирлик билан фойдаланиш билан бирга у мисраларни қофиялаштиришда ва уларнинг ўлчовини тенглаштиришда ҳам сўз санъаткорларига хос бўлган усталик кўрсатган. У бу соҳада ҳам халқ тили бойлигига, ўзбек тилининг турли хил формаларига мурожаат қилиб, улардан ўринли фойдаланади. Масалан, шоир ўзининг «Ойгул билан Бахтиёр» достонида танлаган вазннинг бир хил равон кетиши учун ва мисралар тўлиқ чиқиши учун тилимизнинг турли грамматик

³ Негадир шоирнинг «Мукаммал асарлари тўплами»да бу шеърнинг биринчи сўзи «Теразамнинг» деб берилган.

формаларидан маҳорат билан фойдаланиб, бир жойда бўлиб феълнинг (равишдошининг) тўлиқ формасини ишлатса, бошқа бир жойда унинг халқ жонли тилига хос бўлган қисқарган формасини қўллайди:

Бахтиёр билан Ойгул

Қиз бўлиб очилган гул (II том, 106-бет),

байтида биз бу феълнинг тўлиқ формасини учратсак,

Сўйлагувчи деволлар,

Бола бўп қолган чоллар (II том, 106-бет).

байтида эса қисқарган, лекин ҳамма учун тушунарли бўлган диалектал формани кўрамиз. Шунинг учун ҳам бу ўринда шоир шеър мазмунини тўлиқ сақлаб қолгани ҳолда, асар тилининг равонлиги, вазннинг мусиқийлиги ва ўлчовнинг аниқлигига эришган.

Бир зўр оташ, бир зўр аланга,

Икки қалбга туташгани рос.

Бир севгиким жон берур танга

Ҳам Зайнабу Омонларга хос (II том, 131-бет)

тўртлигида эса, автор иккинчи мисранинг охирида адабий тилдаги *рост* сўзини атайлаб халқ жонли тилида диэреза (товуш тушиб қолиши) ҳодисасига учраган *рос* формаси билан беради ва шу орқали бу сўзни тўртинчи мисранинг охиридаги *хос* сўзига тўлиқ қофиялаштиради.

Ҳамид Олимжон ўз асарларида вазн ўлчовини тенглаштириш учун баъзан эски ўзбек адабий тили ва классик адабиётимиз талаффуз нормаларига ҳам мурожаат қилади:

Зилол сувнинг оинасида

Иккисининг акси жонланар.

Бу ерда шоир ҳозирги адабий тилимиз ва жонли халқ тилидаги *ойна* сўзининг эски адабий тилимиздаги *оина* формасини ишлатиш билан шеърнинг мазмунини бузмагани ҳолда, вазн равонлигига эриша олган.

Наҳот одамизоддан

Уни шунча яширсанг?

мисолида ҳам шоир *одамзод* сўзининг *одамизод* формасидан маълум мақсадда ўринли фойдаланган.

Оҳ, Роксана, бағрингга

Нимадир ул босганинг?

Не мушкул иш бошингга

Яна ёғилди санинг? (II том, 27-бет.)

тўртлигида шоир иккинчи мисранинг охиридаги *босганинг* сўзига тўлиқ қофия қилиш учун адабий тилимиздаги *сен* сўзининг оғзаки сўзлашув тилидаги *сан* формасидан атайлаб фойдаланади.

*Электрик дарёларига
Ёш боладек чўмилтмоқчи,—*

деган байтдаги мисралар вазнини тенглаштириш учун эса шоир иккинчи мисра *чўмилтирмоқчи* феълининг қисқарган *чўмилтмоқчи* формасини ишлатиб, шеър вазнини бир бўғинга камайтирган ва биринчи мисрага бир бўғин қўшган (чунки адабий-орфографик жиҳатдан «электрик дарёлари» эмас, «электр дарёлари» дейилса тўғрироқ бўлар эди). Лекин Ҳамид Олимжоннинг усталиги шундаки, у бундай ҳолларда ҳам шеърнинг содда ва равон бўлишини, унинг халққа тушунарли бўлишини таъминлай олади.

Шоир ўз поэтик асарларининг тилини таъсирли қилиб беришда тилдаги икки-уч компонентли (составли) синонимларнинг имкониятидан ҳам кенг фойдаланган. Масалан, у:

*Тўшаб бахмал, кимхоб гиламлар,
Безатаркан кўксини кўклам,—*

деб баҳор тасвирини берар экан, *бахмал, кимхоб, гилам* каби синоним сўзлардан бир маънонинг турли оттенкаларини очиб беришда усталик билан фойдаланади. Шуниси характерлики, автор синонимлардан тўлиқ қофиялар яратиш ва мисраларнинг вазн ўлчовини (ҳижо-лар сонини) тўла қилиб беришда фойдаланганидек улардан, хусусан асар мазмунини кучайтириш, асар тилининг таъсирчанлигини ошириш мақсадида ҳам фойдаланади:

*Мулқободда энг қари одам,
Ҳеч роҳат кўрмаган битта бечора
Чоракор, мардикор, етим қул, чўпон...*

Бу парчанинг охирги мисрасидаги беш сўзнинг ҳаммаси Мулқободдаги чолнинг аянчли ўтмишини кўрсатувчи синоним сўзлардан дейиш мумкин.

Шоир синоним сўзларнинг бири орқасидан иккинчисини шу шеърнинг стилига хос руҳ ва оҳанг билан тиза бориб, ўқувчи диққатини шу асар воқеасига мусиқий йўл билан бутунлай жалб қилади. Синоним сўзларнинг бундай бирин-кетин ишлатилиши, шеърда ифодаланаётган мазмунни ҳар хил шаклларда ва ҳар хил оттенка-

ларда таъсирли қилиб беришга хизмат қилган.

Шоир кўп ҳолларда бир-бирлари билан маънодош бўлмаган сўзларни ҳам асарнинг умумий руҳига ва контекстнинг талабларига қараб синоним сўзларга айлантириб алоҳида маҳорат кўрсатади, шу йўл билан ҳам асар стилининг бўёқдорлигини, асар мазмунининг тўлалигини таъминлайди:

Эҳтиёж, машаққат, уқубат ва қон..

Мана турмуш йўли,

бари кўргани,

Барча кечиргани, роҳати, кайфи...

Бу мисралардаги *машаққат* сўзи билан *уқубат* сўзи, *роҳат* сўзи билан *кайф* сўзи, *кўргани* сўзи билан *кечиргани* сўзи синоним сўзлардан иборат бўлса ҳам, *эҳтиёж*, *қон* сўзларини алоҳида олиб қараган вақтда бир-бирлари билан ва юқоридаги сўзлар билан маънодош сўзлар, синонимлар деб бўлмайди. Ҳамид Олимжоннинг усталиги шунда кўринадики, у юқоридаги сўзларнинг деярли ҳаммасини бир умумий маъно атрофига уюштириб, уларни ушбу ўринда контекстуал синоним сўзларга айлантириб юборган, шу йўл билан ўзи айтмоқчи бўлган фикрнинг ўқувчи қулоғига янада мустаҳкамроқ қуйилиши, унинг онгига янада аниқроқ бўлиб сингдирилишига муваффақ бўлган.

Гўзал табиатли Шоҳимардонни,

Ваҳимга, ўлимга, қоронғуликка,

Ўргимчак уйига чирмаб ташлаган,—

парчасида ҳам шоир ўз стилининг таъсирчанлигини ошириш учун сўзлардан фойдаланишда юқоридаги каби принцип асосида иш кўрган.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Ҳамид Олимжон стилига хос бўлган бу хусусият ҳам, у севган ва кўп ишлатган такрорлаш приёмининг синонимлардан фойдаланиш йўли билан вужудга келган бўлиб, шоирнинг такрорлаш приёmidан фойдаланиш билан синоним сўзлардан фойдаланиши орасида бевосита боғлиқлик бор. Лекин шоир стилининг айрим хусусиятлари ўртасидаги бу ўхшашлик ва умумийликлар уларнинг ҳар бирининг халқ тилига хос бўлган бошқа-бошқа материаллар асосида юзага келганлигини инкор қилмайди. Аксинча, бу хусусиятлардаги ўхшашлик ва ранг-барангликлар Ҳамид Олимжон стилига хос бўлган бир умумийликни

ташкил этади ва фақат унинг стилига хос бўлган индивидуалликни таъминлайди.

* * *

Ҳамид Олимжон ўз поэтик асарлари тилининг раво ва мазмундор бўлиши учун, қофияларнинг тўқ ва мисраларнинг тенг бўлиши учун курашар экан, баъзан турғун бирикмалар — фразеологизмларни ҳам асосий маъносини бузмагани ҳолда шаклан ё кенгайтириб, ёки қисқартириб беради. Фразеологизмларнинг формасини қисман ўзгартириб бериш билан шоир ўз асарлари тилининг раволиги ва ифодалилигига эришади. Масалан, шоир «Тайёр трактор» шеърда:

Тракторнинг
мурватларин
Кўздан кечирсанг,
Тўхтаб қолган
темирларга
ҳаёт ичирсанг! (I, 128-бет)

деб ёзар экан, мисралардаги чуқур мазмунни образли қилиб бериш учун адабий тилдаги *винт* сўзи ўрнида халқ тилидаги ҳозир қўлланиши биров архаиклашган *мурват* сўзини⁴, *ҳаёт сувини ичирсанг* турғун бирикмаси ўрнига *ҳаёт ичирсанг* формасини ишлатади.

Лекин шоир шу шеърнинг ўзида эскирган *мурват* сўзини ортиқча такрорлашдан сақланиш учун ҳамда вазн талаби билан ўша сўзнинг синоними бўлган *винт*⁵ни икки ўринда қўллайди:

Тракторнинг
ҳар в и н т и н и
бил,
эҳтиёт қил!...

Тракторнинг
ҳар в и н т и н и
бир чопар от қил! (I, 132-бет).

Шоир қуйидаги мисраларда эса халқда машҳур бўлган *бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда* фразеологизминини асарнинг вазнига мослаштириб, *бир оёқ қўйилган гўрга* тарзида, шеърда фақат унинг бир компонентидангина фойдаланади:

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. 481-бет.

⁵ Уша асар. Уша том. 178-бет.

*Умр ўткан дейдир, афсус, дейдир чол,
Афсуски, бир оёқ қўйилган гўрга.*

Мисоллардан кўринадики, Ҳамид Олимжон ўз асарлари тилини ширали ва равон қилиш учун халқ тилидан фойдаланар экан, халқ тилига эҳтиёткорлик ва ҳурмат билан ёндошади. Айрим ҳолларда эса, у вазн ўлчовини сақлаш ва тўлиқ қофиялар яратиш учун халқ тилининг турли формаларидан ҳамда эски ўзбек адабий тилининг айрим формаларидан ҳам унумли фойдаланади. Баъзи ҳолларда эса турғун фразеологик бирикмаларни ҳам мисралар ўлчовига мослаштириш учун уларнинг мазмунини сақлагани ҳолда, формасини ўзгартириб қўллайди, халқ тили ҳазинасидан фойдаланишда новаторлик кўрсатади.

Ҳамид Олимжоннинг умумхалқ тили имкониятларидан фойдаланишдаги, хусусан, халқ фразеологизмларидан фойдаланиш соҳасидаги новаторлиги, биринчи навбатда, шоирнинг фразеологизмларни ўз асарлари мазмунига яраша қайта ишлаб силлиқлаштиришида ва ихчамлаштиришида кўринади.

Дарҳақиқат, сўз санъаткорларининг адабий тилни тараққий эттиришдаги хизмати ҳам, умуман олганда, уларнинг «янги сўзлар» яратишлари билан белгиланмайди (чунки бундай сўз ижод қилиш, умуман олганда, жуда ҳам кам учрайдиган ҳодисадир), балки, биринчи навбатда, уларнинг халқ тили бойлигидан қандай фойдаланишлари, жонли халқ тили ҳазинасидан олинган сўз ва ибораларни қайта ишлаб, қандай силлиқлаштиришлари билан унинг қандай янги стилистик қирраларини очишлари ва ишга солишлари билан белгиланади. Зотан, сўз усталари, янги бирикмалар яратганда ҳам халқ тилидаги мавжуд лексик қатламларни янгича муносабатга киритадилар; холос.

*Ҳ. Олимжоннинг поэтик асарлари тилидаги новаторликнинг асосини худди ана шу хусусият ташкил этади. Чунки Ҳ. Олимжон ўз поэтик асарларини яратиш жараёнида халқ тилининг чексиз бой имкониятларидан, хусусан, халқ ибораларидан усталик билан фойдаланган: ўзбек тилидаги жуда кўп турғун бирикмаларни қайтадан ишлаган, уларнинг айрим компонентларини ўзгартириш орқали маъноларини ё ўзгартирган, ёки кенгайтирган.

Кўпгина ҳолларда эса шоир ўзбек тилидаги мавжуд сўзлардан фойдаланиб, янги турғун бирикмалар ҳам яратадики, бу бирикмалар Ҳ. Олимжоннинг тилимизни

янги-янги ибора ва ифодалар билан бойитишга интиланлигидан далолат беради. Фактларга мурожаат қилайлик. Шоир «Ўзбекистон» (1929) шеърида:

Фабрика — улуг бир қалб...

Ҳамма бир оғиз, бир лаб (I, 99-бет), —

деб ёзади, яъни *ҳамма бир оғиз, бир лаб* бирикмасини яратади.

Маълумки, жонли ўзбек тилида *ҳамма бир оғиз* деган турғун бирикма бор бўлса-да, *ҳамма бир оғиз, бир лаб* деган фразеологик бирикма йўқ эди. Шоир эса халқ тилидаги *ҳамма бир оғиз* бирикмасига унинг мантиқий-ритмик давомидан иборат бўлган *бир лаб* иборасини қўшиш билан, бу бирикманинг маъносини кучайтиришга муваффақ бўлган, айни вақтда асар вазнининг тўлиқлигига эришган. Ҳудди шунингдек, шоир «Комсомол келади» шеърида:

Курашнинг у олов юзлари

Дилларда янги соз чалдилар,—

деб ёзади. Бу мисолда автор жонли халқ тилидаги *иссиқ юз* бирикмаси ўрнида *олов юз* бирикмасини ишлатиб, шеърнинг руҳига мос бўлган янги маъно англа-тувчи янги турғун бирикма яратади, асар тилининг экспрессивлигини кучайтиради. Ҳамид Олимжон «Мустақиллик бизга берилган» шеърида:

Ҳар моторни

асраган,

тишида тишлаган,—

деяр экан, жонли халқ тилидаги авайлаб парвариш қилмоқ маъносида қўлланувчи *тишида тишлаб асрамоқ* ёки *тишининг кавагида асрамоқ* тарзидаги турғун бирикмаларга асосланган ҳолда бу бирикманинг янги маъно берувчи янгича вариантини яратадики, бу ҳам новаторликдир. Бу новаторликнинг мақсади эса шеър мазмунини кучайтиришга, вазн ва қофиялар талабини тўлиқ қондиришга интилишдадир.

Шоир, юқорида қайд қилганимиздек, халқ тилидаги фразеологизмларни қайта ишлаш билан бирга, ўзи ҳам юқори савиядаги янги бирикмалар тўқийди. Мисоллар:

Ҳайда тезроқ,

тупроқларнинг боши айлансин.

Ёки:

*Миясининг милтиғини
пўстларда ўқлаб.*

Яна:

*Огоҳ,
сергак,
хушёр турган
қаҳрамон аскар.*

Кўринадики, шоир ҳаёт мазмунини беришда шу мазмунни ифодалашга қодир бўлган *тупроқларнинг бошини айлантирмоқ, миянинг милтиғини пўстларда ўқламоқ* каби образли ва янги турғун бирикмалар яратган.

Умуман олганда, Ҳамид Олимжон асарларида бундай афористик характердаги янги маънони ифодаловчи турғун бирикмалар, ҳикматли сўзлар ва халқ мақоллари савиясига қадар кўтарилган мазмундор жумлалар тез-тез учраб туради.

Ҳамид Олимжон ўз асарлари тили устида қунт билан ишлаб, уни жозибадор қилишда халқ тили имкониятларидан усталик билан фойдаланганлиги сабабли, унинг асарларининг деярли ҳар бир мисраси, ҳар байти ва ҳар бир тўртлигида образли ибораларни, турғун бирикмалар ва афористик фикрларни учратиш мумкин. Бунга қуйидаги тўртликлар ҳам ёрқин мисол бўла олади:

*Ҳужум чоғи чекилма ҳеч,
Тулкини шер бўлиб бос.
Тирноқ билан бағрини йирт,
Қўлингени дор қилиб ос.*

Ёки:

*Шубҳа оташида ёнар тафаккур,
Дунё бир ғамхона, доимо зиндон.
Йўқдир юракларни ёритгани нур
Қафасдадир севги, зиндондадир жон.*

Хулоса қилиб айтганда. Ҳамид Олимжон ўзининг поэтик асарларида турли хил бадийий приёмлардан, тил воситаларидан, хусусан жонли халқ тили имкониятларидан кенг фойдаланган. Шу билан бирга, турғун бирикмалар устида ишлаш, вазн ва қофияларнинг тўлалиги учун курашиш каби машаққатли, лекин шарафли вазифани ўташ соҳасида ҳам зўр муваффақиятларга эришган. Адабий тилимизни жонли халқ тилига яқин-

лаштириш ва уни бойитиш ишига ҳисса қўшди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон асарларининг тили ва услуби поэтик маҳоратни ўрганиш жиҳатидангина эмас, балки шоирнинг ўзбек адабий тилини бойитиш, ўзбек жонли халқ тили ҳазинасидаги айрим сўз ва ибораларни қайта ишлаб бериш, шоирнинг тилимиз грамматик структурасини силлиқлаштириш ишига қўшган ҳиссасини аниқлаш жиҳатидан ҳам алоҳида ўрганишга арзирлидир⁶.

«ҚЎШЧИНОР ЧИРОҚЛАРИ» РОМАНИНИНГ ТИЛИ ВА СТИЛИГА ДОЙР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Маълумки, ҳар бир бадиий асарда тилнинг аниқ, равон, пишиқ бўлиши сўзларнинг тежаб-тергаб ўз ўрнида ишлатилишини, тилнинг грамматик қоидаларига аниқ риоя қилинишини талаб этади. Чунки бадиий асар тили қанчалик пишиқ, равон, аниқ, равшан бўлса, ёзувчи олға сурган ғоя, фикр китобхонларга шунчалик тез етиб боради. Буни машҳур сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романининг тили ва стили таҳлили мисолида ҳам кўриб ўтиш мумкин¹.

Абдулла Қаҳҳор улкан сўз устаси. Унинг роман, повесть ҳикоя ва комедиялари халқ иборалари, мақоллар, ўхшатишларга бойлиги билан ажралиб туради, унинг жуда кўп жумлалари халқ иборалари даражасига кўтарилган. Абдулла Қаҳҳор умумхалқ тили элементларидан фойдаланар экан, уларга бефарқ қарамайди, уларни палапартиш қўлламайди. Балки халқ тили элементларини маъносига қараб, турли ўринларда у ёки бу характер — образни тўлиқроқ, ёрқинроқ очиб бериш, у ёки бу ғояни бўрттириб кўрсатиш учун бўйсундиради.

⁶ Кейинги йилларда Р. Қўнғуров Ҳамид Олимжон асарлари тилини ўрганиш ишига анча ҳисса қўшди. У ҳозирги кунда Ҳамид Олимжон асарлари тилининг луғатини яратиш устида иш олиб бормоқда. С. Бобоева эса шоир асарлари тилининг лексик-стилистик хусусиятларини ўрганиш бўйича кандидатлик диссертацияси ёзмоқда: Қўнғуров Р. Ҳамид Олимжон асарлари тилини ўрганиш бўйича материаллар//Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари. Самарқанд, 1972, 22—41-бетлар; Бобоева С. Улкан адиб поэзиясининг лексик хусусиятлари//Совет мактаби. 1987. № 1. 22—24-бетлар.

¹ Бу романнинг ўзига хос яратилиш тарихи бор. Дастлаб Абдулла Қаҳҳор 1939 йилда «Қўшчинор» романи устида иш бошлаб, уни 1946 йилда якунлаган. Кейинчалик роман қайта ишланиб «Қўшчинор чироқлари» номи билан 1951 йилда нашр этилган. Ш а р а ф и д д и н о в О. «Қўшчинор» романининг яратилиши//Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 3-сон. 65-69-бетлар; 4-сон. 13—19-бетлар.

А. Қаҳҳор ўз қаҳрамонларини ўзларига хос тилда гапиртиради. Масалан, автор Зуннунхўжа ва унинг хотинини гапиртирар экан, улар тилидан *Ғалчани иззат қилсанг, чориғи билан тўрга чиқади* (3-бет), *Қазисан, қартасан, ахири аслингга тортасан* (4-бет), *Итга берсанг ошингни, итлар ғажир бошингни* (4-бет) каби реакция маънодаги мақолларни ишлатадики, булар Зуннунхўжа ва унинг кампири характерини тўлароқ очиб беришга хизмат қилади².

Шунга ўхшаш, ижобий қаҳрамонларни гапиртирган-да ҳам автор уларнинг ҳам ўз характерига мос мақолларни ишлатади. Масалан: *Айрилганни бўри ер* (Сидиқжон сўзи), *Элдан қолгунча, эрдан қолган яхшироқ* (Хадича хола сўзи), *Бетга айтганнинг захри йўқ* (Болтабой сўзи), *Кўндан қуён қутилмайди* (Рўзимат сўзи) ва ҳоказо.

Шуниси муҳимки, А. Қаҳҳор халқ мақолларини айнан, ўзгаришсиз бериш билан бирга, баъзан бу мақолларни персонажлар сўзи билан боғлаб, ўзгартирилган формада ҳам беради. Бу эса персонажлар томонидан айтилаётган гапнинг ҳаққонийлиги, табиийлиги тўғрисидаги шубҳага заррача ҳам ўрин қолдирмайди, ўқувчида унга бўлган ишончни кучайтиришга хизмат қилади, шу билан бирга, ёзувчининг халқ тили элементларидан моҳирона фойдаланиши, уларни қайта ишлаб, адабий тилни бойитиш соҳасида қилган хизматларини ҳам кўрсатади: *Тайёр ишга баковул бўламан десанг, ҳамманинг кўзига хунук кўринасан* (Хадича хола сўзи), *Кўнглингга келмасин-ку, Бўтабой, ақл ёшда эмас, бошда, деган одам билиб айтган* (Қамбарали ака сўзи) ва ҳоказо.

А. Қаҳҳор ўз романида халқ ибораларини ҳам персонажларнинг характерига мослаб қўллай олган. Шу сабабли, «Қўшчинор чироқлари» романидаги ҳар бир персонажнинг кимлиги, унинг характери, феъл-атвори у айтган дастлабки жумладаноқ билинади. Асарнинг ижобий ва салбий қаҳрамонлари нутқидан олинган қуйидаги халқ иборалари фикримизнинг далили бўла олади. Урмонжон аччиқ устида Сидиқжонни койир экан, тубандаги халқ ибораларини ишлатади: *Бой бўлиб болтанг йўқ, гадой бўлиб халтанг йўқ... нега куласан, ўзингдан кулаётибсанми?... Агар ўзингдан кулаётган бўлсанг, аввал Зуннунхўжа сандиғида ётиб, ақлинг моғорлаб*

² Қаҳҳор. А. Асарлар. Беш жилдлик. 2-жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. 3—246-бетлар. Мисоллар шу нашрдан олинди.

кетганидан кулгин. Ҳа, нега бақраясан? Ақлинг моғор босмаганими бу?... Нега сен ўз тўпингдан айрилиб қолдинг? Айрилганни бўри ер эди-ку (8-бет). Бу сўзлардан оғир ҳолга тушиб қолган Сидиқжоннинг аҳволига ачинаиб, у учун чин юракдан қайғурувчи дўстнинг характери рўйи рост кўриниб турибди.

Суяги хушомадгўйлик ва айёрлик билан қотган Абдусамад қори эса: *Айтсам тилим куяди — айтмасан дилим, жон ака* (191, 207-бетлар) каби ялтироқ ибораларни ишлатса ҳам, унинг бундай қалбакилиги китобхонларга шу замониёқ аён бўлиб қолади. Чунки романда тасвирланганидек, усти ялтироқ, ичи қалтироқ ибораларни аямасдан ишлатиш Абдусамад қори характерига мос тушади. Шунинг учун ҳам Ўрмонжоннинг хотини олдида *Қўшчинорни Қўшчинор қилаётган Ўрмонжон бўлса, Ўрмонжонни Ўрмонжон қилган унинг хотини* (115—116-бетлар) деб хулоса чиқарувчи Абдусамад қорининг Ўрмонжоннинг хотини орқасидан унга қарата ҳар хил фисқу фасод тошларини отишидан ўқувчи ажабланмайди; балки буни табиий бир ҳол деб қабул қилади. Чунки кўзбўямачилик ва иккиюзламачилик Абдусамад қори характерининг қон-қонига сингиб кетган.

Қуйидаги халқ иборалари эса хушчақчақ табиатли, очик ва тўғри сўзли, меҳнатсевар Сафаров ва Рўзимат каби оддий совет кишиларининг характерига мос бўлиб тушган: *Мажлисда катта-кичик деган гап бўлмайди, қофияси келганда отангни ҳам аяма — деди Сафаров* (60-бет).

— *Гапирсам шуки, — деди Рўзимат кулимсираб. — Бўтабой акамнинг лабига учуқ тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр... Бизга бош бўлиб турган одам шунақа деб ўтирса, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз!* (60-бет).

Абдулла Қаҳҳор асарда баъзан афоризм ва халқ иборалари даражасига кўтарилган чуқур мазмунли, ўткир кинояли иборалар тўқийди. Бу ибораларни кўп ҳолларда халқ ибораларидан ажратиш қийиндир. Шунинг учун ҳам романда автор нутқи ҳам, персонажлар нутқи ҳам, ижобий характерлар ва салбий характерларнинг ҳам нутқи образли ва ранг-барангдир. Асарда персонажларнинг индивидуал характерларигина эмас, балки қайси шахс билан муносабатда эканлиги ҳам равшан очила боради. Масалан, Зуннунхўжанинг хотини ўз куёви Сидиқжонга қарата: *Энди жир битди-да, битта кўйлак иккита бўлди. Увада, ислиқи тўн, чилвир белбоғнинг хумориси тутгандир* (4-бет) дейди.

Абдулла Қаҳҳор ўз қаҳрамонларининг характери ва ички ҳолатларини, уларнинг психологиясини беришда тилдан усталик билан фойдаланиши кўзга яққол кўрилади. Ҳақиқатан ҳам, «жиғибийрони» чиққан зикна кампирнинг ҳолатини тасвирлаш учун бундан аниқроқ сўз ва ибора танлаш қийин.

«Қўшчинор чироқлари» романидаги бошқа персонажларнинг (Ўрмонжон, Сидиқжон, Қурбон ота, Рўзимат, Зиёдахон, Сафаров, Аҳмедов кабиларнинг) нутқи ҳам бой ва образлидир. Ўрмонжон «Қўшчинор» колхози эндигина оёққа босаётган бир вақтда колхозга киришга майл билдирган Сидиқжонга ҳозирча колхозда қийинчиликлар кўя эканлигини киноя билан шундай билдиради: *Бизнинг колхозчилар бунақа этик киядиган бўлгунча, бир-икки қовун пишиғи ўтади. «Қўшчинор»да иш кўп, ош оз. Сен катта охурдан ем еб ўргангансан, чидай олмайсан* (33—34-бетлар).

Одам дунёга чўчкадай семиришу битдай болалаш учун келмайди (12-бет). Дўстининг бу дағал кинояси сўнгроқ Сидиқжонга ўз ҳаракатининг мантикий тўғри эканлигини Зуннунхўжа олдида исбот қилиш учун катта ёрдам беради. Зуннунхўжа томонидан ит деб ҳақоратланган Сидиқжон унинг қизи Шарофат билан ажралганлигини шундай кинояли ва образли сўзлар билан билдиради: *Қуллуқ!... Биз ит бўлсак бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга: янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман, эскичасига керак бўлса уч талоқ қўйдим!* (14-бет).

Сидиқжоннинг Зуннунхўжа билан бўлган диалогда қўлланилган қуйидаги иборалар ҳам образлилик жиҳатидан юқоридагилардан қолишмайди:

— ...Биз одам деб юрар эдик, эсимиз йўқ экан-да?

— Сизда бор эс ҳеч кимда йўқ. Эшакни яйдоқ миниб бўлмайди,— йиқилади киши. Сизнинг одамсан деганингиз менга тўқим урганингиз.

Зуннунхўжа ёлғондан қаттиқ кулди...

— Ер сизники деганимиз сизга тўқим урганимиз бўладими ҳали?

— Йўқ, тўқим уриб қўйиб, тўқим сеники десангиз бўлади (12—13-бетлар).

Кўринадики, мазкур диалогда фикрлар кураши, Сидиқжоннинг ўз ҳақ-ҳуқуқи учун интилиши тўқим урмоқ эркин бирикмасининг ўз ва кўчма маъноларини ёнма-ён келтириш асосига қурилган. Чунки бу турғун бирикма кўчма маънода «бошқа бирор йўл билан ўзига тобе, қа-

рам қилиб олмоқ» маъноларини билдиради³. Шу бирик-
ма юқорида келтирилган диалогда уч марта такрорла-
нади ва ҳар сафар ғояни кучайтириш, бўрттириб ифо-
далаш учун хизмат қилади. Диалог ўртасида Сидиқ-
жоннинг бу гапларига унчалик эътибор бермай ёлғондан
қаттиқ кулган Зуннунхўжа энди не машаққат билан ил-
жайишга ва ниҳоят нима дейишини билмай, бошқа йўл-
га ўтишга мажбур бўлади.

Энди Зуннунхўжа Сидиқжонни колхозга кириш аҳ-
дидан қайтариш учун, тилини узил-кесил боғлаш учун —
Болангиз бор! — деган сабаб кўрсатади. Лекин бу ҳам
Сидиқжонни ўз аҳдидан қайтара олмайди.

Диалогнинг шундан кейинги қисми жуда ҳам кескин
тус олади, Сидиқжонни аҳдидан қайтариб бўлмаслиги-
га кўзи етган Зуннунхўжа унга бақирришга, уни сенси-
рашга мажбур бўлади:

— Яна нима керак?...

— Яна нима бор?

— Қирмайс и з колхозга!

— Қираман!

— Қирмайс а н!

— Қираман!

— Аҳмоқ!

— Аҳмоқ бўлмаганимда шу аҳволга тушармидим!
(13-бет). Тоқати тоқ бўлган Зуннунхўжа Ғалчани иззат
қилсанг, чориғи билан тўрга чиқади дейиш билан ўз
хизматларини, уй, кийим-бош берганини Сидиқжонга
писанда қилмоқчи бўлади. Сидиқжон ғалча сўзидан яна
ўз мақсадини амалга оширишда усталик билан фойда-
ланади, ғалча бўлмасам, тўпимдан айрилармидим,
дейди.

Ўткир коллизияга, драматизмга асосланган бу диа-
лог асарнинг бош қаҳрамони Сидиқжон характеридаги
ўсиш-ўзгариш унинг нутқи, у қўллайдиган образли би-
рикмалар орқали ҳам ёрқин ифода этилганлигидан гу-
воҳлик беради. Масалан, ўз ниятига эришган, колхозга
кириб фидокорона меҳнат қилаётган Сидиқжон энди ўз
ўртоқларига, колхознинг дастлабки қийинчиликлари
келажакдаги роҳат учун асос бўлишини қуйидаги халқ
мақоли ёрдамида тушунтиради: *Турган гапки, йиғлаб-
йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан.*

Абдулла Қаҳҳор Сидиқжон нутқи составида бундай
мақол ва ибораларни қўллар экан, уларни мантиқий
жиҳатдан асослашга интилади, яъни Сидиқжон бу ма-

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-том. М., 1981. 257-бет.

қол ва бирикмаларни дастлаб Ўрмонжон, Сатторқул, Қурбон ота, Сафаровнинг оғзидан эшитган, уларнинг ҳаётий ҳақиқат эканлигини ўз турмушида синаб кўрган. Жумладан, юқорида келтирилган *йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан* мақолини Сидиқжон дастлаб Қурбон отадан эшитган эди:

— Рост, йғлим! Жуда катта бир нарсадан умиди бўлмаган одам бу хилда меҳнат қилмайди. Яхши, *йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан* (34-бет).

«Қўшчинор чироқлари» романидаги салбий қаҳрамонларнинг нутқи ҳам уларнинг характерини, феъл-атворини янада тўлиқроқ очиб беришга хизмат қилади. Бунни қуйидаги мисолларда очиқ кўриш мумкин. Қўй терисига ўралган бўри — синфий душман, тили бошқа, дили бошқа бўлган қулоқ Мирҳомиднинг эксплуатацияга асосланган текинхўр хўжалигини тугатиш учун келган колхозчиларга қараб, у (Мирҳомид) шундай дейди: *Шундоқми?... Ҳай-ҳай, кўп яхши, кўп яхши. Бурунгилар «югурганники эмас, буюрганники» дейишган. Биз елдик, югурдик, уй-жой, рўзғор қилдик; бизга насиб қилмаган экан, буюрганга насиб қилсин. Кўп яхши. Сўзимиз шу... Нима десаларинг, нима қилсаларинг қуллуқ қиламиз. Муштумзўр десаларинг ҳам қуллуқ, ҳайдаймиз, десаларинг ҳам қуллуқ. Биз шу вақтгача ҳукуматдан фақат адолат кўрдик* (47-бет). Мирҳомидхўжанинг бу қалбаки таҳсинлари ва ёлғон эҳтироми ишчи-деҳқон вакиллари-ни ғафлатда қолдириш учун хизмат қилиши асарда яхши очиб берилган.

Маълумки, синфий душманлар Совет ҳукуматига, колхоз тузумига қарши курашда ҳар хил усулларни қўллаган эдилар. Шундай усуллардан бири, Совет ҳукумати вакиллари-ни алдаш, ғафлатда қолдиришга уриниш эди. Демак, романдаги Мирҳомидхўжанинг юқоридаги сўзларида синфий душманнынг типик кураш усулларидан бири ўз аксини топган. Чунки унинг сўзлари ўзининг кимлигини ёрқин кўрсатади.

Камбағал ичкуёв Сидиқжонга бой, руҳоний Зуннунхўжа томонидан бунчалик эътибор берилишига унинг хотини тушуна олмайди. Шунда Зуннунхўжанинг хотинига қарата айтган қуйидаги сўзлари Мирҳомидхўжа «фалсафа»сининг давомидан иборат бўлиб чиқади: *Сидиқжон безот, Сидиқжон гадобачча... Тўғри, лекин замон шуларники бўлса, нума дейсан. Булар кеча оёғингни босган эди, бугун кўкрагингга оёқ босиб турибди. Эртага бўғизингга оёқ қўяди... Жон керакми? Жон ке-*

рак бўлса, ўлимга чап бериш пайида бўл, замон сенга боқмаса, сен замонга боқ!» (6-бет). Шу «фалсафа»ни маҳкам ушлаб, уни ўз амалий фаолиятига асос қилиб олган Зуннунхўжанинг уйини Сидиқжон ташлаб кетгач, Зуннунхўжанинг Сидиқжон орқасидан келиб *Уйимга ўт қўяман! Ўзимни осаман! Ўғлим, жон ўғлим, мен сизни шу умид билан ўғлим деганмидим?* (20-бет), — деб иккиюзламачилик қилишлари, ёлворишлари, ўз синфий рақиб олдида тиз чўкишлари ҳам бежиз эмас.

Асл моҳияти бир бўлган бу икки «фалсафа»нинг фарқи шундаки, Мирҳомидхўжа «бўғзига оёқ қўйилган» вақтда ишчи-деҳқон вакиллари ни ғафлатда қолдириш учун ўз фикрини ёпиқ формада изҳор қилса, Зуннунхўжа ўзининг асл мақсадини Сидиқжондан яширса ҳам, ўз хотини олдида уни очик формада изҳор қилади.

«Қўшчинор чироқлари» романида персонажлар нутқини индивидуаллаштириш устида автор ниҳоятда қунт билан ишлаганлиги, романда номи тилга олинмаган, ялт этиб бир кўриниб ўтувчи айрим эпизодик персонажларнинг бир-икки луқмаларидан ҳам кўринади. Масалан, асарда диққатни ўзига тортувчи шундай бир эпизодча бор. Қолхоз душманларининг думи бўлган Нишонбойнинг халқ орасида колхознинг обрўсини тушириш учун атайлаб берган сохта саволи мажлис иштирокчилари томонидан жуда усталик билан шундай фош қилинади. *Нишонбой, бу саволинг палағда чиқди, бориб Оқилхон тўрадан бошқа савол олиб келгин! — деди кимдир қичқариб.*

Кези келганда шуни ҳам қайд қилиш керакки, романнинг дастлабки нашрида (42-бет) ялт этиб бир кўриниб ўтувчи эпизодик персонаж нутқи составида берилган юқоридаги образли жумла А. Қаҳҳорнинг 1956 йили нашр этилган «Танланган асарлар» 3-томида (41-бет), кейинги нашрда (39-бет) асарнинг асосий қаҳрамонларидан бири бўлган Бўтабой тилидан берилган. Биргина шу мисолнинг ўзидан ҳам кўринадики, автор романни «Танланган асарлар»нинг 3-томлигига тайёрлаган вақтида, адабий танқидчиликнинг бу асар ҳақидаги фикрларини ҳисобга олиб, уни ижодий равишда қайтадан қараб чиққан, унинг айрим ўринларига кичик бўлса-да, бошқачароқ тузатиш ва ўзгаришлар киритган. Чунки аввалги нашрда номаълум шахс тилидан айтилган ўткир образли иборанинг Бўтабой тилидан берилиши, бўлажак колхоз раиси Бўтабой образини кучайтиришга, уни ўқувчилар кўз олдида синфий курашларда

чиниқа борган жонли образ қилиб кўрсатишга имкон берган⁴.

Романнинг 1951 йилги нашрида йўл қўйилган тилга оид камчилик ва хатоларнинг кўпчилиги, асарнинг янги нашрларида тузатилган. Шунинг учун ҳам «Қўшчинор чироқлари»нинг кейинги наشري аввалгисига нисбатан анча пишиқроқ чиққан.

Автор асарда идиоматик сўзлар, фразеологик бирикмаларни ҳам ўринли, мантиқан тўғри ишлатади⁵. Бу ерда автор тилидаги шундай халқ иборалари, идиоматик сўзлар ва фразеологик бирикмалардан бир нечтасини изоҳсиз мисол келтириш билан чекланамиз.

Унинг тили қисик бўлишига сабаб бўлган гуноҳи шундай содир бўлган эди. Бу хусусда отасининг камчисидан қон томар эди. Бир қамчи йўрғаси бормикин деб ҳам қўйди. У айтган катта толлар қулаяпти. Самандаров кун тиғ тортганда Ўрмонжон билан хайрлашиб чиқиб кетди.

А. Қаҳҳор у ёки бу образнинг характерини очиб беришда сўз танлар экан, сўзларни маъносига, эмоционал-экспрессив хусусиятига қараб ажратади. Салбий характерларни очиб бериш учун салбий маъноларни ташувчи сўз ва ибораларни атайлаб ажратиб олиб ишлатса, ижобий образларни характерлаш учун эса шу қаҳрамонга нисбатан ўз симпатиясини билдирувчи сўз ва ибораларни қўллайди. Масалан, Сидиқжоннинг қайнанасининг аччиқланганлигини ифодалашда ёзувчи тасвирланаётган характерга нисбатан авторнинг антипатиясини билдиришга хизмат қилувчи сўзларни танлаб ишлатади. *Кампирнинг жиғибийрони чиқди: омбордан олиб чиққан бир садаф пахтаси билан чигиригини кўтариб, вайсаганича уйига кириб кетди (4-бет).*

Абдулла Қаҳҳор салбий типларнинг характерини очишда ўхшатишдан ҳам ўринли фойдаланади ва оригинал ўхшатишларни кўплаб қўллайди. Бу эса, ўқувчида шу салбий типларга нисбатан кучли нафрат туйғуси-

⁴ Ёзувчи А. Қаҳҳорнинг ўз асарлари тилини қайта ишлаш маҳорати қуйидаги ишларда кенг ёритилган. Қаранг: Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. Тошкент, 1975. 77—94-бетлар. Кучкартаева Р. Работа А. Каххара над языком своих произведений. Автореф. дис. канд. филолог. наук. Ташкент, 1980 г.

⁵ Ёзувчиларнинг бу соҳадаги маҳорати қуйидаги ишларда кенг таҳлил қилинган: Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство А. Каххара. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Т., 1965; Абдуллаева А. Эмоционально-экспрессивная лексика в современном узбекском языке (по роману А. Каххара «Огни Кошчинара»). Автореф. дисс. канд. филол. наук. Самарканд, 1968.

ни алангалатади. Масалан, автор Абдусамад қорининг кулишини ағдарилган шишанинг оғзидан чиққан товушга ўхшатади: *Қори кафтини оғзига қўйиб худди ағдарилган шишадай қулқиллаб кулади*. Қулоқларнинг думи Нишонбой ва қулоқ Оқилхон тўраларга нисбатан автор қуйидаги ўхшатишларни ишлатади: *Ҳаммадан кейин ҳозиргина онасини эмган бузоқдай лабининг икки бурчи оқариб турган, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит худди дон тикилган товуқдай бир товуш чиқариб, қўлини кўтарди. Йўғон киши чалқанча йиқилди ва сўйилган товуқдай питирлаб, суяк тикилган итдай хириллай бошлади* (45-бет).

Автор томонидан ижобий образлар характерини очиш учун ишлатилган ўхшатишлар салбий образларга нисбатан ишлатилган ўхшатишлардан тубдан фарқ қилади. Мисоллар:

Вужудини қақшатиб турган тиш оғриғи бирдан тўхтагандай Сидиқжоннинг кўзи ялт этиб очилиб кетди. Ўрмонжон хўп, ҳам тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди. Сидиқжон бошини қуйи солиб, ерга кириб кетгудай бўлиб, чурқ этмасдан ўтирди (9-бет).

Шундай қилиб, автор ўз асарида олға сурган ғояни образли сўзлар ва кучли иборалар орқали акс эттирган. Дарҳақиқат, сўз ва ибораларсиз бадий нутқ стилида образ ва бадий приёмлар яратиб бўлмаганидек, яхши образлар ва бадий приёмларсиз юксак ғояларни ҳам гўзал қилиб бериш мумкин эмас.

Асар тилида ўхшатишлар, эпитетлар, киноялар, муболага ва жонлантириш қанчалик хилма-хил ва ўринли ишлатилган бўлса, унинг стили қанчалик равшан ва индивидуал бўлса, асардан кўзда тутилган мақсад ҳам шунчалик тез рўёбга чиқади, яъни асарда олға сурилган ғоя, шу образ ва бадий приёмлар воситасида ўқувчиларга тез ва осонлик билан етиб боради. М. Горький ўзининг «Тил тўғрисида» деган мақоласида шундай деган эди: «Тилнинг тозалиги, маъно аниқлиги, ўткирлиги учун кураш — маданият қуроли учун курашдир. Бу қурол қанчалик ўткир бўлса, қанчалик кўпроқ аниқ йўналтирилган бўлса, у шунчалик ғалаба қозонувчан бўлади»⁶.

М. Горький қўйган ана шу талабга, тил аниқлигига тўлиғича жавоб берувчи тил фактлари «Қўшчинор чироқлари» романида, умуман олганда, жуда кўп. Бу эса

⁶ Горький М. О литературе//Советский писатель. 1958. С. 667.

асарда қўлланилган қуйидаги каби ўхшатишлар мисолида ҳам аниқ кўринади. Роман автори гуноҳкор қизнинг ота ҳукмини кутиш ҳолатини қуйидагича таъсирли ўхшатиш орқали кўрсатган. *«Қиз кечгача болохонадаги қоронғи қазноқда тешикдан мўралаб, дор ёғочи остида жаллоднинг сиртмоқ солинишини кутган маҳкумдай, тақдирга-тан бериб, отасини кутди (6-бет).*

Романда ноўрин такрорланган ёки озгина ўзгартиш билан қайта такрорланган ўхшатишлар ҳам борки, бунинормал ҳол деб бўлмайди. Масалан, асарнинг 162-бетидаги, *нақд ўлим хавфида қолган мушукдай, ўнг келиши билан ҳамла қилишга тайёр бўлиб чиқди*, деган ўхшатишни 181-бетдаги *ўлим хавфи остида қолган мушукдай кўзлари чақнаб, тикка унинг юзига чанг соладиган бир вазоҳатда ўтирар эди ўхшатишининг айнан такрори дейиш мумкин. Шунингдек, романда баъзи бир мақолларнинг ҳам такрорланиши кўзга чалинади: «Ақл ёшда эмас, бошда» деган одам билиб айтган (61-бет). Ақл ёшда эмас, бошда деган-ку, ахир (224-б.).*

Ноўрин такрорлаш ҳолларини Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа асарларида ҳам учратамиз. Чунончи, «Янги ер» («Шоҳи сўзана») пьесасида Мавлон ака мени занглаган михга ўхшатиб деб аразлаб юрса, «Қўшчинор чироқлари» романининг персонажларидан бири *Наинки бутун бошлиқ одамнинг қадр-қиммати битта занглаган михча бўлса*, дейди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бизнинг фикримиздан такрорлаш умуман ёмон нарсаси деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Аксинча, агар автор асар қимматини оширишга хизмат қиладиган ўринли такрорлашларни атайлаб ишлатар экан, бундай такрорлашга автор томонидан атайлаб кўп қўлланилган фойдали бадий приёмларнинг бири сифатида тегишли баҳо берилиши керак. Урмонжон томонидан айтилган *Зуннунхўжанинг сандиғида ётиб, ақлинг моғорлаб кетганидан кулгин*, деган образли жумла автор тилидан: *Ҳақиқатан, нега қишлоқда бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларга кўзини каттароқ очиб қарамабди? Ақлини моғор босгани шудир-да деган формада, Қурбон ота оғзидан эса шу чоқ-қача қайси бурчақда моғор босиб ётган эдингиз?* деган шаклда такрорланади. Бу такрорланишлар ўринли. Чунки бу такрорларнинг ҳар учаласи ҳам бир ип билан боғланган бўлиб, булар ўқувчининг диққатини автор томонидан бир марказга жалб этиши учун хизмат қилади.

Ёки, занглаган мих иборасининг ўзини олиб қарайлик. А. Қаҳҳор «Янги ер» комедиясида занглаган мих иборасини атайлаб қайта-қайта қўллаш билан яхши иш қилган эди. Чунки бу ўриндаги такрорлашлар Мавлон ака характерини бўрттириш ва асар юморизминини кучайтириш учун хизмат қилган. Биз юқорида А. Қаҳҳорни «занглаган мих» иборасини ўринсиз такрорлашда айблар-эканмиз, уни шу оригинал иборани бир асарда ва бир ўринда қайта-қайта ишлатиб, характернинг бирор томонини бўрттириб кўрсатгани ва юморизмни кучайтиргани учун эмас, балки бу муваффақиятли иборанинг ўзини бошқа бир асарида, янги бир деталь топиш лозим бўлган жойда ишлатгани учун айблаймиз. Чунки яхши танланган бир бадий тасвирий воситани икки асарда бир маънода ва бир вазифани бажариш учун ишлатиш бадий асар тилини камбағаллаштириш билан бирга, ўша муваффақиятли чиққан иборанинг таъсир кучини ҳам камайтиради.

«Қўшчинор чироқлари» романида ишлатилган мажоз, пейзаж каби тасвирий воситалар ҳақида гапирганда аввало шуни қайд қилиш керакки, автор томонидан бирон нарса ёки характернинг у ёки бу томонини тўла-роқ очиб бериш учун ўхшатиш ва муболағалар атайлаб ишлатилган каби мажоз, жонлантириш ва пейзажлар ҳам шу мақсадда қўлланилган. Асарда ишлатилган қуйидаги кучли ва оригинал мажозлар ўқувчининг ёдида узоқ вақт сақланиб қолади:

Худо ургани йўқки, бир ҳовлида туриб, у кўзини сузмаса-ю, бу ипини узмаса... Бу жувон йлгур кўзини сузган... Ўрмонжон бу нарсаларнинг ҳаммасига бўлажак лаборатория, бўлажак клуб, кутубхона, дам олиш уйи, радио, телефон—умуман янги қишлоқнинг куртаги деб қарар ва бу куртакларнинг япроқ отишига катта аҳамият берар эди.

«Қўшчинор чироқлари» романида автор жонлантириш приёмидан ҳам фойдаланади. Бу эса қаҳрамоннинг ички кечинмасини очиб беришда ва уни ўқувчига ифодали қилиб етказишда катта роль ўйнаган. Масалан, романда Сидиқжоннинг бечора онаси совға қилиб келтирган беҳиларни Зуннунхўжанинг оиласидагилар назарга илмайдилар ва уларга қўл ҳам урмайдилар. Бу нарса Сидиқжонга қаттиқ таъсир қилади. Автор Сидиқжоннинг бу ҳолатини қуйидаги жонлантириш орқали бўрттириб ва таъсирли қилиб беради: *Сидиқжон уни (онасини) кузатиб қайтиб келганда, ток остидаги эски сўрида сочилиб ётган беҳиларга кўзи тушди. Беҳи унга мунга-*

йиб қараб тургандай туюлди. Сидиқжон ҳаммасини йиғиштириб олди-да, айвоннинг тоқчасига элтиб қўйди. Беҳи бу ерда унга ғарибона назар ташлаб «Мени бу ерга нега ҳам олиб келди, нега ташлаб кетди, мени бу ерда ким ҳам қўлга олар эди» деб тургандай туюлар эди (7-бет).

Абдулла Қаҳҳор, табиат манзаралари — пейзажни чизишга ҳам моҳир. Унинг чизган пейзажлари қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини, ҳодиса ва воқеаларнинг моҳиятини очиб беришга хизмат қилади, персонажларнинг ички кечинмаларига мослашган бўлади. Масалан, «Москвадан районга колхоз керак эмас деб газет келибди, «Колхоз синибди» — деган миш-миш гапдан қаттиқ хафа бўлиб, боши қотган ва кечаси районга бориш учун йўлга чиққан колхоз раиси Бўтабой аканинг руҳий ҳолатига мослаб ёзувчи қуйидагича пейзаж чизади: «Қўр ойдин. Бўтабой бировнинг кўзига кўриниб яна бирон миш-мишга сабаб бўлмаслик мақсадида қишлоқни четлаб, тўқайнинг этагидаги сўқмоқдан юрди, лекин бир оз юриб Қўшчинорнинг тепасига келганида бу йўлдан юрганига пушаймон бўлди: тўқай томон ниҳоятда қоронғи, ваҳимали — ҳар бир дарахт, ҳар бир бута остида биров писиб ётгандай туюлар эди...» (65-бет).

«Қўшчинор чироқлари» романининг лексикаси ранг-баранг, унда ўринли ишлатилган совет-интернационал терминлар, янги маъно ташувчи сўзлар кўп учраши табиий. Чунки Улуғ Ватан урушидан кейинги тинч қурилиш йилларида кун сайин ўсиб борган моддий ва маънавий турмушйимиздаги ҳамма ўзгаришларни ва рус тилининг баракали таъсири туфайли, кун сайин ўз луғат составини бойитиб бораётган тилимиздаги неологизмлар ҳар бир ўзбек совет ёзувчисининг асарида озми-кўпми ўз аксини топмай қолмаган эди.

Романда муваффақиятли қўлланган кўпгина совет-интернационал сўзларини учратиш мумкинки, булар, бир томондан, жамият тараққиётининг асар воқеаси бўлиб ўтган даврдаги аҳволини тўғри акс эттиришга ёрдам берса, иккинчи томондан, ўша даврдаги тилимининг луғат составида содир бўлган ўзгаришларни ҳаётдаги ўзгаришлар билан боғлаб ўрганиш учун ҳам аҳамиятлидир.

Буни романда айрим сўз ва иборалар маъноларининг ўзгартириб ишлатилганлиги ҳам тасдиқлайди. Бинобарин, романда, умуман, маъноси ўзгарган ёки персонажлар томонидан маъноси ўзгартириб қўлланиладиган сўз ва иборалар ҳам учрайди.

Бригада, звено, ферма, сельсовет каби сўзлар асардаги персонажлар томонидан бригада бошлиғи, звено бошлиғи, ферма мудирі, сельсовет раиси маъноларида қўлланадики, бу лексик бирикмалар персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда катта роль ўйнаган. Чунки бу лексик воситалар колхозчиларнинг жонли сўзлашув тилига хосдир. Шунинг учун ҳам романдаги *Кимсаноӣ бўлганда, ҳозир бригадир бўлар эди. Канизак звено бўлармиш, Ўрмонжон ака ферма бўлганларидан бери, молларнинг ранг-рўйи кириб қолди* каби жумлалар табиий бўлиб чиққан.

Абдулла Қаҳҳорнинг персонажлар нутқини индивидуаллаштириб *табелчи* сўзини такбирчи формасида ва олиб қочиб сўзини обқочиб шаклида ишлатиши ҳам ўринлидир. Бироқ «Қўшчинор чироқлари» романида адабий тилимиздаги *шундай, ундай, бундай, ўшандай* олмошлари автор нутқида ҳам, персонажлар нутқида ҳам кўпинча *қандоқ, шундоқ, мундоқ, ундоқ, ўшандоқ* формаларида қўлланади. Мисоллар: *Шундоқ бўлса ҳам Сидиқжоннинг кўкрагига, сўнгра юзига қараб илжайди* (автор нутқидан). *Шундоқ бўлса сизларнинг колхозларингиздаги хотин-қизларнинг тоза шўри қуруғон экан* (97-бет, Зиёдаҳон нутқидан).

— *Шундоқми?* — деди Болтабой, — *жуда соз бўлипти-да* (100-бет). Бу ерда ёзувчининг ўз тилида ҳам *шундоқ*, персонажлар нутқида ҳам *шундоқ* формасини ишлатиши унчалик маъқул эмас.

Шу билан бир қаторда автор нутқида баъзи бир ёзувчининг услубига хос ишлатилган архаик сўз ва бирикмалар ҳам кўзга ташланади. Асарда автор нутқида қўлланилган *истиҳола қилиб, камоли суюнганидан, дилсиёҳлик, калима* каби сўзлар шулар жумласига киради. Масалан: *Сидиқжон аравани ғижирлатиб ўтиши билан гапга ҳалал бериш, ундан ҳам кўра шунча одамнинг ичидан ўтишдан истиҳола қилиб (андеша қилиб) нарироқда тўхтади* (108-бет)... *Канизак ўзи билган бутун рус калималарини (сўзларини) эслаб ва ишлатиб, билмаганини Новиковадан имо-ишора билан сўраб, танг келганда, ўзбекча калималарини (сўзларини) ҳам қистириб жумла туза бошлади* (234-бет).

Улуғ ҳикоянавис А. П. Чехов «майда ҳикоялар ёзганда, сўзни ортиқча исроф қилгандан кўра, кераклиларини ҳам мумкин қадар озроқ ишлатиш керак», деган эди. Абдулла Қаҳҳор ўзининг деярли ҳамма асарларида, айниқса ҳикояларида Чехов ўғитларини амалда муваффақият билан татбиқ қилганлигини ҳамма билади.

Бу ўринда яна бир мисол келтирамиз. Маълумки, *янги турмуш* бирикмаси *бирор халқ, социал гурппага хос ҳаёт тарзи, урф-одатлар, расм-таомиллар мажмуи* маъносини билдиради⁷. «Қўшчинор чироқлари» романида бу бирикма эски, коллективлаштиришгача бўлган ҳаёт билан колхоз ҳаётини муқояса қилиши, коллектив хўжалик афзалликларини таъкидлаш мақсадида қайта-қайта қўлланган. Масалан, Зиёдахон Сидиқжонга социалистик ҳаёт туфайли хотин-қизлар онгида юз берган ўзгаришни, уларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли эканини таъкидлаш учун «эски турмуш» ва «янги турмуш»ни муқояса қилади:

— *Майли, ҳар кимдан ҳам бир хатолик ўтади. Айб сизда ҳам эмас, эски турмушда. Эски турмушда хотинлар ҳар қанақа эркакдан тортинади... МТСда рус эркаклар, рус хотинлар бор. Шуларнинг юриш-туришини кўриб кишининг бирам ҳаваси келади... Бориб-бориб янги турмушда биз ҳам шунақа бўлармиз* (98-бет).

Романда бу бирикманинг маъноси анча кенгайган. Жумладан, Сидиқжоннинг онаси Хадича хола оқлатилган, дарчанинг ўрнига дераза қурилган уйни «янги турмуш уйи» деб тушунади:

— *Ҳа, болам... Сатторқул аканг уйини янги турмуш қилди... Янги турмуш уйни ким ҳавас қилмайди...*» (18-бет).

Роман сўнгида Ханифа (Канизак) билан Сидиқжоннинг тўйига тайёргарлик кўраётган Хадича хола билан Анзират хола эса «қўни-қўшниларни хашарга чақириб яқин ўн беш кунни шитоб билан кўрпа қоплаш, куёвкелин ва лозим бўлган бошқа одамларга сарпо тиктириш, «янги турмуш уйи»ни «янги турмушчасига» яса-тиш... билан (244-бет) ўтказишади.

Хулоса қилиб айтганда, «Қўшчинор чироқлари» романининг тили умуман бой, жозибали ва ранг-барангдир. Унда сўзлар, афоризмлар, халқ мақоллари, фразеологизмлар ўринли ишлатилган. Романдаги қаҳрамонларнинг ҳар бири ўз характерига мос бўлган индивидуал нутқига эга. Романда воқеа-ҳодисалар ва характерларнинг ўсиши, ўзгариши, бир-бирлари билан узвий муносабатда, динамик тараққиёт процессида берилган. Бу роман ёзувчининг ўзбек совет романчилиги тараққиётигагина эмас, балки ҳозирги ўзбек адабий тили ривожига ҳам қўшган муносиб улушидир. «Қўшчинор чироқлари» романи ҳозирги кунда ҳам Абдулла Қаҳҳор-

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. 228-бет.

нинг ҳикоялари ва бошқа асарлари сингари халқимизнинг сеvimли асарига айланиб қолган, ёш ёзувчилар учун эса бадий маҳоратнинг, тилдан фойдаланишнинг юксак намунаси сифатида хизмат қилиб келмоқда. Буни ёш ёзувчиларнинг ўзлари ҳам алоҳида таъкидламоқдалар. Жумладан, истеъдодли ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг фикрича, «Абдулла Қаҳҳор асарлари ҳозирги кун адиблари, хусусан, ҳикоянавислари учун том маънода бир мактаб — миллий мактабдир. Унда биз тилга оладиган барча компонентларни — асар сюжети, композицияси... деталлаштириши, тугун ва ечимни дейсизми, хуллас, ҳамма нарсани ўрганса бўлади.

Айниқса, буларнинг ҳаммасини ижро этган қурол — тилни ўрганиш керак...»⁸.

«МАШЪАЛ» РОМАНИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Ўзбек совет адабиётининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келаётган истеъдодли ёзувчилардан бири Ҳамид Ғуломдир. У ўз ижодини шеърятдан бошлаган.

Ёзувчи 50-йилларнинг бошида «Машъал» романини яратди. Бу асар икки китобдан иборат бўлиб, унинг биринчи китобини 1954—1957 йилларда ёзган бўлса, иккинчи китобини 1958—1961 йилларда ёзиб тугаллаган. Ёзувчи асарнинг биринчи китоби учун 1959 йилда Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг конкурс мукофотиغا сазовор бўлган. Ёзувчи «Тошкентликлар» романи учун 1974 йилда Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлди, 1981 йилда унга «Мангулик» романи учун СССР Давлат мукофоти берилди.

Биз қуйида «Машъал»нинг тил хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритмоқчимиз.

Маълумки, бадий асар тили ёзувчининг ўқувчи билан алоқа қилишида, ўз ғоясини, ўз мақсадини кишиларга, китобхонларга етказишда бирдан-бир, бошқа ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайдиган қуролдир. Бадий асарнинг тили қанчалик пишиқ ишланган бўлса, асарнинг ғоявий-бадий қиммати шунчалик юқори бўлади, автор мақсади ўқувчига тўлиқ етиб боради.

Бадий асар тилининг ранг-баранглиги ва пухталиги бадий асарда тил ва стилистик воситаларидан ёзувчининг қандай фойдаланганлигига боғлиқ.

⁸ Ёшлик. 1987. 3-сон. 69-бет.

Шу нуқтаи назардан Ҳамид Ғуломнинг «Машъал»² романининг тили ва стили масаласига ёндашсак, унинг тили, умуман, анча ширали ва образли бўлиб, турли хил тасвирий воситаларга бой эканини кўрамиз. Романда автор нутқи ҳам, персонажлар нутқи ҳам асосан ўзига хос рангдор бўёқ билан берилган. Қаҳрамонларнинг тили индивидуаллаштирилар экан, у кўп ҳолларда персонажларнинг ички ва ташқи қиёфаларига, характерига ва тушунчасига, уларнинг руҳий ҳолатига, ёшига ва касб-корига мос қилиб ишланади.

Масалан, ёзувчи пантуркизм руҳида тарбияланган миллатчи Зиёдулла бойваччани гапиртирар экан, унинг лексиконига атайлаб туркча сўзларни, ватан, миллат, турон, мусулмонлар истиқболи ҳақидаги дабдабали сафсаталарни қўшади. Ҳатто ўзбекча мақолни ҳам атайлаб усмонли турк тилининг қоидаларига мослаб айттиради:

— Сиз билан биз — Ватан ўғлонларимиз, Исмоил ўғли, — деди Зиёдулла, — бизнинг ҳар қачон Ватан хизматида бўлмоғимиз шоендир. Мен ҳам, маълумингиз, Бўронбек сингари «оқ падар» бўлдим. Майлига, «Замон сана бохмаса, сан замоная бох!» — дейдилар (68-бет).

Ботиралининг нутқидан эса камтаринлик, очиқлик, самимийлик, принципааллик, қатъиятлилиқ бўртиб туради: Мен инқилобнинг оддий солдатиман, Зиёдулла афанди, — деди у, — қалбаки гапни билмайман. Агар хизмат қилмоқчи бўлсангиз, марҳамат иш берамиз. Агар бошни огритмоқчи бўлсангиз катта кўча: тўрт томонингиз қибла... (68-бет).

Ботирали революция душманларига қарши қатъият билан курашади. Масалан, Ботирали мол-мулки мусодара қилиниб, бойлик қўлдан кетгач, аламига чидолмай «бетоб» бўлиб қолган Абдурахмонбой билан сўзлашганда хотиржам ва дадил ҳаракат қилади:

— Бой! — деди Ботирали, — Ўзингизга маълумки, бизлар Шўронинг, яъни камбағаллар ҳукуматининг вакилларимиз. Сиз билан биз бир-биримизни яхши биламиз. Биз сизга ташвиқот қилгани келганимиз йўқ. Очиқ гаплашишга келдик. Хўш, гаплашасизми, йўқми?

Бўронбек эса Ботиралининг акси. У номигагина «большевик» бўлиб, зимдан советларга қарши кураша-

² Ҳамид Ғулом. Машъал. Тошкент. 1979. (Мисоллар шу нашрдан олинади ва қавс ичида асар саҳифаси кўрсатилади).

ди. Буни унинг Мавлон акага совет сиёсатини «тушунтириб» айтган гапларидан уларнинг грамматик қонун-қоидалари жиҳатидан ва мантиқан тўғри чизилганига қарамай, бу гапларнинг тагида сохталик ва сунъийлик яшириниб ётганлигидан ҳам сезиш мумкин:

Мавлон ака,— деди Бўронбек, қўрани тинтиб чиққанидан кейин.— Ўзингизга маълумки, биз хуррият, тенглик замонида яшаётирмиз. Бунинг маъноси шуки, ҳамма тенг бўлиши керак. Деҳқонлар ҳам бир хил яшаши лозим. Бироқ амалда шундай бўлиб чиқмаётир. Мен воласть ижроқўмининг раиси бўлганим учун, албатта, меҳнаткашлар менга арз қилишади. Чунончи, камбағалларнинг бир аризасида сизнинг бойиб кетганингиз айтилган. Мана келиб текширишга мажбур бўлдим. Ҳақиқатда уларнинг арзи ўринли бўлиб чиқди. Шу сабабдан мен сизнинг шолингизни олиб, уларга бўлиб беришга мажбурман... Ахир, тенглик замони эмасми? (79—80-бетлар).

Шунингдек, асарда қурумсоқ Абдураҳмонбой тилидан унинг хасислиги, фитначилиги сезилиб турса, Раҳим домла тилидан унинг қўрқоқлиги, таъмагирлиги, ўзини дин пешволаридан бири қилиб кўрсатиб юришига қарамай, аслида нафс, пул бандаси эканлиги англашилади. Масалан, Ботирали ўлгандан кейин Раҳим домланинг югуриб-елиши билан кексаларнинг жаназа ўқиши учун рухсат олинади. Шу вақтда *Раҳим домла Ғани отанинг қўлидан судраб, уни тўдадан четга олиб чиқади-да, сўрайди:*

— Ғанивой, домла пулини ким тўлайди?

— Мен тўлайман, тақсир, хотиржам бўлинг.

— Баракалло! (195-бет).

Мисолдан кўриниб турибдики, Раҳим домла мусулмончилик қондасини ўрнига қўйиш учун эмас, балки жаназа пули олиш учун жон куйдирган, демак у «отнинг ўлими — итнинг тўйи» қабилида ҳаракат қилган.

Бундан ташқари, романда ёзувчи Умўрзоқ ота, Ғани ота, Жўрабой ота, Мавлон ака, Ўтап ака, Эъзозхон, Қумрихон, Лаълихон ва Тозагулларнинг нутқларини ҳам яхши ишлаган ва индивидуаллаштирган.

Автор персонажларнинг нутқини индивидуаллаштиришда диалектизмлардан, рус тили, қозоқ тили, турк тили лексиконларидан, шунингдек, ёш бола тилининг ўзига хос хусусиятларидан ҳам яхши фойдаланган. Масалан, туякаш Умарқул тилидан қозоқ тили элементларининг берилиши, соқчи солдатнинг рус тилида гапиртирилиши, Саид афанди ва Талъат афандиларнинг турк

тилида сўзлашиши, ёш Тўлқиннинг болаларга хос нутқи фикримизнинг далилидир.

Ҳамид Ғулом персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда диалектизмлардан, Тошкент шеvasига хос бўлган *танча (санда́л)*, *ойи (она)*, *ада (ота)*, *кеннойи (янга)*, *тўп (пешин)* каби сўзлардан, желашган диалект ёки қозоқ тилига оид бўлган *сов (соғ)*, *қиған (қилган)*, *оға (ака)*, *саған (сенга)* сингари сўзлардан ўринли фойдаланган. Чунки булар ёрдамида романдаги нутқида диалектизм элементлари қўшиб берилган персонажларнинг кимлиги, халқимизнинг қайси уруғи ва тоифасига тегишли эканлиги уларнинг нутқидаги шевачилик хусусиятлари орқали очиқ маълум бўлади.

Демак, ёзувчи бу ерда диалектизмлардан ўринли фойдаланиш билан фақат персонажларнинг нутқини индивидуаллаштириб қолмаган. Шу билан бирга, образ ҳақида ўқувчига баъзи бир маълумотлар беришга (билими, саводи, қишлоқ ёки шаҳарлик эканлиги, диндорлиги ҳақида) ҳам муваффақ бўлган.

Шундай қилиб, бадий асарда диалектизмлардан фойдаланишнинг бадий қиммати катта. Бироқ бадий асар тилини диалектизмлар билан ҳаддан ташқари тўлдириб юбориш ҳам ярамайди. Чунки бадий асар ўқувчига адабий тилимиз нормаларини ўргатувчи ва тарғиб қилувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бадий асарда шевачиликка кенг йўл қўйиб берилиши эса, ўқувчининг адабий тилни ўрганиш ишини, унинг нормаларини ўзлаштириб олишни оғирлаштиради, адабий тилни эса етарли ишланмаган диалектал сўзларнинг кўпайишига олиб келади. А. М. Горький адабий тилни диалектизм элементлари билан тўлдириб юборишга қарши гапирганда худди шуни назарда тутган эди.

Шунинг учун ҳам «Машъал» романида, хусусан, ёзувчининг айрим ўринларда автор нутқидан ҳам *қарашди* ўрнига *боқишди* (73-бет), *тарелка* ўрнига *талинка* (106-бет) каби диалектизмларни ишлатиши ноўриндир. Чунки бу ҳол адабий тил нормасини қисман бўлса-да, бузилишига олиб келади.

Қисқаси диалектизмларнинг персонажлар нутқини индивидуаллаштириш ва адабий тилимизни бойитиш учун ишлатилиши ўринли, аммо унинг меъёрдан чиқариб юборилиши ва автор нутқи составида ҳам ишлатилиши адабий тилимиз учун зарарлидир.

Диалектизмларни ишлатишда персонажлар нутқининг гапирилаётган шевага мумкин қадар мос бўлишига алоҳида аҳамият бериш керак. Акс ҳолда, персонаж-

лар нутқи индивидуаллашган эмас, балки бузилган бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Шундай ҳолларга «Машъал» романида ҳам оз бўлса-да, йўл қўйилган. Автор романинг 217-бетсида Умарқул тилидан туяга қарата *овзингдан кўпик соча берма*, 261-бетда Адолат тилидан саған не бўлди, болам тобинг қочдими деб ёзади. Бу ерда нутқни шевага тўлиқ мослаштириш учун *соча берма* сўзини *чоча берма* тарзида ва *қочдими* сўзини *қоштима* шаклида бериши лозим эди.

Ҳамид Ғулом «Машъал» романида халқ мақол ва ибораларидан, ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва шу сингари турли хил бадий тасвирий воситалардан ҳам баракали фойдаланган. Романдаги *меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат*» (72-бет), *бузоқнинг югургани сомонхонагача* (282-бет), *болалик уй бозор* (73-бет), *бир кун туз ичган ерингга минг кун салом бер* (273-бет) каби мақоллар контекст билан, тасвирланаётган воқеалар мантиқи билан боғлиқ ҳолда берилган. Масалан, автор Мавлон аканинг шовқин-суронли бўлса-да, бироқ тотув оиласини ҳавас билан тасвирлар экан, ўз фикрини *хуллас болалик уй бозор,— деганларидек, бу уйда бағ-буғ кўп бўлса ҳам, ғийбат йўқ* (73-бет) деб образли якунлайди. Шу сатрларнинг ўзидан ҳам авторнинг кўп болали меҳнаткаш халқ оиласига қанчалик меҳр-муҳаббат билан қараганлиги очиқ кўриниб турибди.

Романинг 273-бетида Раззоқ армиядан қайтгач, ўз командирининг насиҳатларини ва берган нон-тузини ҳеч қачон унутмаслигини отасига айтганида яхшиликка яхшилик қайтаришни ўзининг асосий фазилати қилиб олган Умурзоқ бобо ўғли Раззоққа қараб шундай дейди:

— *Балли, Раззоқвой!*

«*Бир кун туз ичган ерингга минг кун салом бер дейди, улуғлар*».

Романинг 147-бетида Ботирали фожиасини атайлаб уюштирган Бўронбекнинг сунъий ҳаракатлари касал тузалгиси келса, *табиб ўз оёғи билан келади* мақоли воситасида бўрттириб берилган. Асарнинг 284-бетида ёзувчи ўз тилидан *Комил афанди ҳар галгидай ҳозирги таҳликали соатда ҳам ўз устозига тақлид қилди. У гапни юқоридан «давои чархи»дан бошлади-ю, «қуш қаноти билан учади, қуйруғи билан қўнади» дегандай дарров ҳовридан тушиб, бу ердан тезроқ қочиш режасини туза бошлади* — деб ёзади. Бу ерда автор нутқида ишлатилган ҳикматли сўз Комилнинг ҳолатини тасвирлаш ва характерини очиш учун анча усталик билан танланган. Чунки Комилнинг автор ушбу ўринда тасвирлаган ҳола-

тини бу афоризмсиз бир қанча сўзлар тизмасини ишлатганда ҳам бунчалик аниқ бериши қийин эди.

Кўриниб турибдики, ёзувчи мақол ва ҳикматли сўзларнинг асл маъноларидан қатъий назар, ўз мақсадига — контекст талабига мувофиқ уни ижобий қаҳрамонлар нутқида ҳам, салбий персонажлар нутқида ҳам, автор нутқида ҳам бирдай муваффақият билан ишлатган. Романдаги *ғўшт суяксиз бўлмайди* (109-бет), *юзларига оёқ қўймоқ* (95-бет), *сабр, сабрнинг таги мурод*» (110-бет), *тарвузим қўлтиғимдан тушди* (112-бет), *сўдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқади* (114-бет), *бек жаноблари яқиндагини тишлаб, олисдагига тош отаётибдилар* (109-бет) каби образли сўзлар, фразеологизм ва мақоллар ҳам контекстда ўринли қўлланган.

Ҳамид Ғуломнинг асар тилини ишлашдаги яна бир муваффақияти шундаки, у халқ мақол ва ибораларидан, афоризм ва фразеологизмларидан унумли фойдаланиш билан бирга, ўзи ҳам образлар характерини, асар ғоясини очишда муҳим роль ўйновчи кўпгина юқори бадий савияли, мазмундор ибора ва ифодалар тўқийди: *ҳар қадамида бир офат. Ер ёнаётибди. Осмон ғазабнок* (118-бет).

«Машъал» романида қўлланилган кўпгина ўхшатиш, муболаға ва сифатлашлар ҳам асарнинг бадий савиясини оширишга, қаҳрамонлар характерини таққослаш ёки сифатлаш йўли билан ёрқинроқ очишга хизмат қилган. Масалан, келини Лаълихоннинг нотўғри оёқ босишидан хафа бўлган ва бой оиласининг номига доғ туширган кишидан ўч олишга қатъий қасд қилиб, жаҳл оловида ёниб турган Зиёдулла бойваччада Бўронбек номини эшитиш билан содир бўлган кескин ўзгариш қуйидагича тасвирланган: *Бўронбек. Шу номни эшитиш билан Зиёдулланинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Ҳозиргина тоғорадан тошиб-ошиб турган хамир бирдан совуб, тоғоранинг ярмидан ҳам пастроққа тушиб қолгандай бўлди.*— Демак, *Лаъли Бўронбек билан ўйнашиб юрган экан-да?* — *Зиёдулла қаттиқ бир ижирганди-ю... аламини ичига ютиб, пичоқни қўнжига сўқди. Кейин қўрани қоплаган зулматга муштини ўқталиб, тилсиз бўшлиқдаги аллакимга дағдаға қилди: Шошмай тур, номард. Бизга ҳам гал келар* (123-бет).

Аввал ўч олишга онт ичган Зиёдулла Бўронбек номини эшитгач, бирдан совуган хамирга ўхшаб бўшашиб тушса-да, лекин у ўз асабларида бўлган қон кўпириши инерциясини бирданига тўхтата олмайди. Шунинг учун ҳам у қоронғи зулматга қараб муштини ўқталади ва шу

йўл билан ўз асабларини бирмунча босиб олади. Бу эса Зиёдулла бойвачча важоҳатининг тил туфайли табиий чиққан реал бадий тасвиридир.

Романдаги Мавлон ака тилида Қамчига қарата агар меҳнатингни аясанг, келгуси йилда шоли ўрнига похол оласан... *Ўчоқнинг кулидан ўтин қидирган одамга ўхшаб қоласан, иним.* (76-бет), деб айтилган жумладаги ўхшатишда *ўчоқнинг кулидан ўтин қидириш* бирикмаси шу қадар кучли чиққанки, унинг таъсир кучи бир неча гапнинг таъсир кучидан ҳам зиёдлик қилади.

Шуниси характерлики, Ҳамид Ғулом ўхшатишларни ишлатар экан, уларни қаҳрамонларнинг характериға мослаштириш билан бирга, шу ўхшатиш, бадий тасвирий воситаларни образларнинг ҳаётиға, касбига, тушунчаси ва руҳиға яқин бўлган ҳодисалар ёрдамида тўқишға уринади. Масалан: романнинг 118-бетида автор Раҳим домла тилида унинг ҳаёти ва тушунчасига мос бўлган қуйидагича ўхшатишли жумлаларни беради: *Мен шу ўтиришда-ўзимни бамисоли Нух алайҳиссаломнинг тўфон ичида қолган кемалари сезаётirman. Шу тўфон мени фарқ этаётгандай...* Бу ўхшатиш гапирувчи персонажнинг конкрет вақтидаги руҳий ҳолатиға мос бўлиш билан бирга, унинг руҳонийлар табақасига тегишли эканини ҳам кўрсатади. Мавлон ака, Ўтаплар тилидан берилган ўхшатишлар уларнинг ерни севувчи ва қадрловчи деҳқонлар эканлигидан далолат беради.

Бироқ романда муваффақиятсиз чиққан ўхшатишлар ҳам йўқ эмас. Романнинг 62-бетида *Эъзозхоннинг анордай-юрагида кейинги 3 ҳафта ичида аллақанча ўзгаришлар бўлди*, деб ёзилган. Маълумки, юрак одатда анордан катта бўлмайди. Шунинг учун ҳам унинг кичиклигини анорға ўхшатиб бўрттириш тўғри эмас. Асарнинг 265-бетида автор *айрилиқни зулукка* ўхшатса бўлади, одамнинг қонини, дармонини сўриб, жуда бўшаштириб қўяди, деб ёзган. Бу ерда айрилиқнинг зулукка ўхшатилиши унчалик муваффақиятли чиқмаган. Айрилиқ билан зулук ҳар хил тушунчадир. Бири жонсиз, мавҳум тушунча бўлса, иккинчиси жонли конкрет тушунчадир. Бизнингча, ушбу ўринда автор айрилиқни Эъзозхоннинг тасавурида жонлантириб зулукка айлантирганда эди, ажойиб мажозли жонлантириш приёминини ҳосил қилган бўлар эди.

Романда ишонилиши қийин бўлган муболағалар ва муболағали тасвирлар ҳам учрайди. Ботиралининг озгина вақт ичида ити Лочинни шошириб, қўйиб, қоп-қоп қирғовулларни отиб олиши (111—112-бетлар) ёки асар-

нинг 51-бетида 15 яшар боланинг пудратчи томонидан 10 пудлик (160 кг) тойни кўтаришга мажбур қилиниши (5 пудлик той бўлганда ҳам бошқа гап эди) шулар жумласидандир.

«Машъал» романида қарама-қарши фикрлар, ишонилиши қийин бўлган гаплар, чалкаш жумлалар, ноаниқ ибора ва ифодалар ҳам учрайди. Романнинг 46- ва 47-бетларида Ботиралининг оёғига босмачилар томонидан пичоқ суқиб ярадор қилингани айтилади-ю, бироқ эртасига отряд йўлга тушганда Ботирали соппа-соғ кишилардек отдан тушиб, ўз отини Жўрабой отага беради ва ўзи ҳеч гап бўлмагандек пиёда кетади (52-бет). 61, 62-бетларда эса Ботиралининг яна бир жангда қўлидан ўқ еганлиги, «унинг оқ дока билан боғланган чап қўли бўйнига осиб қўйилганлиги» айтилади-ю, эртасига унинг ариқ бўйида теша билан уячалар ковлаб атир гул ниҳоллари ўтқазиб (63-бет) юрганлиги гапирилади. Демак, ҳар икки мисолда ҳам автор Ботиралининг ярадор бўлишини айтади-ю, лекин бу ҳодисани дарров эсдан чиқаради. Бу эса, ўз навбатида, асарнинг ишонтириш қувватини камайтириб, унинг бадийлигига путур етказган.

286-, 296-бетларда автор Комилнинг режасини ҳамма ёқни остин-устун қилиб юборадиган фавқулодда жиддий режа сифатида тасвирласа, 299-бетда уни Комилнинг куракда турмайдиган режаси деб атайдики, бу икки таъриф орасида катта қарама-қаршилиқ борлиги ҳеч қандай изоҳсиз ҳам осонликча англашилади. Шунингдек, 210-бетда Бурамасоч Умарқулнинг онаси сифатида таърифланган бўлса, 21-бетда у Умарқулнинг хотини бўлган Адолатнинг онаси сифатида кўрсатилади, 120-бетда ҳам ана шундай чалкашликка йўл қўйилади ва Комил тилидан Бадриддин жанобларининг фикрича... деб ёзилади. Ҳолбуки, Бадриддин Комилнинг акаси эмас, отаси бўлиб, унинг акаси Азмиддиндир.

Романнинг 21-бетида автор Умарқул сомон ёки ўтинни сотиб бўлгандан кейин Бурамасоч, Адолат ва Тозагулни етаклаб олиб, бозор-ўчар қиларди, у онасига одми пешонабоғ, хотинига олма гуллик чит куйлак, қизига эса унинг ўзи истаган нарсасини олиб берар эди, деб ёзган. Ёзувчининг ушбу ўринда тил грамматикаси қонунларига эътиборсизлик билан қарагани натижасида мантиқий чалкашлик, яъни Умарқул ҳар сафар юқорида айтилган нарсаларни сотиб олар эди деган маъно келиб чиққан. Ҳолбуки, Умарқулнинг шундай қилишга қурби етмас эди.

218-бетда дард азобида тўлғонган туя ҳақида гапира туриб, *Умарқулнинг уни арқонлашдан бошқа иложи қолмайди*, деб ёзилган. Ҳолбуки, Умарқул туяни сўйишга мажбур бўлган эди. Шунинг учун ҳам уни арқонлаган эмас, балки қулуклаган, яъни унинг оёқларини чандиб боғлаган эди. Авторнинг қўтир, қари туяни йилқи номи билан қирчанғи туя деб аташи (219-бет), тозини ов лайчаси деб юритиши (139-бет), шерози телпакни шерози қалпоқ дейиши (86-бет), *қўлини маҳкам олиб кўришди* (287-бет) каби сунъий ибораларни қўллаши унинг айрим вақтларда бой тилимиз хазинасидан керакли сўз ва терминларни пухта танлаб олиш ўрнига тўғри келган сўз ва терминларни палапартиш ишлатганини кўрсатади.

«Машъал» романининг айрим бетларида баъзи келиш-қўшимчаларининг нотўғри ишлатилиши ёки гап конструкциясининг нотўғри тузилганлиги натижасида жумла мазмунининг бузилиши, чалкашлик ёки бошқача маъноларнинг келиб чиқишига йўл қўйилганини кўриш мумкин. Романнинг 226-бетида *янги дунё қуришнинг ўзи бўлмайди* деб ёзилган. Кўриниб турибдики, ўқувчи бундан янги дунё қуришнинг ўзи етарли эмас, деган маънони тушунади. Ҳолбуки, автор янги дунё қуриш ўз-ўзидан осонликча бўлмайди, бунинг учун кураш, қийинчиликларни енгиш керак демоқчи эди. Романда *калта пахтали чопон* (181, 198) каби бузуқ конструкцияли жумлалар борки, бундан «узун пахтали, калта пахтали чопонлар» бўлиши мумкин экан, деган англашмовчилик туғилади. Бу жумладаги *калта* билан *пахтали* сўзларининг ўринларини алмаштириб ёзилганда юқоридаги чалкашлик бўлмас эди. Бундан ташқари, романда «шаҳарда ғалаба қилган революцияни қишлоқда давом эттириш керак бўлади» (168-бет) каби таҳрир талаб жумлалар ҳам бор.

Ўрни келганда шу нарсани ҳам айтиб ўтиш керакки, ёзувчи Ҳамид Ғуломнинг «Машъал» романининг тилида учровчи юқоридаги сингари камчиликларнинг кўпчилиги танқидчилик томонидан ўз вақтида (60-йилларда) кўрсатиб ўтилган эди. Афсуски, автор ўз романининг тилини қайта ишлашга эътиборсизлик билан қараган. Натижада романнинг шу кунгача эълон қилинган уч нашрида ҳам шу камчиликлар ўша ҳолича такрорланиб келмоқда. Ҳолбуки, бу камчиликларни тузатиш жуда катта куч ва вақт талаб қилмасди, фақат маълум даражада эътибор зарур эди, холос.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида кўрсатиб ўтилгани

каби камчилик ва нуқсонларидан қатъий назар, «Машъал» романининг тили ва стили умуман олганда бой ва ранг-барангдир. Хусусан авторнинг «Машъал» романида персонажлар тилини индивидуаллаштиришда диалектизмлардан унумли фойдаланганлиги ва тил материалларини образлар характери ва психикасига мослаб танлай билганлигини ёзувчи Ҳамид Ғуломнинг муваффақиятлари қаторида алоҳида қайд қилиб ўтишга тўғри келади. Лекин ҳурматли ёзувчимиз Ҳамид Ғулом ўзининг бадиий тил устида ишлашини давом эттириб, уни мукамал даражага етказиши лозим.

«ЎҚИТУВЧИ» РОМАНИНИНГ ТИЛИ ВА БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланишида ёзувчи Парда Турсун (1909—1957)нинг ҳам ўзига хос ҳиссаси ва ўз ўрни бор. У ўзининг қарийб 30 йиллик ижоди давомида қирқдан ортиқ ҳикоя ва очерклар, ўндан кўпроқ адабий-танқидий мақола, икки повесть («Ҳақ йўл», «Ўқитувчининг йўли») ва бир роман («Ўқитувчи») яратди¹⁻².

Ёзувчи «Ўқитувчи» романини яратгунга қадар катта ижодий йўлни босиб ўтди. 30-йилларда Парда Турсун «Домла», «Зўрлик», «Очилаётган кўзлар», «Остонада» каби қатор ҳикоялар ёзди, бу асарлар кейинчалик адибнинг «Ҳақ йўл» повести учун асос бўлди, повестнинг ўзи эса «Ўқитувчи» романининг таркибий қисмига айланди. Шундай қилиб, Парда Турсун «Ўқитувчи» романида ўзининг ҳикоя, очерк ва повестларидаги турли-туман образлар галереясини қайта ишлаб, такомилга етказди, бу образларнинг кўпчилигини оддий персонаж, эпизодик образдан тўлақонли тип даражасига кўтарди.

«Ўқитувчи» романи Москвада 1951 йили ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси олдидан дастлаб рус тилида В. Смирнова таржимасида нашр этилди. Декада пайтида П. Турсуннинг бу романи жуда юқори баҳоланди. Жумладан, танқидчи Лев Никулин «Ўқитувчи» романини Совет Ўзбекистонидан янги интеллигенциянинг ташкил топишини кўрсатувчи реалистик санъатнинг етук намунаси, деб атади. Шунингдек, бу романнинг фазилатлари, унинг ўзбек совет прозаси тараққи-

¹⁻² Тўраев П. Парда Турсун. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Уч томлик, 3-том. 1-китоб. Тошкент. 1972. 317—351-бетлар; Икромов О. Ўзбек романларида ижобий қаҳрамон. Самарқанд. 1969. 50—77-бетлар.

ётида тутган ўрни К. Федин, В. Шкловский, К. Зелинский, З. Кедрина, Л. Бать сингари рус совет адаблари томонидан ҳам ҳаққоний кўрсатилган³. Шундан сўнг адабий жамоатчиликнинг «Ўқитувчи» романига бўлган қизиқиши яна ҳам ортди. Кўп ўтмай бу роман рус, украин, латиш, эстон, тожик, қирғиз, уйғур ва бошқа тилларга, шунингдек, чет эл халқлари тилларига таржима қилинди.

Роман 1910—1930 йиллар орасидаги ўзбек халқининг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар жараёнида янги ўзбек совет интеллигенциясининг шаклланиши ва унинг 20-йилларда республика-миз ҳаётида ўйнаган муҳим ролини ёритиб беришга бағишланади.

Романнинг бош қаҳрамони совет ўқитувчиси Элмурод Дўсмаатовдир. Элмурод Октябрь социалистик революциясигача машаққатли ҳаёт мактабини ўтган, совет тузуми туфайли озодликка чиққан, совет мактабларида тарбияланган, халқ учун хизмат қилишга бутун вужуди билан берилган, ватан душманларига қарши шафқатсиз курашувчи, ўз ватанига содиқ янги ўсиб етишган совет интеллигенциясининг типик вакилидир. Элмурод ҳар бир ишда адолат ва ҳақиқат бўлишини истовчи принципаал киши. Шу билан бирга, Элмурод ўзининг совет ўқитувчиси бўлганлиги билан фахрланади. Миллатчи Тўқсонов ўз мансабидан фойдаланиб, колхозлаштириш ишини бузишга ҳаракат қилганида ва бу ишга тўсиқ бўлган Элмуродни вазифасидан четлатмоқчи бўлганида, Элмурод коммунистларга хос принципааллик билан: *Партия ҳамма вақт халқни ишонтириш билан иш қилди. Сиз бўлсангиз зўрлик билан иш қилмоқчисиз!*⁴ дейдики, унинг бу фикрлари ҳозир ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Элмурод ўқитувчилик ва ташкилотчилик фаолиятида Коммунистик партиянинг кўрсатмаларига суянади. У партиянинг сиёсатини изчиллик билан амалга оширувчи, душманларнинг ҳийла-найрангларига алданмовчи, ҳушёр коммунист. Масалан, домланинг Элмуродни «йўлга солиш» учун «насиҳат қилиб»: *Тили бирнинг дили бир. Сиз билан биз мусулмон эканмиз, жонимиз ҳам, тили-*

³ Бу ҳақда қаранг: Огонёк. 1951. № 4; Октябрь. 1952. № 1; Новый мир. 1951. № 12; Литературная газета. 1951. 24 ноябры.

⁴ Парда Турсун. Ўқитувчи. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. 470-бет (ишда бундан кейинги мисоллар ҳам романнинг шу нашридан олинади ва қавс ичида асар саҳифаси кўрсатилади).

миз ҳам бир. Ҳа, бунӣ билиб қўйинг, қарға-қарғанинг кўзини чўқимайди (436—437-бетлар), деб тил ва дин бирлиги ниқоби остида синфларга табақаланишни бекитиш ва ўз синфини ҳимоя қилиб, ёш Элмуродни ҳам ўз томонига оғдириб олиш учун уринишига қарши Элмурод: Қандай қилиб сиз билан менинг дилим бир бўлсин! Ҳеч қачон бир бўлолмайди. Аксинча, ўт билан сувдек зид. Мен олдинга қараб юраман, сиз орқага қараб юрасиз... Ҳа, тақсир, биз кўзимизни чўқиб келган қарғаларни энди яхши таниб олганмиз... (437-бет), деб жавоб беради.

Бу мисолдан кўриниб турибдики, автор бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил интеллигенциянинг ўша даврдаги курашини шу икки типик образ орқали бера олган ва келажак ёш совет интеллигенциясининг вакили Элмурод томонида эканини ўқувчига етказа олган. Элмурод образи романда келажакка ишонч кўзи билан қаровчи оптимист қилиб берилган. Масалан, Элмурод қишлоқ кишилариининг онгига ҳам келажакка ишонч руҳини сингдиришга интилади. У халққа қараб: *Биз ҳақиқий жаннатни ўз қўлимиз билан яратамиз* (438-бет), деб хитоб қилади.

Элмуроддаги келажакка бўлган бундай ишонч унинг мактабда ўқиб юрган давридаёқ, мактаб тарбияси билан бирга қон-қонига сингиб кетган эди. Масалан, мактабни тамом қилиш вақтида худбин Араббойнинг: *Отабобоси жинчироқ кўрмаган дашти биёбонга юборсанма дейсан?*, деб кибрлик билан берган саволига Элмурод: *Яхши бўлади. Мен бориб чироқ ёқиб бераман* (251-бет), деб жавоб беради.

Элмуродда ўтмишга бўлган нафрат ҳам унинг болалик вақтларидаёқ уйғонади. Масалан, очликдан қийналиб, тиланчилик қилиб юрган ёш Элмурод Ҳазрати-ойимнинг ёш боланинг оғзига туфлашини кўриб ундан нафратланади. Бу билан автор ўтмиш урф-одатларига қарши ўз антипатиясини ёш боланинг психологиясини очиш орқали бадиий бўёқларда беришга эришган.

Романда ёш боланинг психологиясини очиб бериш орқали катта сиёсий воқеаларга авторнинг муносабати ҳам тўғри кўрсатилган. Масалан, ёш Элмурод халқ қонини тўкиб урушаётган подшоларни эртакларда эшитган яъжуж-маъжужларга ўхшатади. Ёш Элмуроднинг ҳаёт, турмуш ҳақидаги тушунчаси ҳам романда равшан акс этган. Мисол учун дадаси билан шаҳарга кириб келгач, расталарда қатор турган озиқ-овқат ва

меваларни кўриб: *Нима учун тўхтамайди отам, нега бу овқатлардан тўйиб еб олмаймиз. Ахир эгалари «Келинг, еб қолинг, мазза қиласиз, ёқмаса пулингиз чўнтагингизда!» деб чақириваётибдилар-ку!* (14-бет) дея фикр юритади.

Элмуроднинг болалиги «Ўқитувчи» романида яхши тасвирланганлигига қарамай, автор бу ўринда айрим камчиликларга ҳам йўл қўйган. Масалан, асарнинг 24-бетида Элмурод онасига қараб: *Эсингиздами, буви... бир кун сиз билан сойдан сув олиб келаётган эдик. Олдимиздан, элликбошини турткилаб «тутун пули»ни қистайдиган милтиқли рус кишиси отда ўтиб қолди. Сиз дарров юзингизни тескари ўгириб, ичингизга туфладингиз-да, менга ҳам: «Қарама, тескари қараб тур, кўзинг тушса гуноҳкор бўласан», деб айтдингиз. Энди бўлса, кунига юзта рус билан юзма-юз келиб, ҳатто мана бундай яхшиликларини ҳам кўраётимиз. Буни қаранг-а, деб таъна қилади. Албатта, бу мулоҳазалар тўққиз ёшли Элмуроднинг тушунчасига тўғри келмайди. Бундай тасвир боланинг образини сунъийлаштиради.*

Бундан ташқари, баҳоғатга етган Элмурод образини яратишда ҳам автор бир қанча камчиликларга йўл қўйган. Масалан, Элмуроднинг жамоатчи ва ташкилотчи қилиб берилиши яхши, албатта. Аммо унинг ўқитувчилик фаолиятини равшан акс эттирмаслик романнынг муҳим камчиликларидан биридир.

Шунга қарамасдан, «Ўқитувчи» романида бош қаҳрамон Элмурод образи асосан муваффақиятли чиққан. Чунки автор Элмуродни ҳаётнинг муҳим воқеалари фониди ўсиш, ривожланиш ва улғайишда бера билган. Элмурод очликдан, қашшоқликдан Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли қутулади, янги ҳаёт қуришда илғор совет кишиларидан бирига айланади, халқ ташкилотчиси, актив пропагандист даражасига кўтарилади. Биз Элмуроднинг хатти-ҳаракатида ўз даврининг энг муҳим, актуал воқеалари мужассамлашганини кўрамыз.

Романдаги Давронов образи Октябрь революцияси арафасида рус революционерлари билан яқинлашиб ва улардан революцион сабоқ олиб, Ўзбекистондаги авангард кучларга бошчилик қилиш даражасига бориб етган ва ўзи курашган янги маданий ҳаётни қуришда бевосита қатнашган ўзбек революционерларининг типик вакилидир. Шуниси муҳимки, романда Давронов образи динамик тараққиётда берилган: авваллари у кўнка ҳайдовчи бўлиб юрганида руслар билан ҳамкасаба си-

фатида яқинлашади. Сўнгра революцион фаолияти учун Тошкентга сургун қилинган Колесовдан революция илмини ўргана бошлайди. Колесов унга *Ҳақиқат осмонда эмас, Шермат, ҳақиқат ерда* деб унинг кўзини очади. Колесов таъсирида Давронов депо ишчилари томонидан уюштирилган маёвкага қатнашади. Полиция маёвка қатнашчиларини қамайди. Давронов ҳам бошқалар қаторида сургун қилинади. У сургунда ўқитувчи рус аёли билан танишиб, саводини чиқаради, марксистик таълимотни ўрганиш билан қизиқади. Сургундан қайтгач, меҳнаткашларга *Ҳақиқат осмонда эмас, ҳақиқат ерда* эканлигини ўргата бошлайди ва революция кунлари уларни ўз орқасидан бошлаб боради. Революция ғалабасидан кейинги йилларда Давронов маориф соҳасида ишлайди ва раҳбарлик ишларига кўтарилади.

Давронов образи ҳам айрим камчиликлардан холи эмас. Романда Давроновнинг революцион фаолияти жуда кам кўрсатилган. Масалан, автор Давроновнинг сургунда революцион таълимотини қандай эгаллагани ҳақида *уч ойда савод чиқариб, ўша ердагиларга қўлмақўл етиб келадиган китобчаларни сўраб олиб, ўқий бошладим*, дейиш билан тугатиб қўя қолади.

Парда Турсун Совет Ўзбекистонини социалистик асосда қуришда қишлоқдаги партия раҳбарлигини Абдурасул образида кўрсатишга уринади ва бу соҳада муайян муваффақиятларга эришди.

Абдурасул ота-боболари билан Октябрь революциясиғача Олахўжа каби бойларнинг эшигида хизмат қилиб келган, қорни нонга, эгни кийимга ёлчимаган, *устидда ямоқ тўн, оёғида чориғи тушмаган* (296-бет), *бойлар дастидан ўз юртидан бегона бўлиб, кўп кулфатлар тортган* (297-бет), фақат Коммунистик партия ва Октябрь социалистик революцияси туфайли *бойлар зулмидан, дарбадарликдан, бечораликдан, эзилишдан қутилган киши*. У Советлар даврида янги ҳаёт қуриш учун курашган, Коммунистик партия сафига кирган қишлоқ кишиси образидир.

Абдурасул қишлоқ партия ячейкасининг бошлиғи сифатида колхоз тузиш ва ёш колхозни оёққа бостириш ишида актив қатнашиши билан бирга, янги келган ўқитувчи Элмурод ва унинг мактаб ишларига ҳам маслаҳатлар бериб ёрдамлашади. Масалан, қишлоқ халқини саводхон қилиш, қишлоққа маданият келтириш масаласида янги мактаб қуриш ғоясини биринчи бўлиб олға суради.

Абдурасул ички душманларга қарши курашда ҳам

энг олдинги позицияда туради, бошқаларни ҳам ҳуш-
ёрликка чақиради. Масалан, қишлоққа биринчи кун кел-
ган Элмуродни душманлар ўз тузоғига илинтириш уми-
дида Олахўжанинг уйига олиб борганда, Абдурасул бу
воқеадан уни огоҳ қилади.

Парда Турсун Гулсум ва Ойимхон образлари орқа-
ли неча асрлардан бери азоб-уқубат чекиб, тўрт девор
ичида эзилиб, эксплуататорлар томонидан *сочи узун,
ақли қисқа* деб камситилган ўзбек хотин-қизларининг
совет давридагина озодликка эришгани, социалистик
қурилишнинг актив иштирокчиларига айланганлигини
тасвирлаб берган.

Элмурод қишлоққа янги келганда оқ кўнгил ва сод-
да қишлоқ қизи бўлиб кўринган Ойимхон воқеалар да-
вомида ўсиб, ташкилотчи ва халқ раҳбари даражасига
кўтарилади. Масалан, романда Ойимхоннинг колхоз
мажлисидаги ҳолати қуйидагича тасвирланади: *Элму-
род Ойимхоннинг маънадор, текширувчи саволларидан
завқланиб кетди. Беихтиёр аёлга қаради. Унинг наза-
рида Ойимхон одатдаги соддадил Ойимхон эмас, балки
ниҳоятда зўр бир арбобга ўхшаб кетди. Унинг мажлис-
ни усталик билан олиб боришидан қойил қолди. У ваз-
мин ҳаракатлари, ақлли ва салмоқдор сўзлари билан
зални тўлдирган жамоатни идора қилар ва ўзи ҳам на-
фас сайин ўсаётганга ўхшар эди* (511—512-бетлар).

Гулсум совет ҳукумати берган имтиёзлардан тўлиқ
фойдаланишга уринган, илм олиб, ўз илмини ўзбек хо-
тин-қизларига ҳам берган ақли расо, қобилиятли, ҳар
бир ишга жон-дили билан киришадиган, принципиал, ўз
ҳуқуқини тушунган, ғайратли қиз.

Автор асарга Мелиполвон, Давлатёр, Юсуфали тоға
каби персонажларни киритиш билан асарнинг ғоясини,
бош қаҳрамонларнинг характер ва фаолиятларини бўрт-
тириб кўрсатиш учун хизмат қилдирган.

Парда Турсун партия ва ҳукуматимизнинг миллий
республикаларга ёрдами ва ғамхўрлигини, улуг рус хал-
қининг оғаларча ёрдамини «Ўқитувчи» романида Алексей
Михайлов образи орқали беради. Романда А. Михай-
лов образи рус халқининг ўзбек халқига кўрсатаётган
кундалик ёрдамининг чинакам символи сифатида берил-
ган. Автор романда бу ғояни ишонарли сатрларда қуйи-
дагича беради: *Алексей бошини баланд кўтариб ўти-
рар, ўткир кўзлари гапирувчилар ва савол берувчиларга
диққат билан тикилар, одамларнинг кўп сўзларини ту-
шуна олмаса ҳам, уларнинг нима деяётганларини би-
либ тургандай эди* (486-бет).

Асардаги салбий қаҳрамонлар галереяси ҳам анча яхши ишланган. Парда Турсун романда йигирманчи йиллардаги синфий душманларни ўзларига хос индивидуал бўёқларда бера билган.

Романда тасвирланган Убайдуллахўжа эшон образи ана шундай салбий персонажлардан биридир. Убайдуллахўжа эшон—руҳоний, эксплуататорлар табақасининг типик вакили. У халқда диний эътиқодлар уйғотиш ва авом кишиларнинг онгини дин билан заҳарлашга уринади. Убайдуллахўжа эшон халқдан жирканади. У ўз фароғати авом халқни авраш, товлаш орқасидан ўтаётганини яхши билади. Шунинг учун ҳам у халққа маърифат тарқатишнинг ашаддий душманидир. Революциядан сўнг Убайдуллахўжа эшон осонликча таслим бўлмайди. У ўзининг шогирдлари ва эътиқодли муридларини тўплаб, Совет ҳукуматига қарши сўнгги нафаси қолгунча курашади.

Автор Убайдуллахўжа эшоннинг маиший аҳволи ва оила сирлари устида ҳам батафсил тўхтаган. Унинг барча кирдикорлари романда охиригача фош қилинади. У бир томондан, шаҳардаги буржуазия интеллигенциясининг вакиллари—қўй терисига яширинган бўриларни ишга солса, иккинчи томондан, қишлоқдаги синфий душманларни Совет ҳокимиятига қарши қайрайди. У Совет ҳокимияти ашаддий душманларининг типик вакилидир.

Романда тасвирланган яна бир ашаддий душман—Олахўжабойнинг Совет ҳокимиятига қарши курашдаги асосий методи унинг иккиюзламачилигидир. У ўзини қишлоқ активи қилиб кўрсатишдан ҳам, халқпарвар қилиб кўрсатишдан ҳам тоймайди. Шу билан бирга, у Совет ҳокимияти ва колхоз тузумига қарши ўзи, қонхўр Мадамин, оғмачи Тожибой, бойларнинг югурдаги Бозорбойлар орқали ҳам курашади.

Мадамин, романда ўзи эътироф қилганидек, оғзи меҳнаткаш халқ қонига бўялиб келган бўри, эксплуататор синфнинг бошқа бир типик вакили. У Совет ҳокимиятига қарши жон-жаҳди билан курашади. Мадамин босмачиларнинг тор-мор бўлиши муқаррар эканини сезгач, босмачи Раҳмонқулни тутиб бериш эвазига ўз жонини сақлаб қолади. Аммо Мадамин Совет ҳокимияти билан узоқ чиқиша олмайди. У ўз ерининг колхоз ихтиёрига ўтишини билиб, мол-мулки учун ўч олишга киришади. Мадамин характери учун йиртқичлик хос. *У Мен энди бўриман—ҳаммангни битта-битта ейман* (477-бет), дейди.

Романда Сотволди каби актив колхозчи ва Худойкул каби пок виждонли совет кишиларини битта-битта ея бошлаган қонхўр бўри Мадаминнинг шармандали тақдири колхоз тузуми ва бошқа прогрессив янгиликларнинг душманлари тақдирининг умумлашмаси сифатида берилган.

Тожибой—камбағал табақадан чиққан, лекин ўзининг узоқни кўра олмаслиги, принципсизлиги ва худбинлиги орқасида бойларнинг ногорасига ўйнаб, уларнинг думига айланиб қолган киши образидир. Тожибой—мақтанчоқ, амалпараст, худбин маишатни яхши кўрадиган киши. У ўзининг барча ҳаракатларида кўпроқ эски амалдорлардан ўрнак олади ва қишлоқ бойларига сажда қилади. У янгиликларни кўра олмайди. Шунинг учун ҳам халқ душманларининг тузоғига тез илинади. Тожибой образи реал ва кишини ишонтирарли қилиб анча пухта ишланган.

Тўқсонов—Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида давлат аппаратига суқилиб кириб олган синфий душман образидир. Автор Тўқсонов образини яратишда бир қанча қарама-қаршиликларга йўл қўйган. Масалан, автор Тўқсоновни қуйидагича тасвирлайди: *Тулки телпак остидан кўринган кенг ва ялтироқ пешона, ясама чимирилган қош, чуқур қовоқлар тагидан ҳўшёр қаровчи қўй кўзлар ва маҳкам юмилган юпқа лаблар бу одамнинг ўз ишига пухта, ўзгаларнинг ақл ва фаросатига муҳтож эмаслигидан нишона бериб турарди* (457-бет). Бу сатрларни ўқиган киши аввало Тўқсоновни ижобий образ деб ўйлайди. Аммо салбий кишилар орасида ҳам ташқи кўриниши билан кишида ишонч уйғотувчи ва ўз ишига пухта бўлган кишиларнинг ҳаётда анчагина учрашини ҳам ҳеч ким инкор қилмайди. Аммо биз авторнинг Тўқсоновга шундай баҳо бергани ҳолда уни қишлоққа киритгач, ўтакетган лақма, амалпараст ва эҳтиёткорликни бутунлай билмайдиган қилиб берганлигига қўшила олмаймиз.

Дарҳақиқат, Тўқсоновга ўхшаган ҳар жойдан тўқсон таёқ еб чиққан яширин душман ҳеч вақт қишлоққа келиб, тўсатдан очикчасига гапириб колхозни буза олмайди. Колхоз тузувчиларни дўқ билан қўрқитиб, қўлида браунинг (тўппонча) билан чопиб юрмайди, балки совет тузумига сиртдан, яширинча зарба беришга ҳаракат қилади.

«Ўқитувчи» романидаги персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда ёзувчи Парда Турсун анча муваффақиятларга эришганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Чунки романдаги деярли барча персонажларнинг нутқлари уларнинг ўз мавқеларига мослашган бўлиб, уларнинг ички дунёсини, тушунчасини, фикрлаш доирасини очиб бериш учун хизмат қилади. Бу нарса романдаги ҳам салбий образларнинг деярли ҳаммасига хосдир. Масалан, романда автор келажакка ишонч кўзи билан қараш, юксак оптимизм ва совет кишиларига хос бўлган инсоний ғурур Элмуродлар учун характерли деган ғояни бадиий жиҳатдан асосли кўрсатади. Бу ғоя Элмуроднинг индивидуал нутқи орқали ўқувчига қайта-қайта етказилади. Масалан, асарнинг 331-бетида Элмурод Совет ҳукуматига номигагина дўст бўлиб юрган Мадаминнинг кирдикорларини фош қиларкан: *Ҳақли одамни ҳеч ким чалолмайди. Ҳақлининг тили ҳам узун, обрўйи ҳам баланд*,—деса, асарнинг 438-бетида эса Зағчақўз домланинг худонинг қудратига шак келтирманг деган гапларига қарата: *...халқнинг кўзи очилиб ҳақиқатни кўрди. Ҳақ йўлни топди. Бундан кейин ҳеч ким зулматда тутқун бўлишни истамайди. Шунинг учун ҳам колхоз тузиб, жаҳолат ва ваҳшийликнинг томирини қирқиб ташлаётибди. Коммунизмга йўл солаётибди. Биз ҳақиқий жаннатни ўз қўлимиз билан яратамиз*,—дейди.

Элмуроднинг ўзига хос нутқи асарнинг «Етимлик», «Бахт» бобларида ҳам яхши берилган. Айниқса, ана шу бобларда Элмуроднинг болаларга хос психологиясининг ўзига хос нутқи орқали жуда яхши акс этган.

Асарда Абдурасул, Давлатёр, Юсвали, Мелиполвон каби персонажларнинг нутқлари ҳам ранг-баранг бўлиб, халқ мақол ва ибораларига бой. Масалан, *Мен энди бўриман. Ҳаммангни битта-битта ейман!* деган Мадаминга қарши Абдурасул: *Ҳа, хали шундайми? Ундай бўлса бўрини ҳам тўнғиз ўқ билан отадилар. Яхшиликча эгардан тушу, қўлингни кўтар* (477-бет), деб хитоб қилади.

Абдурасулнинг бу сўзларидан унинг жасоратли эканлиги, душман билан тилида гаплаша олиш қобилияти англашилиб турса, қочиб кетишга уринаётган қулоқларга қарши айтган қуйидаги сўзлари унинг душманларни фош қилишда халқ иборалари ва мажозлардан усталик билан фойдалана оладиган, сезгир ва тажрибакор эканлигидан далолат беради: *Ҳа,—деди Абдурасул,—олақарғанинг мияси қайнайдиган жазава бошланди-да, ахир... Ҳаммаси бирин-кетин тоққа қараб учаверади энди... Шунинг учун тезроқ қанот-қуйруғини юлиб қўйиш масаласини шу мажлисга қўймоқчимиз* (529—530-бетлар).

Автор қишлоқ оқсоқоли Тожибойнинг ички ва ташқи қиёфасини, унинг турли шароитдаги аҳволини шундай очади. Тожибойнинг Гулсумга қарата: *Ростини айт, муаллим болани яхши кўрасанми?... Сен шу боладан умидвор бўлсанг, сиёсий хато қиласан* (365-бет) деган сўзлари орқали Тожибойнинг савияси, яъни унинг саводсизлиги—сиёсий хато нималигини билмаслигини кўрсатиш билан бирга, унинг ўша вақтдаги психологик ҳолатининг характерли томони ҳам очиб берилган, яъни автор Тожибойнинг ўзи доим сиёсий хато қилиб қўйишдан кўрқиб юришини усталик билан кўрсатиб берган.

Агар Абдурасул хотин-қизларнинг колхоздаги роли тўғрисида *Аҳолининг ярми хотинлар. Кўплашиб пуфлашса, булар ҳам шамол турғизишади* (421-бет) деб янги совет кишисига хос соғлом фикр юритса, Тожибой хотин деганда ақл борми деб нотўғри, реакцион характерда фикр юритади. Тожибойнинг қишлоққа янги келган Алексей Михайловни Элмуродга кўрсатиб, *Қани, бу билан бир ғужурашиб кўринг-чи! Ким экан, қаердан келибди бу?!* (483-бет), деган сўзлари унинг Алексей Михайловга нисбатан совуқ ва дағал муносабатини, шунингдек, рус тилини билмаслигини ҳам кўрсатади.

Парда Турсун персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда уларнинг ҳар бирини ўз характериға, ўз ички дунёсига мослаб гапиртиришға ҳаракат қилган. Юқорида биз Тожибойнинг сўзларида унинг характериға мос бўлган палапартиш фикрлашини учратган бўлсак, хулқ-атвори ва кураш методи бошқача бўлган муштумзўр Олахўжабойнинг тилида ҳам унинг киши қўли билан иш кўрувчи айёр синфий душман ва уста тескари ташвиқотчи эканлигини кўрамиз. Масалан, Олахўжабой коллективлаштириш соҳасидаги айрим камчиликлар ва ўрта ҳол деҳқонлар орасидаги қатъиятсизликдан фойдаланиб, ўрта ҳол деҳқонларни Совет ҳокимиятиға ва Қамишқападаги коллективлаштириш бошлиқларига қарши *Гапдан хабаринг борми?... Пешонангда битта қимирлаган молинг бўлса бўлди, қутулмайсан... Абдурасул гўрингни тайёрлаб қўйибди. Молингни олиб, ўзингни очиқ мозорга ҳайдар эмиш...* (456-бет) деб қайраса, Совет ҳокимиятининг енгилмаслигига кўзи етгач, иккиюзламачилик қилиб мол-дунёси ҳамда ўз жонини сақлаб қолиш мақсадида юрган Мадаминга *Буларнинг қитиғига тегма... Шаштини қайтар. Агар газетаға суробингни тортса, ғир этиб терговчи этиб келади. Ана унда кўр томошани* (331-бет), деб маслаҳат беради. Хушомадгўйлик ва кишиларни сотиб олишға интилиш ода-

ти суяк-суягига сингиб кетган Олахўжа ундан маслаҳат олиш учун келган Тожибойга Алексей Михайловни ўз томонига ағдариб олиш кераклигига ишора қилиб, *Хумпарнинг оғиз-бурнини мойлаб қўлга олиб бўлмас-микин? Доридан ичар...* (499-бет), дейди.

Бу ўринда Парда Турсун персонажлар нутқини индивидуаллаштириш учун социал-жаргонлардан ҳам ўринли фойдалана олган. У спиртли ичимлик—ароқ маъносини ифодалаш учун *дори* сўзининг оғзаки сўзлашув тилига хос бўлган кўчма маъносидан⁵ фойдаланган, *оғиз-бурнини мойламоқ* иборасини салбий персонаж Олахўжанинг характерини кенгроқ очиш учун ўринли ишлатган.

Автор баъзи персонажлар характерини бошқа бир қаҳрамон сўзи орқали ҳам очади. Масалан, Мели полвон ери қўлдан кетиб, талвасага тушиб қолган Олахўжа ҳақида шундай дейди: *Туппа-тузук одамнинг жинилигини қаранглар!... Ўзимни ўлдирсанг ҳам эчкимни қўй деб шуни айтадилар-да* (442-бет). Ичи қалтироқ, усти ялтироқ Турдивой халфа эса Элмуродга: *Кўп яхши бўпти. Бу тирранчаларни ўқитиб мулла қилмасангиз, кўча чангитишдан бошқани билмайди* (285-бет), дейди. Бу сўзлардан Турдивой халфанинг хушомадгўйлиги очиқ кўриниб туради.

Шундай характерли сўзлар, иборалар Эшон нутқида ҳам учраб туради: *Шариатнинг йўли шуки, фалокатдан қутулмоқ учун ҳар бир тадбирни кўрмоқ, чунончи, лозим бўлса, қўй терисига кириб қўй бўлмоқ, лозим бўлса, бўри терисига кириб бўри бўлмоқ...* (115-бет),—деган сўзлари Эшоннинг советларга қарши фаолиятида шариатни рўкач қилиб фойдаланишини кўрсатса, *Эшакнинг юки енгил бўлса, харомзодалиқ қилади* (64-бет), дейиши ва Отинойининг *Етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар, етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг ёғ этар* (100-бет), дейиши уларнинг реакцион ўй-хаёлларини, кирдикорларини фош этишга хизмат қилади.

Бу ерда автор реакцион мазмунли халқ мақолларини салбий образлар тилидан бериб, уларнинг характерларини очиш учун жуда ўринли фойдаланган. Шунга ўхшаш ўринли қўлланган мақол ва фразеологизмлар романда тез-тез кўзга ташланиб туради: *Сўнги пушай-*

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. 1-том, М., 1981. С. 234.

мон, ўзингга душман (Муса тилидан, 246-бет), Ҳўкизинг шохига урсанг туёғи, туёғига урса шохи зирқирайди кабилар.

Парда Турсун «Ўқитувчи» романида баъзи бир мақолларга ижодий ёндашади. Масалан, халқдаги *Кўр хассасини бир марта йўқотади* деган мақол⁶ни романинг 242-бетида *Девона ҳам хуржунини бир марта йўқотади* деган формада қўллайди.

Шу билан бирга, кузатишлардан маълум бўладики, автор баъзи халқ мақолларини романда ноўрин қўллаган. Масалан, эндигина совет мактабини тугатаётган Муса қизларга характеристика берар экан, уларни *Югурган қолиб, буюрган илиб кетаберади* (216-бет), *Хўп деса, ишинг битиб, эшагинг лойдан ўтгани, йўқ деса сен ҳам «зорим бору зўрим йўқ» дейсану, кўнгилни узуб, қўлни ювиб қўлтиққа артиб кетаберасан* (219-бет), деб баҳолайди.

Муса нутқи составида қўлланган *иши битиб, эшаги лойдан ўтди* ибораси унинг севги масаласига жуда паст назар билан қарашини кўрсатадики, бу ҳам асар ғоясига зарар келтиради. Чунки ёзувчи Мусани салбий образ эмас, ижобий образ қилиб, уни совет ўқувчиларининг намунаси сифатида талқин қилади.

П. Турсун образларнинг характерларини тўлиқроқ очиб бериш учун улар нутқи составида диалектал сўзлардан ҳам фойдаланади. Тиллабой: *Отни опчиқ, чирогим* (86-бет), деб ўз шевасида гапирса, Отинбиби *Ке, бўлақол, бузовни ушлаб тур* (64-бет) деб ўз шевасида сўзлайди. Қори нутқида қаратқич келишиги ўрнига тушум келишиги формаси қўлланган: *Эшон поччангни уришганлари—таълим* (76-бет) кабилар.

Бадий асарда қаҳрамонларнинг нутқини индивидуаллаштириш, унинг характерини очиш учун диалектизмлардан фойдаланиш мумкин⁷. Бироқ автор нутқи составида ҳам шева элементларини ишлатиш унчалик маъқул эмас. П. Турсун романда ана шу хилдаги камчиликларга ҳам баъзи ўринларда йўл қўйган. Масалан, *подшо* сўзининг ассимиляцияга учраган, диалектал

⁶ Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент. 1984. 160-бет; Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик лугати. Тошкент. 1984. 137-бет.

⁷ Бу ҳақда қаранг: Файзуллаев Б. Диалектизм в языке художественных произведений. Автореф. дис..., канд. филол. наук. Ташкент. 1979.

формаси *пошиш*⁸ персонажлар нутқи составида ўринли фойдаланилган (10-, 15-бетлар), аммо худди шу диалектал формадаги сўзнинг автор нутқида ҳам берилишини (11-бет) оқлаб бўлмайди. Худди шунингдек, *бир танга* сўзининг диалектал формаси *биттанга* автор нутқи составида қўлланиши ҳам маъқул эмас (17-бет).

П. Турсун «Ўқитувчи» романида ранг-баранг фразеологизмлардан ҳам кенг фойдаланган. Романда автор нутқида ҳам, персонажлар нутқида ҳам мазмундор халқ иборалари кенг қўлланилган. Бу ҳол асар тилининг муҳим ютуқларидан биридир.

Романда автор нутқи составида *бўтадай бўзлаб* (39-бет), *сувдан ҳам арзон бўлган одам кучи* (14-бет), *мой тўкилса, ялагудек* (151-бет) каби фразеологизмлар мавжуд. Персонажлар нутқи составида эса *э, чучварани хом санаган генерал* (107-бет), *энди борса-келмасга кетдим* (142-бет), *бу от савдоси эмас, умр савдоси* (203-бет) сингари ўринли қўлланган иборалар оз эмас. Бундай иборалар асар тилининг ширали бўлишини таъминлаган, халқ ибораларининг аста-секинлик билан адабий тил бойлигига ўта бориши учун йўл очган.

Асарда неологизмлар, рус тили орқали тилимизга кириб келиб, уни бойитаётган совет-интернационал сўзлари ҳам ўринли ишлатилган. Масалан, *революция қурбонлари, ер ислоҳати, форма, йигирма беш мингчи, коллективлаштириш, оммавий иш, конкрет, электростанция*, каби сўз ва бирикмалар шулар жумласидандир.

«Ўқитувчи» романида архаизм ва историзм сўзлар ҳам бор. Булардан *котиб, тилмоч, понсод, элликбоши, ямин* каби сўзлар автор ва персонажлар нутқида ўринли қўлланган бўлса, *мушоҳида, истифода, эгачи* каби сўзлар эса асарда ноўрин ишлатилган, деб ўйлаймиз.

П. Турсун образларнинг характерларини очишда уларнинг ташқи қиёфасини, портретларини чизиш орқали ўзининг шу образларга бўлган муносабатини ҳам билдиради. Шу йўл билан ёзувчи ўзи чизаётган образга нисбатан ўқувчида симпатия ёки антипатия уйғотади.

Романда бу ҳол айниқса салбий персонажлар портретида яққол кўзга ташланиб туради. Масалан, *Ҳожининг портретини олайлик. Ҳожи қузғунга ўхшаш қопқора, узун бўйли* (85-бет) бир одамдир. Унинг *усти-боши ҳам қопқора бўлиб, агар узун бурни сариқ ранг билан бўялса, баҳайбат бир қузғун яратилган бўларди* (78-бет). Бу портрет ёзувчининг бировнинг тузини ичиб,

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. I-том, 601-бет.

тузлигини булғатишдан тоймайдиган шум одам (85-бет) бўлган киши образини ўқувчига етказиш учун замин тайёрлаётганидан ва портретни сиёсий карикатура даражасига айлантира олганлигидан далолат беради.

Отинойи портрети. Отинойи юзлари ушук урган олмадай сўлий бошлаган, кўзлари юввош кўйнинг кўзидай йилтираган паканагина бир аёл (50-бет) бўлиб, у йўрғалаб юради, гапирганда мушук кўрган шум хаккадай қақшайди (50-, 56-бетлар) ва аза тутган аёлдай вайсаб, йиғлаб ғазал ўқийди (30-бет).

Олахўжа портрети. Йўғон бир одам Элмурод олдида йиқилиб тушгидай бўлиб, эгилиб кўришди (253-бет), бу семиз, бақалоқ, лунжлари сайраётган қурбақадай шишган (257-бет). Олахўжа эди. У Абдурасул таърифи билан айтганда, кўринишда шундай мўмин, бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайди. Аслини суриштирсангиз ювош қашқирдир (175—276-бетлар).

Бу мисоллар «Ўқитувчи» романида салбий портретлар галереяси давр характери билан боғлиқ ҳолда анча яхши ишланганлигидан ва сатирик тип даражасига етганлигидан дарақ беради.

Аммо шунга қарамай, романда салбий образлардан баъзиларининг ташқи портрети етарли ишланмаган. Мисол учун Убайдуллахўжа эшон портретини олиб кўрайлик. Тўғри, автор эшоннинг ёмонлиги тўғрисида кўп гапиради. Автор эшонни афтидан шу қадар ёмон кўрадики, ҳатто уни ер юзидаги ҳайвонларнинг ҳаммаси билан тенглаштиради: уни от қилиб кишнатади (105-бет), кўппак қилиб иррилатади (124-бет), ит қилиб вовуллатади (93-бет), илон қилиб вишиллатади (105-бет), мушук қилиб миёвлатади (264-бет). Булар билан қаноатланмай, эшонни яна дўриллатади (447-бет), пишқиртиради (402-бет), пишиллатади, хириллатади (124-бет), бақиртиради ва ҳоказолар.

Афсуски, авторнинг шу хилдаги уринишларига қарамай, эшоннинг тўлиқ ва ёрқин портрети асарда кўринмайди. Аксинча, турли кўйга туша бериб, тутуриқсизланган эшон портрети асарнинг бадиий қимматига зарар етказган ва автор нутқини ҳам маълум даражада вульгарлаштиришга олиб келган.

Романда ижобий образларнинг портретларини чиқишда ҳам авторнинг баъзи бир ютуқларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Масалан, *новча бўйли, қарчиғайдай келишган чиройли йигит Сотволди билан узоқ меҳнат туфайли офтобда ғўзапўчоқдай қоврилган Юсвали чолни бошлаб келди* (292-бет). Бу ўринда автор икки ки-

шининг портретини қисқароқ бўлса-да, асосан бера билган. Аммо П. Турсун ижобий қаҳрамонларнинг портретини яратишда унчалик катта муваффақиятга эриша олмаган. Масалан, бизга асарнинг бош қаҳрамони Элмуроднинг портретидан *унинг қотма, чувакки-на юзлари, бурун ва қулоқлари...*, кенг пешонаси... (251-бет) ва қора шапка билан пальто кийиб юришидан бошқа ҳеч нарса маълум эмас. Шунингдек, асарнинг кўзга кўринган қаҳрамонларидан бири бўлган Абдурасул ҳам китобхон кўз ўнгида фақат узун бўйи, мўйлови ва қўй кўзлари билан намоён бўлади, холос.

Эҳтимол, П. Турсун ижобий қаҳрамонлар портретини тўла чизишни ортиқча деб ўйлагандир. У ўз диққатини кўпроқ бу образларнинг ички дунёсини ва хатти-ҳаракатларини очиб беришга қаратиб, уларнинг ташқи кўринишини чизиб беришни ҳисобга олмагандир?

Бизнингча, салбий портретларни чизиш устида қунт билан ишлаб, катта муваффақиятларга эришган ёзувчи ижобий портретлар устида ҳам янада каттароқ ҳафсала билан ишлаши керак эди. Чунки совет адабиётида ижобий қаҳрамон яратиш проблемаси асосий масалалардан бири ҳисобланади. Шундай экан, ижобий қаҳрамонларнинг ички дунёсини, унинг социал қиёфасини кенг очиб беришда, шубҳасиз, қаҳрамоннинг портретини чизиш ҳам катта роль ўйнайди.

П. Турсун «Ўқитувчи» романида ўхшатишлар воситаси билан образларнинг характерини очиш приёмидан ҳам яхши фойдаланади. Автор воқеа, образ ёки киши характерларини ҳаётдаги бошқа бирор нарсага ўхшатиш орқали шу воқеа ёки образларни киши кўзи олдида бадий равишда гавдалантира олган ва унинг моҳиятини тўлароқ очиб берган. Масалан, якка хўжаликнинг ерини П. Турсун чопонга тушган ямоққа ўхшатади (396-бет). Бу ўхшатиш янги, социалистик турмуш ғоясини олға суришга хизмат қилади.

Ёзувчи тўхтаётган вагон филдиракларини суви тортилган тегирмон тошининг айланишига ўхшатади (510-бет), шов-шув қилаётган халойиқни эса шамол оралаган маккажўхорининг шувуллашига қиёслайди (415-бет), романда Зағчақўз домланинг бошидаги кир салла лайлакнинг уясига ўхшатилади (159-бет), боланинг бошидаги ниёз қилинган соч каламушнинг думига қиёсланади (71-бет).

Қўринадик, ёзувчи ўхшатишларни асосан табиатнинг ўзидан, аниқроғи, қишлоқ манзарасидан яратади. Бу билан П. Турсун, бир томондан, ўзининг қишлоқ

ҳаётини яхши билганлигини намоиш қилса, иккинчи томондан, асосан қишлоқ ҳаётига бағишланган воқеалар билан бадий воситаларнинг ҳамоҳанглигини кучайтиради.

Дарҳақиқат, романда асар ғоясини ана шундай кучайтиришга ва бадий қимматини оширишга хизмат қиладиган юқоридагидай ўхшатишлар анчагина учрайди.

«Ўқитувчи» романида чиройлик муболағалар ҳам бор. Масалан, *халқ Тошкентнинг кўчаларидан дарё-дарё бўлиб оқар, бир-бирига қўшилиб, янги шаҳарга томон зўр денгиздек бўлиб борарди* (189-бет), *Чўпон қарши томондаги тоғнинг осмонга тегай деб турган чўққисини кўрсатди* (187-бет), *кўзларидан с е л-с е л ёш тўкди* (21-бет).

Автор образларнинг ички ва ташқи қиёфаларини ҳар томонлама очиб беришда кичрайтириш (литота) приёmidан ҳам фойдаланган. Масалан, *унинг эс-ҳушини чумчуқ қорнидай қорнини бир тўйдириш фикри чулғаган эди* (15-бет), *ўзи кичкинагина, ёш боланинг муш-тидек ҳам келмайди. Наъмаю-нашъаси оламга етади* (197-бет). Биринчи мисолда ёзувчи ўқувчининг фикрини ёш Элмурод учун бош масала нимада эканлигига торта билган бўлса, кейингисида кичкинагина булбул билан унинг зўр овози орасидаги катта контрастни ўқувчига етказишга муваффақ бўлган.

«Ўқитувчи» романида табиат тасвири — пейзаж ҳам қаҳрамонларнинг характерларини очишга хизмат қилдирилган. Масалан: *Улар қишлоқдан, сўнгра баланд тоғлардан узоқлаша бордилар. Элмурод дам-бадам орқасига қайрилиб қарар ва назарида юксак тоғлар тобора пасайиб, осмон баландлашаётганга ўхшар эди* (132-бет). Бу парчада ёш Элмуроднинг табиат ҳақидаги ибтидий тушунчаси реалистик акс эттирилган.

П. Турсун ўзи яратаётган образларнинг ички қиёфасини уларнинг тили, ташқи портрети орқалигина эмас, автор нутқи орқали ҳам очиб беради. Масалан, романнинг 477-бетида автор эшоннинг йўғон товуш билан гапирганини ўқувчига билдирмоқчи бўлиб, *эшон дўриллади* деб ёзади. Шунга ўхшаш Отинойининг жон куйдириб гапирганини тасвирлаб *Отинойи қақшади*, (105-бет) дейди.

Романнинг баъзи бир ўринларида П. Турсун автор нутқи ва персонажлар нутқида турли мажозларни ишлатиб, асарнинг бадий қиммати ошишига ва ундаги ибораларнинг ранг-баранг, гўзал ва таъсирли чиқиши-

га муваффақ бўлган. Масалан, *Кекса эшон эса ўз тажрибасидан чиқарган лўнда хулосани анқов Отинойига чайнаб бермоқда* (123-бет), *Оғилдаги тилсиз ва беозор дўстлари олдига югурди* (109-бет), *Бойларнинг паловини еб олиб, сайрагани-сайраган эди* (107-бет). Бу мисоллардан кўриниб турибдики, автор халқ мажозларидан ва ўзи яратган янги мажозлардан жуда ўринли фойдаланган.

Маълумки, асар композицияси унинг бадий қимматини оширишда ҳам катта роль ўйнади. «Ўқитувчи» романининг композицияси асосида хронологик принцип ётади. Воқеалар асосан йилма-йил ўсиб боради. Аммо асар композициясидаги бу хронологик тартиб баъзан ўта жўнлаштириб юборилади. Масалан, Гулсумнинг Элмурод олдига Тожибой устидан арзга келиш воқеасини олайлик (334—340-бетлар). Гулсум Элмурод билан дарвоза олдида учрашади. Тожибойни кўриб ҳовлига кириб кетади. Сўнгра Тожибой Гулсум олдига кириб, уни хўрлайди ва Гулсум Элмурод олдига йиғлаб киради. Уларнинг устига Тожибой бостириб келади. Кўриниб турибдики, воқеаларнинг бу тартибда берилиши натижасида романда Элмурод Гулсумнинг аҳволини тушунолмасдан бош қотиришига қарамай, ўқувчи бу воқеани совуққонлик билан қабул қилади, чунки асарнинг бошқа бир ўрнида ўқувчи воқеадан бошдан-оёқ воқиф эди.

Романдаги яна бир камчилик шундан иборатки, П. Турсун асарнинг бош қисмида Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида қашшоқлашган кенг меҳнаткаш деҳқон оммасининг пролетарлашиш процессини яхши, ишонтирарли қилиб бергану, лекин чор Туркистонда ўша даврда янгидан пайдо бўлиб келаётган капиталистик муносабатларни кўрсатиб беришни эътибордан четда қолдирган.

Романда тахминан 1927—1930 йилларда Элмуроднинг болаларни ва катталарни ўқитгани тўғрисида гап боради. Бу даврда эски араб алифбесидан «Шарқда революция» хисобланган лотин алифбесига ўтишдек улкан маданий революциянинг амалга оширилиши ва уни амалга оширишда Элмуроднинг иштироки тўғрисида, халқ душманларининг лотин алифбесига қарши олиб борган реакцион кураши ҳақидаги объектив тарихий ҳақиқат ўзининг конкрет бадий инъикосини топган. «Ўқитувчи»дек интеллигенциянинг шаклланишига бағишланган бир романда бундай муҳим сиёсий-маданий воқеаларнинг кўрсатилиши лозим эди.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, П. Турсун «Ўқитувчи» романи устида ўз умрининг асосий қисми давомида ишлади ва шу вақт мобайнида уни бир неча марта қайта ишлаб, тузатди. Натижада роман ҳам шу қилинган меҳнатга яраша ўзбек совет адабиёти тараққиётига маълум даражада ҳисса бўлиб қўшилди, унинг тарихида муайян из қолдирди.

Чамаси, авторнинг роман устида яна ишлаш иштиёқи бўлган. Аммо шу нуқтаи назардан қараганда романнинг сўнгги нашрида авторнинг асосий образ Холмуроднинг номини Элмуродга айлантириб, бу номнинг экспрессивлик хусусиятини оширганлиги алоҳида аҳамиятга эга. Буни ёзувчи П. Турсуннинг редакция ходими Шукур Саъдуллага ёзган хати ҳам яққол исботлайди: «Салом Шукуржон!»

Китоб тўғрисидаги ғамхўрлигингиз учун раҳмат! Бу ғамхўрлик «Холмурод» номини «Элмурод» қилишга ҳам қарши келмайди, шунингдек, асарнинг ўтган ўзбекча ва русча нашрларига ҳам қарши келмайди... Бу ўзгаришнинг аҳамияти катта. «Элмурод» деганимизда қандайдир пафос бор. «Холмурод» деганимизда бир оз нозикроқ. «Элмурод» — элнинг муроди. Бу ном менга жуда ёқади...»⁹.

Лекин авторнинг эртaroқ хасталаниб қолиши (юқорида келтирилаётган хат 1957 йил июнь ойида ёзилган, П. Турсун 1957 йил 28 сентябрда вафот этган) ва ҳаётдан бевақт кўз юмиши унинг роман устида қайта ишлаш ниятларини тўла амалга оширишга имкон бермади. Шу сабабли романнинг сўнгги нашрида (1972)ги ўзгаришлар ҳам автор ниятларининг чала қолганлигидан далолат бериб турибди. Масалан, Холмурод номининг Элмуродга тўғри айлантирилганлиги ва унга яхши изоҳ берилганига қарамай, номларни «гапиртириш принципи» романда охирига етказилмаган. Салбий персонажларга заҳчақўз домла, Олахўжа деб ифодали лақаб-номлар берилганлигига қарамасдан, автор нима учундир аввалги нашрда мавжуд бўлган «гапирувчи» ижобий қаҳрамон Жўра номини Мусага айлантирган. Партиячеганинг секретари Абдурасулнинг номи эса образ характери гапирувчи ном сифатида унчалик мос бўлмагани ҳолда, яна ўз ҳолича қолдирилган.

Хулоса қилиб айтганда, П. Турсуннинг «Ўқитувчи» романи ўзининг ўзбек совет адабиётида актуал темани биринчи бўлиб юксак бадий формада ёритиб бериши, ғоясининг актуаллиги билан, яъни унда қамраб олин-

⁹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987. 6 ноябрь.

ган асосий проблемаларни типик тарихий шароитда, конкрет ва реал материаллар асосида, ёрқин бадий бўёқларда акс эттириб бериш эътибори билан ўзбек совет адабиёти тарихида катта воқеадир. Проф. С. Мирвалиев ҳаққоний таъкидлаганидек, «П. Турсун ўзбек совет йирик прозасига янги ижобий қаҳрамон — ўқитувчи интеллигентнинг эпик образини олиб кирди. У ўзбек совет адабиётини янги материал, янги тема билан бойитиб, прозада ўзига хос ижодий услуб яратди. Элмурод образи воситасида қаҳрамоннинг маълум даражада бўлса-да, фикрловчи ва курашчан характерини яратиб берди»¹⁰.

Автор ўз олдига қўйган катта вазифани бадий тил, образлар, характерлар ва бадий воситалар ёрдамида асосан муваффақиятли бажаришга эришган. Шунинг учун ҳам бу роман ўзбек совет адабиётининг тараққиётида ўз ўрни ва ўз қимматига эга бўлиб қолди.

САИД АҲМАД АСАРЛАРИДА ПЕРСОНАЖ НУТҚИНИ ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

Саид Аҳмад адабиётимизга 30-йилларнинг охирида ҳикоянавис сифатида кириб келди. Унинг ҳикояларида яратган қаҳрамонлари маънавий дунёси кенг ва кўп қирралилиги билан, ҳаётийлиги, оддийлиги ва юксак инсоний сифатлари билан китобхонда чуқур таассурот қолдиради¹. Саид Аҳмад қарийб ярим асрдан бўён насрий асарлар яратиш йўлида хизмат қилиб келмоқда. Унинг жуда кўплаб лирик юмористик ҳикоялари, «Қадрдон далалар», «Суд», «Ҳукм», «Гилдирак» повестлари, «Уфқ» трилогияси, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги «Назм чорраҳасида», «Устоз чироғи» номли хужжатли мемуар асарлари, телеминиатюралари, «Келинлар қўзғолони», «Куёв» комедиялари китобхонларга, томошабинларга жуда яхши таниш.

Истеъдодли адабиётшунос Иброҳим Ғафуров ҳаққоний таъкидлаганидек: «Саид Аҳмад прозаси одамни ҳам кулдиради, ҳам йиғлатади, шу билан бирга, юракларга эзгулик нашъасини олиб киради, яъни ҳам севишга, ҳам нафратланишга ўргатади, шу билан бирга, шу проза бошдан-оёқ инсонга шафқат ва мурувват би-

¹⁰ Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент. 1969. 270-бет.

¹ Владимиров Н. Мастерство Саида Ахмада. Ташкент. 1973; Пирматов К. Мастерство Саида Ахмада — новеллиста. АКД. Ташкент. 1973 ва бошқалар.

лан суғорилган бўлиб, у ўз ибрати билан одамни ҳам олижаноб, ҳам инсонга меҳрли бўлишга чақиради»².

Саид Аҳмад асарларининг бундай фазилатлари, шубҳасиз, унинг бадий тил соҳасидаги маҳорати билан ҳам боғлиқ. Саид Аҳмад ҳозирги ўзбек совет ёзувчилари орасида бадий тил маҳоратини эгаллаган энг пешқадам ижодкорлардан биридир³. Бу жиҳатдан у кейинги йилларда устоз Абдулла Қаҳҳор анъаналарини изчил давом эттиришга интилмоқда. Бунга биз биргина Саид Аҳмад асарларида персонажлар нутқини индивидуаллаштириш воситаларини кўздан кечириш орқали ҳам тўла ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Маълумки, қаҳрамон нутқини индивидуаллаштириш орқали характер яратишнинг муҳим воситаларидан бири диалог, монолог ва полилог формаларидир.

Лингвист олимларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, барча тилларда бўлгани сингари ўзбек тилида ҳам диалог гап формаларининг тўлиқ бўлмаслиги, сўзларнинг тушиб қолиши, бир сўз формасигача қисқариб келиши, яъни инверсия, эллипсис ҳолатининг кучлилиги билан ва асосан, оғзаки сўзлашув нутқида қўлланиши билан характерланади⁴. Диалогнинг бундай хусусиятлари бадий нутқда, сўз санъаткорлари қўлида муҳим стилистик восита бўлиб хизмат қилиши табий.

Дарвоқе, бадий нутқда, жумладан, прозаик асарларда диалог ёзувчининг санъаткорлигини, истеъдодини белгиловчи асосий компонентлардан бири ҳисобланғди. «Шу маънода диалог маҳорати ёзувчи талантининг, унинг ҳаётни қай даражада чуқур билиши ва инсон табиатини зукколик билан ҳис қилишини очиб кўрсатувчи заргарлик калитидир»⁵.

Образ яратишнинг бу усулидан улуғ сўз санъаткорлари М. Горький, М. Шолохов, А. Фадеев, А. Қодирий, А. Қаҳҳорлар зўр маҳорат билан унумли фойдаланганлар, шу билан бирга, бадий маҳоратнинг бу

² Ғафуров И. Прозанинг шоири. Тошкент. 1981. 12-бет.

³ Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада. АҚД. Ташкент. 1979.

⁴ Хазраткулов А. Диалогическая речь в узбекском языке. АҚД. Самарканд. 1965; Халдарова С. М. Семантико-структурные особенности и диалогической речи в узбекском языке. АҚД. Ташкент. 1974.; Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксисининг баъзи масалалари. Тошкент. 1974.

⁵ Ғафуров И. Гўзалликнинг олмос қирралари (адабий ўйлар). Тошкент. 1964. 141-бет.

муҳим приёми ҳақида қимматли фикрлар ҳам баён этганлар.

«Диалог,— деган эди моҳир рус совет ёзувчиси А. С. Макаренко,— прозанинг энг қийин бўлакларидан биридир. Ҳаётдаги диалогни яхши билмоқ керак. Қизиқ диалогни ўйлаб чиқариб бўлмайди...

Диалог жўшқин бўлиши, кишининг руҳий кечинмасини кўрсатибгина қолмай, характерини ҳам очиб бериши лозим. Диалог ҳеч қачон сафсатага, оддий майнавозчиликка айланмаслиги, ҳеч қачон автор текстининг ўрнини босмаслиги лозим...»⁶.

Адабиёт практикаси шундан далолат берадики, санъаткор ёзувчилар ҳажман қисқа, мазмунан бой диалоглар орқали персонажлар характеридаги индивидуал хислатларни бўрттириб кўрсатадилар, ўз қаҳрамонларининг интеллектуал дунёси бойлигини, ички кечинмаларини ёрқин намоён қиладилар.

Маълумки, диалог ҳаётини бўлса ҳамда характерлар мантиқидан келиб чиқсагина, ўзига юкланган ғоявий-эстетик нагрузкани тўла адо этиши мумкин⁷. Масалан, Саид Аҳмаднинг «Алла» ҳикоясидаги Муроджон ва Озода диалогини олиб кўрайлик. Бу диалог ҳикоянинг кульминацион нуқтаси бўлиб, диалог — баҳс формасидадир.

Модага, танцага, зебу зийнатга ҳавас қўйган гўзал Озода учун ҳомиладорлик, фарзанд «оёқнинг кишани» бўлиб кўринади. Эр-хотин ўртасидаги ўзаро тўқнашув, баҳсга худди ана шу воқеа сабаб бўлади:

— Йўқ!— деди Озода, истамайман. Ҳали ёшман, ҳалигдан болани бошимга урамани?... (I том, 172-бет)⁸.

Муроджон эса уни бу ниятидан қайтаришга интилади:

— Озода, дурустроқ ўйлаб кўр.

⁶ Макаренко А. С. Сочинения. Т. VII. М.: Изд-во АПН. РСФСР. 1951. С. 165.

⁷ Шаройко О. Структура диалогической речи в произведениях советской прозы. Одесса. 1969; Гельгардт Р. Р. Рассуждение о диалогах и монологах (к общей теории высказывания)// Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. Т. II. Вып. первый. Калинин. 1971. С. 197—215.

⁸ Саид Аҳмад. Танланган асарлар. Уч томлик. Биринчи том. Ҳикоялар. Тошкент, 1971.; Иккинчи том. Келинлар қўзғолони (повесть ва ҳажвиялар). Тошкент. 1972; Учинчи том. Уфқ (роман). Тошкент. 1970 (Саид Аҳмад асарларидан олинган мисоллар шу нашрдан келтирилади ва қавс ичида асар томи ҳамда саҳифаси кўрсатилади).

— Уйлаб қарадим, олдириб ташлайман.

— Нима?!

— Ҳа.

— Биринчи бола. Мумкин эмас. Умрбод майиб бўлиб қоласан-а.

— Майли... Нима бўлса бўлсин.

— Шундайми?! (I том, 172—173-бетлар).

Ҳаётни енгил тушунадиган Озода эрига тик гапиришга, унга ўз сўзини, ўз ҳукмини ўтказишга ҳаракат қилади. Эр эса уни инсофга чақиради. *Биринчи бола. Мумкин эмас, умрбод майиб бўлиб қоласан-а*, деб унга аччиқ ҳақиқатни ётиғи билан айтади. Лекин ўжар Озодага бу гаплар ҳам заррача таъсир қилмайди, унинг учун *Майли, нима бўлса бўлсин*.

Ҳаётий аргументни тўғри тушунмаган ва устма-уст гап қайтараверган Озоданинг хатти-ҳаракати Муроджонни *Шундайми?! деб* ғазабдан қичқаришга, сапчиб туриб мушт билан стол қирғоғига уришга мажбур қилади.

Бу диалогдан Муроджоннинг олижаноблиги, оила тинч-тотувлигини сақлашга интилиши сезилиб турибди. Унинг характеридаги бу хусусият эр-хотин баҳси давомида янада очикроқ кўзга ташланади:

— Озода, ундай қилма. Нима қилсанг қил, фақат бу ишни қилма. Умрбод оёғинг остида судралиб юришга розиман, бундай қила кўрма.

Бу гаплардан олдин автор нутқида Мурод хотинининг қаршисига келиб тиз чўкди деб таъкидланиши олижаноб қалб эгаси бўлган Муроднинг нақадар кучли илтижо билан ялиниб-ёлворганини бўрттириб ифода-лашга хизмат қилади. Аммо ўжар Озода барибир ўз сўзидан қайтмайди:

— Гап битта. Ёш умримни бола боқиш билан ўтказмайман.

— Ҳали шундайми?! Муроднинг кўзларида ўт чақнаб кетди. Ҳали шундайми?! Ундай бўлса... У гапини тугатолмади. Озода унинг кўзларига дадил қаради.

— Гап шу. Хоҳласангиз шу. Бўлмаса кетаман.

— Кейин пушаймон бўласан, Озода.

Озода бош чайқади.

— Ундай бўлса сен билан...

— Яшай олмайман, демоқчимисиз, шундайми?

— Ахир, ўзинг ўйла (I том, 173-бет).

Мурод ўз мантиқига кўра, хотинини уриб-сўкиши сен билан яшай олмайман деб очик айтиши мумкин эмас эди, чунки унинг интеллектуал дунёси бой, қалби

пок, шунинг учун у хотинига фақат Ахир, ўзинг ўйла, дея олади.

Орадан беш йил ўтгач, Муроднинг уйи ёнидан ўтаётиб, бу уйдан чиқаётган алла овозини эшитиб тўхтаган Озода ўзининг ўша пайтда нақадар катта гуноҳ қилганини чуқур ҳис этади:

— Тиз чўкиб ёлворган эди-я. Умрбод майиб бўлиб қоласан, деган эди-я. Мана энди... Ўзимни бахтдан олиб қочдим... Мени ҳеч ким кечирмайди. Ўзимни ўзим ҳам кечирмайман (I том, 174-бет).

Ўткир ҳаётий диалог асосига қурилган бу ҳикоя ёзувчининг эндигина ижодий камолотга етаётган пайтида (1956 йилда) ёзилган. Шунга кўра, унда айрим ортиқча тафсилотлар ҳам учрайди. Жумладан, асар ғоясининг асосан Озоданинг ички нутқи орқали яланғоч ҳолда баён этилиши ҳикояга қусур бўлиб тушган.

Саид Аҳмад 60—80-йилларда яратган ҳикояларида, «Хукм» повестида, «Ғилдирак» юмористик қиссасида, айниқса «Уфқ» трилогиясида бундай нуқсонлардан қутулиб, диалог санъатини мукаммал эгаллаган ижодкор эканлигини амалда намоиш этди.

Бу даврларда яратилган асарларда Саид Аҳмад диалог воситасида воқеани ривожлантиради, асар драматизмини кучайтиради, шу билан бирга, образнинг ўзига хос характерини очиб беради.

Диалог ёзувчининг 60-йиллардан кейинги ижодида қаҳрамонларнинг психологик ҳолатини кенгроқ очишга қаратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Диалогда, диалоглар системасида инсон характери ўзининг барча қирралари билан намоён бўлади. Чунки Саид Аҳмад асарларида диалог инсон ақл-заковати, активлиги, ҳис-туйғусини, ахлоқий ва гуманистик томонларини синашнинг энг яхши мезони эканлигини намоиш этган.

Масалан, ёзувчи «Уфқ» трилогиясида Икромжон ва Низомжон характерларини тўлароқ очиб бериш учун уларни хилма-хил тоифадаги кишилар билан тўқнаштиради. Бу жиҳатдан Икромжон ва Жаннат холанинг ягона фарзандлари — Турсунбой билан диалоглари характерлидир. Чунки бу диалогларда қочоқ Турсунбойнинг кирдикорларидан руҳан эзилган ота ва онанинг ички кечинмалари, руҳий ҳолати, қалб драмаси ғоят аниқ ифодаланган.

Икромжон ҳам, Жаннат хола ҳам, бир томондан, ўз фарзандлари — Турсунбойни аяйдилар, иккинчи томондан, унинг қилмишидан ғазабга келиб, ички тугён

ўтида ёнадилар. Ана шу ҳолат Икромжон ва Турсунбой, Жаннат хола ва Турсунбой ўртасидаги диалогларда ўзининг яққол ифодасини топган.

Асарда Турсунбой дастлаб онаси билан тўқнашади:

— *Вой, болажонгинам, болажонгинам, бормисан? Қаяқларда қолиб кетдинг? Ёмонлар ўлсин, ёмонларни қора ер ютсин! Не-не гапларни тарқатишмади. Бор экансан, омон экансан...*

— *Секин, секин ая, биров эшитиб қолади.*

— *Эшитсин, билсин! Не-не гапларни қилишмади. Эрталаб бошимга тумонатни йиғаман. Дадагинанг бечора бошини кўтара олмай қолди.*

— *Бўлди, бўлди! (III том, 118-бет).*

Она-бола ўртасидаги бу диалогни шартли равишда тўрт қисмга бўлиш мумкин. Ҳар бир тўқнашув, фикр олишув тугаши билан ёзувчи уларнинг хатти-ҳаракатини, ички кечинмаларини ҳам йўл-йўлакай қайд қилиб, баҳолаб боради. Юқорида келтирилган парчада она ўзининг ёлғиз фарзандини жуда соғингани, ўғлини тирик ва покиза қалб эгаси сифатида кўришни хоҳлаётгани яққол сезилиб турибди. Турсунбойнинг қисқа-қисқа гапларида эса унинг қўрқаётганини, ҳадиксираётганини сезиш қийин эмас. Она Турсунбойнинг ҳадиксираб турганини бирдан пайқамайди, у бор вужуди билан қувонади, бор овози билан гапиргиси, элни тўплагиси, хурсандчилигидан «тумонатни бошига йиққиси» келади. Натижада она ва ўғилнинг интонацияси бир пардага уйғунлашмайди, балки икки парда орқали акс эттирилади. Бу ҳол ўша диалогнинг янги босқичга кўтарилиши ва бутунлай қарама-қарши пардага (оҳангга) ўтиши учун хизмат қилади.

Шу диалогнинг иккинчи қисмида Турсунбойнинг қочоқ эканлигига (фронтдан қочганлигига) она тўла ишонч ҳосил қилади:

— *Келганимни биров билмасин!*

— *Қочганинг ростми?*

Турсунбой дарров жавоб бермади. Лабларини анча вақтгача ялаб туриб деди:

— *Поезддан қолиб кетдим.*

— *Қочганинг рост экан-да?*

— *Ҳа. Гап тамом! (III том, 119-бет).*

Она ўғлининг ўз оғзидан бу гапни эшитиши билан титраб, вужуди қалтираб кетди. Жаннат холанинг ниҳоятда изтироб, алам оташида қоврилаётгани унинг Турсунбойга қарата айтган қуйидаги сўзларида ҳам очиқ кўринади:

— Куч-қувватдан қолган отанг ҳам қўлига милтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғини урушга ташлаб келди-я! Сен, шу гавданг, шу кучинг билан қочдингми? Отангини тириклай ўлдирдинг-ку, мени адоий тамом қилдинг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Даданг қандай қилиб кўчага чиқади Шунини ўйламадингми (III том, 119-бет).

Маълумки, диалог ўзининг ҳақиқий эмоционал-экспрессив йўналишини фақат муайян контекстда намоён қилади. Айрим ҳолларда диалог составидаги сўзлар ўз лексик маъносидан ташқари маънони, унга зид бўлган маъно оттенкасини ифодалашга хизмат қилади, чунки шу пайтда персонажлар хаёли бутунлай бошқа нарса билан банд бўлади. Адабиётшуносликда ва лингвистикада бундай ҳодиса подтекст номи билан юритилади⁹.

Ҳозирги замон прозасининг асосий хусусиятларидан бири унинг чуқур подтекстга эга эканлигидир¹⁰. Прозаик асарларда подтекст персонаж фикри, хаёли билан автор нуқтаи назари ўртасидаги алоқанинг маҳсули бўлиб, у диалоглар составида репликаларнинг ўзаро таъсири ва диалогнинг автор баёни билан бўлган хилма-хил муносабати орқали майдонга келади.

Масалан, Дилдор билан Иноят оқсоқол ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги диалогда подтекст мавжуд:

— ...Қудам кўринмайдилар?

Дилдор маънос жавоб берди:

— Утган кунини касалхонага обориб қўйдик. Сал оғирлашиб қолдилар.

Оқсоқол, аттанг, аттанг деб бошини сарак-сарак қилди (III т. 161-б.).

Шундан кейин автор ўз нутқида (ремаркасида) Иноят оқсоқол сўзларининг чуқур подтекстга эга эканлигига ишора қилади: у аттанг, деярди-ю, ичида бу гапнинг аксини ўйларди (III том, 161-бет). Чунки Иноят оқсоқол қудаси Ҳалим бобонинг тузалишини эмас, тезроқ дунёдан ўтишини хоҳлар ва ундан манфаатдор эди.

⁹ Сильман Т. И. Подтекст как лингвистическое явление// Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1969; № 1; Сильман Т. И. Подтекст — это глубина текста// Вопросы литературы. 1969. № 1; Старков А. Н. О подтексте романа Л. Леонова «Русский лес»// Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1963. № 3.

¹⁰ Жанрово-стилевые искания современной советской прозы М.: Наука. 1971; Идейное единство и художественное многообразие советской прозы. М.: Мысль. 1974.

Ёзувчи қўллаётган диалоглар характерни очишдан ташқари, авторнинг ўз қаҳрамонларига муносабатини, эстетик баҳосини ҳам ифодалаб келади. Жумладан, Саид Аҳмад ўз қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатига бўлган ироник, кинояли муносабатини ўша қаҳрамон нутқидан олинган айрим сўзларни ўз нутқи (ремаркаси)да такрорлаш ёки таъкидлаш орқали ҳам ифода-лайди.

Масалан, Рисолат билан Дилдор диалогидан кейинги автор баёни ҳам диалогик характердадир:

— *Бўлмаса кета қолай. Хотиржам бўлинг, тез-тез келиб ҳолингиздан хабар олиб тураман. Янги бўшанган нарсасиз. Оғир иш қилманг. Кир-чирларингизга ўзим қараб тураман.*

Рисолат эрга тегиб уч болали бўлганда ҳам кирларини бир бўҳча қилиб онасиникига келтириб ташларди. Ўзи қўлини совуқ сувга урмай, пардоздан бўшамасди...

— *Шу хотин келиб Дилдорнинг кирини ювиб берадими? (III том, 172-бет).*

Бу ўринда персонаж сўзларининг асл маъноси автор томонидан «фош этилади». Бошқача қилиб айтганда, бу диалогда Рисолатнинг фикри шу образнинг моҳияти, асл мақсади автор нутқи орқали «демаскировка» қилинади.

Авторнинг персонаж хатти-ҳаракатига кесатиқ, ироник муносабатини ифодалашда ўша персонаж нутқидаги айрим сўзларни автор ўз нутқида такрор қўллаши муҳим роль ўйнайди. Жумладан, асар давомида Рисолатнинг пулга, мол-дунёга ўчлиги, отаси сингари бисот тўплаш учун ҳатто чайқовчиликдан ҳам қайтмаслиги таъкидлаб борилади. Рисолат отаси Иноят оқсоқолнинг буйруғи билан Низомжонни кўргани Найман чўлига йўл олади. Йўл кирани кўтарар, деган ниятда у йўлга бир-икки пақир ўрик ҳам олади. Мана Рисолатнинг Низомжонни чўлда кўриб айтган сўзлари:

— *Шунақасан-да. Жигар жигарни қўмсайди. Сендан бошка кимим бор. Дадам қариб ҳассага таяниб қолган. Кечалари тушимга кирасан, бирам кўргим келади. Ош есам, ҳам сенга илинаман, сув ичсам ҳам... (III том, 185-бет).*

Ана шундай «меҳрибон», «тилидан бол томадиган» опа Низомжон етиб келгунча ўрикларни бир неча баравар ортиқ нархда пуллайди. Буни автор Рисолатнинг юқорида келтирилган нутқидан бир қисмини қайта такрорлаш орқали аччиқ киноя билан алоҳида таъкид-

лайди: *Сув ичса ҳам илинадиган опаси ўрикларни сотиб бўлган экан. Низомжон тамшаниб танглайига йиғилган сувни қулт этиб ютиб қўйди* (III том, 185-бет).

Шундай ҳолатни Иноят оқсоқол билан Дилдор орасида бўлган диалогда ҳам сезиш мумкин. Низомжондан уйга, Дилдор номига хат келади. Бу хат Иноят оқсоқолни бир оз хурсанд қилади, чунки унинг катта ўғли «марҳум» Аъзамжоннинг хотини Дилдорни қўлдан чиқариб юбормаслик, келини Дилдор мол-мулкига эга бўлишдек разил нияти амалга ошяпти-да. У тезда хатни олиб келини Дилдорнинг уйига боради:

— *Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болагинамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим...* (III том, 161-бет).

Оқсоқол хатни бериб, қудаси Ҳалим бобонинг касалхонада эканини эшитгач, яна ҳам хурсанд бўлади ва охирида келини билан хайрлашиб чиқиб кетади. Шундан кейин автор нутқида Иноят оқсоқолнинг юқорида айтган гаплари такрорланади:

Оқсоқол боя, неварагинамни, болагинамдан қолган туёқни кўргани келдим, деган эди. У беланчакда ётган неварасига қарамади ҳам. Бува бўлиб неварасининг юзини ҳам кўрмаган (III том, 162-бет).

Автор нутқида қўлланган ажратилган тўлдирувчи (болагинамдан қолган туёқни) Иноят оқсоқолнинг сўзларига, хатти-ҳаракатларига нисбатан бўлган аччиқ кинояни алоҳида таъкидлашга хизмат қилади.

Диалоглар орқали ифодаланадиган бундай иронияларни тасодифий ва иккинчи даражали деб бўлмайди, чунки ирония, кесатиш авторни персонажларга яқинлаштиради, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, сўзига нисбатан автор муносабатини ифодалашга хизмат қилади, иккинчи томондан, авторнинг персонажлардан маълум масофада узоқда туришга ҳам ёрдам беради.

Саид Аҳмад диалог воситасида персонажлар нутқини индивидуаллаштирар экан, унинг бу соҳадаги ўзига хос хусусияти ҳам кўзга ташланади.

Саид Аҳмаднинг диалогдан фойдаланишдаги ўзига хослиги шундаки, у диалогларни чўзмайди, ўз асарларида қисқа-қисқа диалоглар беради ва бу диалогларга образнинг ички дунёсини бевосита очишга хизмат қилувчи энг асосий фикрни сингдириб юборади. Шу билан бирга, ўрни-ўрнида асарнинг гоявий мазмунига мос равишда юмористик диалоглар ҳам беради, юқорида кўриб ўтганимиздек, диалог яратишда сўз

ўйинларидан, киноя, ирония элементларидан ўринли фойдаланади.

Масалан, «Қирқ беш кун» асаридаги Белявский билан Илимиліқ чол лақабли мироб ўртасида юз берган қуйидаги диалогни юмористик диалог дейиш мумкин:

Белявскийга бир чол яҳна чой тутди. У пиёлани қўлига оларкан, чолга ҳазил қилди:

— Илимиліқ чол, тирик экансан-да, а? Мен сени ўлиб кетган, деб юрардим. Ўлмай яхши қипсан. Манавинақа ишларни кўриб, кейин ўлсанг армонда кетмайсан.

Чол тишсиз оғзини очиб кулди.

— Атайин тўғон битишини кўрай деб ўлмай турибман. Битган куннинг эртасига ўлишга қарор қилдим.

Белявский пиёлани қайтариб бераркан, яна ҳазил қилди:

— Бу ишинг ҳам дуруст. Ўлсанг ўзим канал газетасига ўраб кўмиб қўяман («Қирқ беш кун», 50-бет).

Шундай қилиб, Саид Аҳмад турли форма ва аспектдаги диалоглардан фойдаланар экан, уларни ҳамиша образ ва персонажларнинг характерини очиш, асар воқеасини ва композициясининг ўзаро диалектик бирлигини таъминлаш ва услубнинг ранг-баранглиги ҳамда таъсирчанлигига эришишни ўзига мақсад қилиб қўяди. Буларнинг ҳаммаси ёзувчининг проза соҳасидаги маҳоратини кўрсатиш билан бирга, ёзган асарларининг бадий-эстетик қимматини оширишга хизмат қилади.

Кейинги йилларда ички монологик нутқ проблемаси психологларни, физиолог, адабиётшунос ва лингвистларни тобора кўпроқ ўзига жалб этмоқда.

А. Н. Соколов ўзининг «Ички нутқ ва тафаккур» номли монографиясида қайд қилганидек, психологияда «ички нутқ» термини одатда овозсиз, фикрий нутқни билдиради. Бу нутқ биз бирор нарса ҳақида ўйлаётган, онгимизда бирор масалани ечаётган ёки қандайдир планлар тузаётган пайтимизда, ўқиган ва эшитган китобимизни, суҳбатимизни эслаётганда, жимгина ёзаётган ва мутолаа қилаётган вақтимизда вужудга келади. Биз ҳар доим сўз символлари воситасида ўз ўзимиз билан овозсиз гаплашамиз, ўйлаймиз ва эслаймиз... ички нутқ инсон ақлий фаолияти ва онгининг энг муҳим ва универсал механизмидир¹¹.

¹¹ Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. М., 1968. С. 3.

Б. Г. Ананьев «Психологияда ички нутқ назария-сига доир» номли ишида ички нутқнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини санаб кўрсатади: а) овозсиз характерда бўлиш; б) қисқартирилган (эллиптик) ҳолда бўлиш; в) фрагменталлик- г) ташқи нутққа нисбатан иккиламчилик, яъни ички нутқ ташқи нутқдан ҳосил бўлади; д) ички нутқнинг ташқи нутққа ўтишда процессуал ва фазовий характерда бўлиши¹² ва ички монологлар ички нутқнинг ташқи нутққа айланишида охирги, якунловчи босқич ҳисобланади, улар максимал даражада ёйиқ бўлиб, ўз структурасига кўра ташқи нутққа яқин туради.

Агар ички нутқ проблемаси лингвистик планда Ф. Ф. Фортунатов, А. А. Шахматов, А. М. Смирницкий, А. А. Леонтьев каби бир қанча олимлар томонидан ўрганилган бўлса, ички монологлар адабиётшунослик нуқтаи назаридан рус адабиёти ва қисман ўзбек совет адабиёти материаллари асосида тадқиқ қилинган.

Энди ёзувчи Саид Аҳмаднинг персонаж ички монологи (нутқи)га муносабати, бу нутқдан персонаж ички кечинмаларини, руҳий оламини очишдаги маҳорати масаласини кўздан кечирайлик.

Саид Аҳмаднинг эстетик принципларидан бири шундан иборатки, «ёзувчи фақат қаҳрамоннинг тилидагини ёзмай, уни ичидан ҳам гапиртира билиши керак. Чунки ичидан гапиртирилгандагина, қаҳрамоннинг ички олами очилади...»¹³.

Ёзувчи ўзининг ана шу эстетик принципига доимо амал қилмоқда. Бунинг учун ўз асарларида персонажларнинг ички ва ташқи монологлари, ўзиники бўлмаган нутқ воситаларидан кенг фойдаланмоқда. Кузатишлар шуни кўрсатдики, «Инсон руҳий дунёсини энг нозик томонлари билан очиб берадиган ўткир психолог... даражасига кўтарилган Саид Аҳмад»¹⁴ ички ва ташқи монолог приёмига асосан персонажларнинг қалб диалектикасини, руҳий оламини тасвирлаш жараёнида мурожаат қилади.

Шуниси характерлики, бу монологлар узун эмас, қисқа ва лўнда, иккинчидан, персонаж руҳий ҳолатига ва характерига мос. Автор ижобий образнинг ўзига

¹² Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. М., 1960. С. 348—370.

¹³ Саид Аҳмад, Владимирова Н. Ҳикоянавислик санъати//Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. 59-бет.

¹⁴ Камиль Яшен. Годы, судьбы, книги (статьи, очерки выступления). Ташкент. 1973. С. 322.

хос монологини бериш билан бирга, салбий образнинг ҳам ички ва ташқи дунёсига мос монологини яратади. Бу монологлар персонажнинг руҳий, психологик ҳолатини ифодалашга бевосита хизмат қилади, чунки бу монологларда персонажларнинг ички кечинмалари, фикрлар кураши ўзининг ёрқин ифодасини топади. Учинчидан, Саид Аҳмад яратган монологлар образлиги, ёқимлилиги, ўқимишлилиги ва жозибадорлиги билан ўқувчига бадиий завқ беради.

Ички нутқ (монолог)нинг аҳамияти персонаж характерини тўлароқ ёритиш билан белгиланади. Ички нутқ шу персонажнинг характеридаги айрим ҳолатларни ойдинлаштиради, китобхоннинг бу образ ҳақидаги тушунчасини кенгайтиришга ёрдам беради. «Уфқ» трилогиясида «Хукм», «Суд» қиссаларида, «Жимжитлик», «Турналар», «Сувлар оқиб кетди» сингари драматизмга бой бўлган ҳикояларида персонажларнинг овоз чиқариб айтиб бўлмайдиган фикрлари бемалол ички нутқ орқали берилади. Бошқача қилиб айтганда, Саид Аҳмад қаҳрамонлари ўз ички нутқларида ўзларини жуда эркин ҳис қиладилар, кўнгилларига келган, лекин мантиқий жиҳатдан асосли гапни очиқ-ойдин айтадилар. Бу эса, ўз навбатида, китобхонга бу қаҳрамонларнинг ниҳоят нозик ҳисларини, фикрларини билиб олишга имкон беради.

Дилдор Найман чўлига келиб, Холматжонни севиб қолади. Атрофдаги кишилар икки марта севгидан адашган Дилдорга буни таъна қилмасалар ҳам, болали аёлнинг тинчлиги бузилади. Чунки Дилдор дастлаб Низомжонни яхши кўради, кейинчалик армиядан отпускага Аъзамжон келиб қолади. Қизнинг кўнглига хушбичим, сочлари жингалак, ҳарбий формадаги йигит ёқиб қолади ва шу онда кўзига Низомжон ёш бола, гўдакдек кўриниб кетади, ўша лаҳзадаёқ қиз ўз ихтиёрини йигит қўлига топширади. Лекин Аъзамжон унга бевафолик қилади: уни чўлда ёлғиз ташлаб кетади. Холматжон эса унга бегона жойда кўз-қулоқ бўлиб туради. Узоқ ўйлаб бўлгач, Дилдор:

— Қаердасан? Кела қолсанг-чи! Аҳволимни қара! Хўрламайсанми? Йиғлатмайсанми? Ранжитмайсанми? Сендан бошқа кимим бор. Хўп. Нима десанг ҳаммасига, хўп. Чизган чизигингдан чиқмайман. Холматжон! — дейди (III том, 366-бет).

Ёзувчининг бу фикрларни Дилдорнинг ички монологи орқали бериши тасодифий эмас. Чунки Дилдор Шарқ одатини, анъанасини поймол этиб, йигитга шу

гапларни очик айта олмас эди. Ички монолог бу ўринда Дилдорнинг энг нозик туйғуларини тасвирлашда ёзувчига ана шундай қулайлик вужудга келтирди. Бу ички монолог бир составли содда гаплардан иборат бўлиб, ёзувчи эмоционалликни кучайтириш мақсадида сўроқ сўзлардан ва қатор сўроқ юкламаларидан фойдаланади, натижада персонаж фикри, ҳис-туйғусининг лаконик (қисқа) мухтасар тасвири юзага келади.

Юқорида таъкидланганидек, Саид Аҳмад асарларида, айниқса, «Уфқ» трилогиясида диалоглар катта ғоявий эмоционал кучга эга, улар қаҳрамон хатти-ҳаракатини, ички кечинмаларини ёритишда муҳим роль ўйнайди. Аммо диалоглар миқдор жиҳатдан кўп эмас. Трилогияда қаҳрамонларнинг руҳий олами, ўй-хаёли билан боғлиқ бўлган ўринларда ички нутқлар (монологлар) кўп учрайди. Айниқса Икромжон, Низомжон, Азизхон, Дилдор образларини яратишда Саид Аҳмад ички нутқ приёмидан кенг фойдаланган. Бу образлар асарда ўзаро гаплашишдан кўра, кўпроқ фикр-мулоҳаза юритадилар, ўйлайдилар, бир-бирларини хавфхатардан аяшга, озор бермасликка интиладилар. Шунинг учун ҳам уларнинг ички нутқларига трилогияда ниҳоят хилма-хил ғоявий-эстетик вазифалар юклатилган, яъни ички монологнинг бу образларни тўлақонли қилиб яратишдаги роллари турличадир.

Масалан, Икромжон фронтда мардонавор жанг қилади ва бир оёғидан ажралиб, Зирилламага қайтади. Аммо унинг ёлғиз ўғли Турсунбой — қочоқ. Буни эшитган отанинг изтироблари, қайғу-аламлари шу қадар кучлики, ҳатто Икромжон боласи билан беихтиёр хаёлан гаплашади. Шуниси муҳимки, бу ўринда Икромжоннинг ички монологи ўзиники бўлмаган нутқ¹⁵ билан қўшилган, аралашган ҳолда берилади, яъни персонажнинг ички монологи билан автор нутқи вобаста формада берилади:

Мана ёр-дўстларининг юзига қаролмай қолди. Уй остонасидан хатлаб кўчага чиқолмай қолди. Нега, нима учун?

Сен учун, сен учун, ярамас бола! Сен жувонмаргни болалигингдан акаларинг қатори дард олиб кетса бўлмасмиди! Қандоқ қилади, қандоқ қилади. Энди қандоқ

¹⁵ Нутқнинг бу формаси ҳақида қаранг: Йўлдошев Б. Ўзиники бўлманган нутқнинг айрим стилистик хусусиятларига доир (С. Аҳмаднинг «Уфқ» романи асосида)//СамДУ асарлари, янги серия. № 305; Ўзбек тилшунослиги ва умумий тилшунослик масалалари. 1. Самарқанд. 1976. 67—75-бетлар.

яшайди. Сен жувонмаргни яхши яшасин, деб уруш кўчаларига бир оёғини ташлаб келди!... (III том, 67-бет).

Бу ўринда психологик ҳолат жуда кескин, шу сабабли ота ўз аламини босиш учун очиқ ҳаракат қилади: Турсунбойнинг лой чаплаганидаги панжа изларини девордан сидириб ташлашга интилади, ўғлининг сандал устида турган суратини ёғоч оёғининг тиззасига уриб синдиради, суратга қараб ҳўнг-ҳўнг йиғлайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Саид Аҳмад асарларидаги персонажлар монологи баъзи ўринларда персонаж нутқидан кўра автор нутқига яқинроқ туради, ҳатто айрим ҳолларда автор нутқи билан бирлашиб кетади. Бу хусусият, умуман олганда, Саид Аҳмад услубига хосдир.

Масалан, «Уфқ» трилогиясидан олинган қуйидаги парча Дилдор монологидир. Лекин бу монолог ўз ривожда автор нутқи билан қўшилиб кетади. Бу қўшилишда ҳам образлилик, персонажларнинг ички кечинмалари тасвири биринчи планда туради:

Бечора дадаси тўй қилсам, ичкўёв бўлса бағрим бутун, уйим обод бўлиб қоларди деб ният қиларди. Бўлмади. Наинки ичкўёв нураб қолган уйнинг шикаст рехталарига қаради. Бутун оила бошига кулфат солди. Мана ҳозир келин бўлиб бир нафас келинлик роҳатини кўрмаган Дилдор боласини бағрига босиб чироқ ёқилмаган нотаниш уйда ғам-андўх ичида ўртаниб қолди. Қишлоқда дадаси қанғиллаб ётган катта ҳовлида қариганда ўзи кирини ювиб, ўзи томоқ пишириб ўтирибди.

Шу ишларни қилган, кулфатларни бошига солган Аъзамжоннинг ўзи қаёқда? (III том, 333-бет).

Монологик нутқ мураккаб формага эга бўлиб, индивидуал характер касб этади. Маиший ҳаётда, оғзаки сўзлашув нутқида монолог диалогга нисбатан кам қўлланади, лекин шундай бўлса ҳам, монологнинг оғзаки сўзлашув нутқида ва бадий нутқда ўзига хос структурал типлари мавжуд.

Саид Аҳмад асарларида бундай монолог типларидан, айниқса драматик ва лирик монолог кўпроқ учрайди. Бунинг асосий сабаби ёзувчи асарларидаги монологларга юкланган гоаявий-эстетик нағрузка билан боғлиқ. Саид Аҳмад монологлари асосан психологик функцияни адо этади, яъни унинг қаҳрамонлари ўз хаёлларини, ўй-фикрлари, ички дунёсини кўпроқ ўз монологлари орқали китобхонга етказадилар.

Ёзувчининг айрим лирик ҳикояларидаги қаҳрамонлар «Хукм»даги Бўтабой. Низомиддинов, «Уфқ» трилогиясидаги Низомжон, Икромжон, Дилдор, Азизхон, Жаннат хола сингари қаҳрамонларнинг ҳар бири асар давомида тўрт-беш мартадан монолог формасида (асосан, ички монолог формасида) гапиртирилади. Бу жиҳатдан, айниқса, Икромжон, Дилдор, Низомжон, Азизхон монологлари характерлидир.

Масалан, яккаю ягона фарзанди Турсунбой қочоқ бўлганидан куйиб ёнган, ҳатто «бу дунёда яшашдан нима фойда бор», деб ўйлаган Икромжон кейинчалик ўзининг оптимистик ўй-фикрларини монолог формасида қуйидагича баён этади:

— *Йўқ, ҳали билагимда кучим бор. Юрагимда ўт сўнггани йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туганмас савдолар солган уруш олови ўчганини ўз кўзим билан кўришим шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отаман. Уқим қолмаса қўлтиқтаёғим билан бошини янчаман. Ўлиш йўқ. Ўлиш номардлик. Номард бўлиб ўлишни истамайман, истамайман!* (III том, 211-бет).

Совет кишиси характерининг бош хусусияти ҳисобланган юксак ижтимоий онглилик Ватанга, халққа садоқатни тақозо этади. Икромжон ҳам ана шу муаммо асосида давр синовидан ўтади. Агар «Уфқ»ни бир бино десак, Икромжон, Низомжон ва Азизхон образлари унинг уч мустаҳкам устунидир. Икромжон, Низомжон ва Азизхоннинг ички монологлари уларнинг покиза қалбини, ҳаётини муддаоларини китобхон кўз олдига намоён қилади. Икромжон образининг бадий пафоси унинг ўз идеалига садоқатида, идеалининг мустаҳкамлигидадир. Трилогиянинг «Уфқ» деб номланиши ҳам биринчи навбатда Икромжон образининг ҳаётини ўлига, идеалига рамзий ишорадир. Бу фикрни асар охирида Икромжоннинг Низомжонга айтган қуйидаги сўзлари ҳам яққол тасдиқлайди:

— *Йўқ, болам, мен дардга чалинмайман. Мен ўлмайман. Тик бўлсам юриб, йиқилсам эмаклаб, ётиб қолсам сурилиб ху ўша уфққа бораман. Уфқдан туриб Езёвонимга бир қайрилиб қарайман. Уфққа бормай ўлишим мумкин эмас...* (III том, 435-бет).

Ёзувчи асарларида кўпгина ички монологлар уйқуга кетаётган, ярадор ёки жон бераётган кишининг мулоҳазаларини, касал кишининг алаҳлашини ўзида жонлантиради. Бундай ички монологлар авторнинг персонажнинг қалб диалектикасига чуқурроқ кириб борган-

лиги билан алоҳида ажралиб туради. Акасининг бева хотини Дилдорга уйланишга рози бўлмагани учун оқ қилинган Низомжоннинг касал пайтидаги ички монолог бунга мисол бўла олади:

— Дилдор, Дилдор! Қандай чиройлисан! Касофат Дилдор! Сен бизни хонавайрон қилдинг! Ака, ана Дилдор! Дадамга айтинг, ака, дадамни йўлга солинг. Опамни уришиб қўйинг. Айтинг, Дилдор кўнмасин! Дилдор, Дилдор... Оқпадар! Қим оқпадар? Кет, кет, олапар! Кет, кет, Олапар! Қайт уйга, сен оқпадармассан! ..Қайт! Йўлимни тўсма, Дилдор... (III том, 55-бет).

«Уфқ»да марказий қаҳрамонларгина эмас, эпизодик образлар ҳам психологик жиҳатдан ёрқин ва ишонарли чизилган. Бироқ реализм ҳамма нарсани ипидан-игнасигача муфассал кўрсатишни эмас, энг муҳимларини саралаб, китобхон ўй-мулоҳазаларига ҳам бир оз ўрин қолдиришни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан ёзувчининг айрим ҳикояларида бўлгани сингари, трилогияда ҳам баъзи ортиқча тафсилотлар, чўзиқлик ва эзмалик ҳоллари бор.

Масалан, Асроранинг хатти-ҳаракатлари, Иноят оқсоқол кирдикорлари, Азизхоннинг ёшликдаги эртақнамо саргузаштлари тасвирига кенгроқ ўрин берилган, айрим ички монологлар эса ҳаддан ташқари чўзилиб кетган. Ана шуларни назарда тутиб бўлса керак танқидчи Н. Худойберганов: «Саид Аҳмад ҳаёт лавҳалари, инсон нафас оладиган муҳитни зўр маҳорат билан тасвирлайди, аммо қаҳрамонлар қалб диалектикасини, ички кечинмаларини шу муҳитга, шарт-шароитларга мос ҳолда таҳлил қилишда бир оз оқсайди»¹⁶,— деб хулоса чиқариши мумкин эмас. Масалага ана шу нуқтаи назардан қараганда биз адабиётшунос олим И. Ғафуровнинг қуйидаги фикрларига қўшиламиз.

«Трилогияда, ўзбек миллий прозаси тасвир усуллари синтезлашди. Жуда чуқур лиризм билан суғорилган бу асар эпик тасвир билан замонавий илғор психологик таҳлилнинг бирлашган намуналарини беради.

Ёзувчининг трилогияда кўрсатган маҳорати шу қадар салмоқли ва шу қадар кенг бир ҳодисаки, у маҳсус йирик тадқиқотлар яратишни талаб қилмоқда»¹⁷.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, Саид Аҳмад монологлари синтактик—стилистик жиҳатдан ҳам ўзига хос

¹⁶ Худойберганов Н. Эҳтирос тўлқинлари. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. 236-бет.

¹⁷ Ғафуров И. Прозанинг шоири. Тошкент, 1981. 149-бет.

хусусиятларга эгадир. Бу монологларда ундов ва сўроқ гаплар, буйруқ гап, шахси умумлашган содда гаплар, нотикликка хос ифода воситалари, ўткир афористик иборалар кўп учрайди. Баъзан монолог ўз-ўзидан ички диалогга айланади. Дилдорнинг ўз-ўзини сўроққа тутиши (III том, 362-бет), Назирқулнинг ёшлиги билан телба Назирқулнинг ўзаро диалоги (II том, 131—132-бетлар) бунинг ёрқин далилидир.

Монологларнинг бундай синтактик-стилистик хусусиятлари авторнинг индивидуал услуби, проза соҳасидаги бадиий маҳорати ва ниҳоят персонажларнинг психологияси ва нутқий характеристикаси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда берилган.

Полилог — бадиий асарда коллективнинг, халқ оммасининг умумий нутқини беришдир. Ёзувчи асарларда қўлланган полилоглар составидаги репликалар мазмунидан омманинг руҳий ҳолати, қўйилган масалага муносабатида умумийлик акс этади, шу билан бир қаторда, бу репликаларда индивидуаллик, яъни нутқ эгасининг ўзига хос хусусиятлари англашилиб туради. Масалан, Азизхон ўзидан бир неча ёш катта Ёғоч полвон билан кураш тушишга мажбур бўлади. Шунда томошабинлар нутқи полилог формасида берилган:

— *Ҳой, Ёғоч, тенгинг билан туш. Кунинг ёш болага қолдимми?*

— *Эсиз шундоқ гавда. Қўй-е!*

— *Кенжа ўғлинг тенги бола билан беллашгани уялмайсанми?... (Қирқ беш кун, 69-бет). Гарчи бу нутқ эгалари образ сифатида яширинган бўлса ҳам, буларнинг қарияларга хос нутқ эканлигини сезиш қийин эмас.*

Лекин қуйида келтириладиган полилог кимларга тегишли эканини аниқлаш мушкул:

Ҳали ёш экан-ку, Эини йиқитганига одамнинг ишонгиси келмайди, Усмон ота ёнига ўтқазди-я!, Худо кучдан берган экан. Э, гап кучдамас, омадда, омадинг келса нимжон бўлсанг ҳам, полвон қаторига ўтаверасан... (Қирқ беш кун, 165-бет).

Ёзувчининг бу полилогни келтиришдан мақсади Азизхон онгига бундай гапларнинг таъсирини кўрсатишдан иборат. Шунинг учун автор ўз нутқида Азизхон бу гаплардан маст эди. Қулоғига ўзининг номи аралашмаган гап кирмасди,— деб алоҳида қайд қилади. Демак, бу ўринда ёзувчи коллектив нутқи — полилогнинг Азизхон онгига таъсирини бериш орқали об-

разнинг ички кечинмалари, ўй-хаёлини тўлароқ ёри-тишга эришган.

Саид Аҳмад услубини белгиловчи энг муҳим йўналишлардан бири — тасвирда ҳаётбахш юмор барча стилистик воситаларни қамраб олади. Шу сабабли унинг асарларида юмористик диалоглар, монологлар бўлганидек, юмористик полилоглар ҳам тез-тез кўзга ташланади. Масалан, Шаҳло («Баҳор қизлари») «Янги-обод» колхозининг механизация бўйича раис муовини бўлишига бағишлаб мажлис чақирилади. Қизнинг кийиниши, ҳурпайган сочлари қишлоқда тамоман янгилик эди. Шунинг учун мажлис аҳли:

— *Ишларимиз «Баҳор» ансамбли-ку?*

— *Колхозимизга ҳам халқ артисти ярашади.*

— *Кундузи колхозда ишлаб, кечқурун телевизорда дикторлик қилса-я!*

— *Балет тўгарагининг раҳбарими?— деб ғала-ғовур кўтарадилар. (I том, 27-бет).*

Лекин ҳикоя давомида Шаҳло бу ғала-ғовурнинг— юмористик полилогнинг тамоман акси бўлиб чиқади, яъни қиз техника сирларини мукаммал билиши билан раисни, механизаторларни ғафлат уйқусидан уйғотади ҳамда янги мода, кийиниш маданиятини қишлоқ қизлари орасига ёйиб, уларни чинакам баҳор қизларига айлантиради.

Шундай қилиб, истеъдодли прозаик Саид Аҳмад нутқнинг диалог, монолог ва полилог формаларидан тўлақонли характерлар яратиш, уларнинг хатти-ҳаракатлари, индивидуал тили ва руҳий оламини кенгроқ очиш учун санъаткорлик билан унумли фойдаланмоқда. Унинг бу соҳадаги маҳоратидан ёш прозаиклар ҳар қанча ўрганса арзийди.

Сўз боши	3
Адабий тил ва бадий стилнинг назарий масалалари.	5
Миллий тил, адабий тил ва маҳаллий диалектларнинг ўзаро муносабати	5
Адабий тилимизнинг ҳаётбахш манбалари.	16
Адабий тилимизнинг шу кунги муаммолари.	30
Ўзбек адабий тилининг стиллари ҳақида.	56
Фонетик стилистикани ўрганишнинг айрим масалалари.	70
Адабий тил ва бадий маҳорат.	78
Бадий асар тилини ўрганиш масаласига доир.	78
Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили.	92
Ҳамзанинг ўзбек адабий тилини ривожлантириш соҳасидаги хизматлари ҳақида	112
«Ўтган кунлар» романининг тили ҳақида.	123
Шоир асарларининг тили ва стили ҳақида.	133
«Қўшчинор чироқлари» романининг тили ва стилига доир баъзи мулоҳазалар	149
«Машғал» романининг тил хусусиятлари ҳақида	163
«Ўқитувчи» романининг тили ва бадий хусусиятлари.	172
Саид Аҳмад асарларида персонаж нутқини индивидуаллаштириш воситалари.	190

Худайберди Данияров,
Бекмурад Юлдашев

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СТИЛЬ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Алишер Навоий номидаги Меҳнат Қизил Байроқ орденли Самарқанд Давлат университетининг илмий совети, Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим министрлигининг илмий-методик совети томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир М. Алиева
Рассом О. Жаринова
Техмуҳаррир Н. Абдурахмонова
Корректор М. Содиқова

ИБ № 4435

Теришга берилди. 1.09.88. Босишга рухсат этилди 19.09.88. P14804. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма Шартли босма л. 10,92. Ҳисоб-нашриёт л. 11,5. Тираж 1000. Заказ 206 Баҳоси 2 с. 40 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент. М. Горький проспекти, 79